

ФЕДЕРАЛ КЪЫРАЛ ИЛМУ БЮДЖЕТ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ГУМАНИТАР ТИНТИУЛЕНИ КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР ИЛМУ ИНСТИТУТУ»

Биттирланы Тамара

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ДИАСПОРАДА СУРАТЛАУ
ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ**

Нальчик • 2015

УДК – 821.512.412
ББК – 83.3(2Рос37)
Б – 66

Къабарты-Малкъар илму-излем институтну
Илму советини оноуу бла басмаланады

Илму редактору

Улакъланы Зейтунну жашы Махти,
филология илмуланы доктору, профессор

Кесаматчыла:

Сарбаишланы Мустафаны къызы Алёна,
филология илмуланы доктору
Атабийланы Дауутну къызы Асият,
филология илмуланы кандидаты
Мызыланы Адрайны жашы Къанишаубий,
филология илмуланы кандидаты

Б – 66 **Биттирланы Шамшудинни къызы Тамара.** Къарачай-малкъар диаспорада суратлау чыгъармачылыкъ.
Нальчик, КъММИ-ну басма бёлюмю, 2015. – 184 бет.

Китап къарачай-малкъар мухажирлени маданиятларыны бусагъатдагы болумуна жораланады. Биринчи кере ол маданиятны айныу жолу кёп архив, адабият, кёлден чыгъармачылыкъ шартланы юсю бла ачыкъланады. Къарачай-малкъар халкъны ёмюрлени теренинден келген сёз усталыгъы мухажирлеге тыш жеринде, Ата журтдан узакъда жюзден артыкъ жылы ичинде чачылмай-жутулмай турургъа онг бергенлей келеди.

Халкъыбызны адабиятын, маданиятын сюйгенле бу китапда Кавказдан узакъда тургъан жерлешлерибизни ниет дуниялары бла шагъырей болургъа онг табарыкъдыла.

Китапны тышын жарашдырыуда авторну «Башшойюкню тою» (1960) деген сурат коллекциясындан алыннган сурат хайырланнганды.

ISBN 978-5-91766-101-8

© КБИГИ, 2015
© Биттирланы Тамара, 2015

ФЕДЕРАЛЬНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ БЮДЖЕТНОЕ НАУЧНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»

Т.Ш. Биттирова

**ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ
ДИАСПОРЕ**

Нальчик ■ 2015

УДК – 821.512.412

ББК – 83.3(2Рос37)

Б – 66

Печатается по решению Ученого совета ФГБНУ
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»

Научный редактор

М.З. Улаков, доктор филологических наук

Рецензенты:

А.М. Сарбашева, доктор филологических наук

А.Д. Атабиева, кандидат филологических наук

К.А. Мизиев, кандидат филологических наук

Б – 66 **Биттирова Т.Ш.** Литературно-публицистическая деятельность в карачаево-балкарской диаспоре. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 184 с.

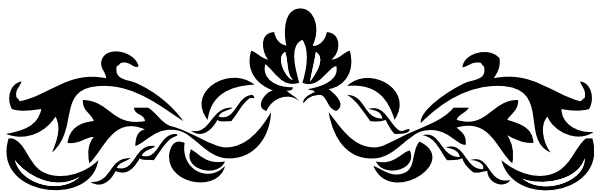
Монография посвящена эстетически значимым литературно-публицистическим и фольклорным фактам, определяющим современную духовность карачаево-балкарской диаспоры в Турции. Впервые на обширном материале исследуются пути становления художественного словесного творчества, которое рассматривается в качестве основного фактора сохранения этнокультурной идентичности карачаево-балкарской диаспоры, дисперсно проживающей в иноязычной среде.

Книга адресована специалистам по культуре и истории карачаевцев и балкарцев, а также всем, кто интересуется данной проблематикой.

В оформлении обложки использована фотография с фотоколлекции автора «Свадьба Башюйюк» (1960).

ISBN 978-5-91766-101-8

© КБИГИ, 2015
© Биттирова Т.Ш., 2015

АЛ СЁЗЮ

Тыш кыраллада Россейни талай халкыны юзюлген бёлеклери жашайдыла. Ол зат бизни кыралны, битеу да дунияны тарых болумлары бла байламдыды. Орус халкыны тыш кыраллада онла бла саналгъан миллионлары бар эсе, башха халкъланы диаспоралары мингле бла саналадыла. Алай, уллу, гитче болсада, диаспораланы бир бирлерине ушатхан кёп зат барды – Россейде, Ата журтда кыалгъан уллу миллет бёлюмюне итиниу, тилни, культураны сакълау, Кавказ бла бирликни юзмей тутуу, чачылып жашагъанны энчи миллет эм маданият жолун айнытыу дегенча.

Жыйырманчы ёмюрню 90-чы жылларында кыралыбызда болгъан тюрлениулени магъаналы шартларындан бири ачыкълыккъа жол кырал идеологияда баш жерни алгъанды. Аны себебинден Россейни халкъларыны ниет дуниялары да байыкъланыргъа онг тапхандыла. Кыралдан тышында, Россейни халкъларыны диаспораларында айныгъан маданият бла шагъырей болуу, аны тинтиу эм туугъан от жагъагъа ийлешдириу дегенча магъаналы, жууаплы ишни алимле кёолгъа алып тебирейдиле.

Кавказ халкъланы мухажирликлерине жораланнган бусагъатда кёп илму иш барды. Кёчгюнчюлени къадарларын тарыхчыла, этнологла, маданиятчыла, политологла тинтедиле. Илму ишледе кёп тюрлю соруу салынып, алагъа жууап изленеди. Алимле бек башындан ол жамауат излемни сылтауларын ачыкълау, аны бла бирча диаспораны 200 жылгъа жууукъ заманны ичинде тарыхы эмда мындан арысында ачыкъдан-ачыкъ болуп баргъан дунияда диаспора кесини миллет энчилигин кыалай бла сакъларгъа боллугъуна жууап излейдиле.

Мухажирликни юсюнден тинтиу ишле 19 ёмюрню ахырында башлангандыла. Биринчи болуп кёчгюнчюлюкню сылтауларын орус алим А.П. Берже тинтип тебирегенди, бу кезиуте дери да орус алимле диаспораланы юсюнден жазгъанларын тохтатмагъандыла (1).

Онтогъузунчу ёмюрге Малкъаргъа бла Къарачайгъа келе-кете тургъан жолоучула, алимле, сылтауларын толу ачыкъламасала да, Тюркге мухажирлик не ючюн башланганыны юсюнден кеслерини фикирлерин кьойгъандыла. Аладан бири, белгили инглизли алим Дуглас Фрешфильд болгъанды. Ол бери 1868 жылда, орус-кавказ уруш бошалгъан кезиуте келип, Малкъарны Тюрк бла байламлыгъын белгилей, илму литературада тюбемеген оюмланы айтады: «Огъары Малкъарда жашагъанланы барысы да бир тайпаны адамларыдыла. Кеслерине да тау тюркюлебиз дейдиле. Ала Константинопольну кьолгъа этген тюркюлени бир бутагъына саналадыла. Эртте заманлада алада патриархатлыкъ болгъанды. Элге кьолайлы юйюрден чыкъгъан башчы оноу этгенди. Ол къартлыкъ хорлап неда ауушса, аны орунуна юйдегилеринден бири оноучугъа салыннганды. Ол бий юйюрню адамларына уа оноуну моллала этип болгъандыла. Алагъа уа оноу не Стамбулдан неда Меккадан келгенди. Стамбул бу халкъгъа дуния арасы болгъанды: артыкъ бек сагъыш этмеген, кеси кючлерине базыннган жаш уланла, анда патчах жашау этер умут бла ары жол салгъандыла» (2).

Дуглас Фрешфильд малкъар жамаутда Тюркге кёчерге итиниуюню сылтауларындан бирине орус патчахлыкъны жанындан кысыудукъну, аны алдау политикасын салады: «Сизге ол кыыралдан Меккагъа жюрюген тынч боллукъду, сора кесигизни дунияны Мухаммат фыйгъамбарны динин тутхан инсанладан айырылып кьалгъанлагъа санарыкъ туююлсюз», – дегенча сёзле бла кюрешедиле. Къалай жарсыуду иш боллукъ эди, орус чиновниклени айтханларына ийнанып, бу жерлени кьоюп кетселе, бу таулагъа алай бек жарашып жашагъан, былай тамашалыкъ ариу халкъны юсюнден ёмюрге да бир зат эшитирик туююл эдик. Нальчикни администрациясыны ниет жаны бла тутхан жолун иги ангыламай, аланы сёзлерине алданып, бу жерлерин кьоюп, башха бир жерде кёчгюнчюлюкню сына сала, къалай уллу жангылычлыкъ этерик эдиле».

Дуглас Фрешфильдден кечирек, онтогъузунчу ёмюрню алында Тюркге мухажирликни юсюнден, аны кюйсюз сылтау-

ларын ачыкылап, Абайланы Мусос да «Больной вопрос» деген жазмасында былай чертгенди: «Тау халкъланы жашауларын игилендирирге чырмау этип тургъан озгъан ёмюрню 60-чы жылларындан башлап солуу бермей тургъан зат – Тюркге кёчюню юсюнден къайгъыды. Мени кёз туурамда бир ненча кере мухажирликни толкунлары ургъандыла. Адамла ишлене тургъан юйлерин ишлемей, жарты кююп, къазылгъан урулагъа терклени орнатмай, мюлкерин учузуна берип, сабийлерин орус школадан алып, жер иелери мюлклерине тийишли багъа тапмай, келген-кетгеннге жерлерин сатып, жол кёл алгъан эдиле...

Бирле кёче эдиле, башхалары сокъуранып, мюлклеринден да къуру къалып, жангыдан журт къуаргъа кюреше эдиле. Мухажирлик бир ауукъ жылгъа шошайса, жамауат басылып, мюлклерин айнытыргъа къадалып тебирей эди, сабийлерин да жангыдан орус школагъа берип. Алай къайдан эсе да, жангы урум башланып, мухажирликке жангыдан жол чыгып башлай эди. Жарсыугъа, бусагъатда да болум алайды.

Таулу кёчгюнчюлени асламы адамларын, ырысхыларын тас этип, артха, Ата журтларына къайтханларына да къарамай, биягъы ырысхыларын, алгъын болуучусуча, учузуна сатып, Тюркге жол салгъанла бардыла.

Бу иште ат башындан къарасанг, болум бир ажайып кёрюнеди, алай тюрслеп, теренинден тинтсенг, сылтаулары ачыкъландыла. Аны сылтаулары кёпдюле, аланы кетериу да кыйын ишди, жууукъ заманда хазна кетерилсинле. Болсада таулу халкъланы миллетлери ючюн жарсыгъан интеллигентлери ол сылтаулары ачыкълар ючюн кёп ишлерге керекдиле, жалаңда «кёчмегиз» деген азды.

Тау халкъланы Тюркге кёчюню сылтауларын орус халкы дин итиниюлук бла байламлы этеди, бир заманда уа ол жаны бла тюрк кырал башчылары да терслеп тургъандыла. Ол оюмну кавказлы администрация да жакълагъанды. Ол жангылычды, бу жерли администрация ол оюмда тура эсе, аны толу хапарлы болмагъаныны юсюнден жарсырчады. Кертиди, мухажирлени ичинде муслийман кыралда жашаргъа итингенле, дин сезимле тартханла да бардыла, болсада, баш сылтаула ала туююлдюле, бек башы – политика эм экономика болумладыла...» (3). Абайланы Мусос жазгъанларына шагъатха кесини къадары бла ётген ишлени да келтирирге боллукъ эди. Аны атасы Кючюк битеу

мюлкюн учузуна сатып, Тюркте кёчерге хазырланып тургъанлай, замансыз ауушуп, сабийлерин ёксюз этген эди. Кючюк ёлгенден сора, юйдегиси жарлылыкъны ачылыгъын сынагъанды.

Абайланы Мусосну оюмуна кёре, жаш тёлү, бегирекда орус окъуу юйледе билим алгъанла, мухажирликни тыйдырыр ючюн кырал башчылагъа жазып, билдирирге керек эдиле, жалаңда жамауат ичинде ангылатыу ишден сора да.

Мухажирликни сылтауларын табаргъа, аны селейтирге Малкърны, Къарачайны да билимли, алчы адамлары тапхан амаларын аямай кюрешгендиле. Аланы санында Шаханланы Басият да бар эди. Аны публицистикасында биз мухажирликте кыжау оюмларына кёп кере тубейбиз. Ата журтдан айырылыу терс жол болгъанын, тыш жеринде халкыбызны юзюю жутулуп кыалыргъа кюркёуулукъну юсюнден да ол дайым жазгъанлай тургъанды (4). Андан алгъа, андан сора да къарачайлы жарыкъландырыучула да, Абайланы Мусос айтханлай, дайым бу «ырахын соруугъа», жууапны излегендиле.

Кавказлы алимле мухажирлеге жоралап Совет Союзну кезиуюнде талай илму ишни басмалагъандыла. Тотоев М.С., Лайпанланы Х.О., Кумыков Т.Х., Дзидзария Г.А. Думанов Х.М. эм башхала (5). Ол жыллада басмаланнган ишле мухажирликни тинтиуде Шимал Кавказда алимлерини биринчи атламы болгъанды. Бир кыауум замандан Совет Союз чачылып, аны орунуна демократияны жолуна чыкыгъан жангы Россия кыралда болум тюрленип, тыш кыраллагъа жүрюген чырмаусуз болгъанда, хар миллетни юсюнден илму тинтиуде кыыстау бардырылып тебирейдиле. Бек алгъа уа алимле мухажирликни тегерегинде болгъан кёп проблеманы ачыкълар мурадта бир кыауум илму жыйылыу бардыргъандыла. Ол жаны бла 1991 жылда Черкесск шахарда кавказ диаспоралагъа жораланнган энчи конференцияны магъанасы уллу эди. Ызы бла анда окъулгъан докладдан илму жыйымдыкъ да басмаланнганды (6).

Къарачай-малкър халкыны алимлери, маданият кёуллукъчулары да диаспораны тинтиуде жыйырманчы ёмюрню 80–90-чы жылларында биринчи атламы этгендиле. Тюркте, халкыбызны айырылгъан кесеги жашагъан башха кыраллагъа барып кыайтхандан сора алимле илму жазмаларын баямлагъандыла (7). Аланы (кёп туйюл эселе да) тарых, маданият магъаналары бек уллуду. Алимле бла бирча жазыучула да ол иште тири кыатыш-

хандыла. Сёз ючюн, жазыучула Гуртуланы Салих, Къагъыйланы Назифа, Ёзденланы Альберт, Бегийланы Абдуллах, Какушланы Хусей, Байрамукъланы Фатима, журналистле Аппайланы Билял, Къонакъланы Хасан, жырчыла Газаланы Алим, Тёппеланы Алим бла Батчаланы Лидия, хореограф Къудайланы Мухтар Тюркде, Америкада жашагъан къарачай-малкъар ёзегибизге тюбеп къайтхандан сора, «Къарачай», «Заман» газетлени, «Минги Тау» журналны бетлеринде кеслерини тюбешилерини юслеринден хапарлагъандыла. Айырылгъан ёзегибиз миллет ышанларын къалай сакълагъанларыны юсюнден да ёз къарамларын, фикирлерин башхала да басмалагъандыла.

Ала стампулчуланы (диаспораны) барын бирден суратлап къоймай, атлары жалан анда белгили болгъанла бла чекленип къалмагъанлай, Тюркде да кенг белгили болгъанланы юсюнден жазгъандыла. Алай бир тиширыуну юсюнден Къагъыйланы Назифа 1991 жылда «Къарачай» газетде «Анкараны къарачай кызы» деген ат бла кесини уллу очеркин басмалагъанды. Мында Кипкеланы Ариуну (тюркде аты – Дилбер Каншау) жашау жолун (Ариу юриспруденция жаны бла уллу къуллугъу болгъан Тюрк кыралны эсеплеучю баканлыгъында магъаналы жумушну толтургъанды ол кезиуде) гитчелигинден башлап ачыкълайды. Бу очеркде айтылгъанына кёре, Ариу, битеудуния адабиятны уста билген, тюрк поэзияны ёлюмсюз бетлерин да азбар айтхан кызыбыз кеси да назму тагъаргъа уста болгъанын бу очеркден билебиз. «Ариу стампулчуланы туудукъларыды. Кеси угъай, атасы-анасы да Тюркде туугъандыла. Къууанчлары, жарсыулары да Тюрк бла байламлыды. Алай а Ата журт деген, ахшыланы жүрек жауларын ашай келген, кертиликни, эрлик сезимлени къозгъап туруучу Дуния юсюнде хар адамны да бир уясы болады. Ата журт... Къызыл къаны къатыш, къанатлы жаны бла бирге киргенди Ариуну чархына Ата журтха суймеклик» (8). Назифаны бу сёзлери бошдан айтылмагъаны артда Кипкеланы Ариу 1992 жылда Анкарада чыгъаргъан китабындан белгили болгъанды. Ол китап къарачай-малкъар халкъны маданиятына жораланнган фестивальны юсюнден эди. Кипкеланы Ариу халкъыбызны узакъ ёмюрледен сакъланып келген халкъ чыгъармачылыгъыбыз бююнлюкде да магъанасын тас этмегенини юсюнден жазгъанды. Аны бла да къалмай, Тюркден келгенле алып тургъан суратланы, видеоланы бирге

жыйышдырып, юксагъатлыкъ кино халда къурап, аны бизни жерлешлерибизни арасында жайгъанды.

Къарачай-малкъар жазыучуланы бу ишлеринде Гуртуланы Салихни къошумчулугъу да бек магъаналыды, дерге тийишлиди. Ол малкъарлы окъуучулагъа Тюркде жашагъан таулуланы ичинде мажарыулу, халкъларын суйген адамларыны юсюнден тынгылы очеркле, алагъа атап назмула да жазып басмалагъанды (9).

Белгили назмучу, жырчы, жамауат адамы Ёзденланы Альберт стампулчула – къарачай-малкъарлыла жашагъан жерлеге бир ненча кере баргъанды. Аны биринчи кере Америкагъа барып, тауулагъа анда тюбешиулерины юсюнден жазмасы кёп сейир затланы юсюнден айтханы бла къалмай, бизни назмучу эм жазыучу Хамит Боташ бла шагъырей этгенди (10). Тюркге жолоучулукъларындан сора уа Альберт къарачай-малкъар халкъны кёдден чыгъармачылыгъы къалай сакъланнганыны, диаспорада адабият къалай бла айныгъаныны юсюнден да жангы шартланы ачыкълагъанды.

Созайланы Ахмат республикалы «Эльбрус» китап басмагъа тамата болуп тургъанында, Тюркге окъуу китапланы, жазыучуланы чыгъармаларын да элтип, анда таулу элдеде мектеплеге барып, тынгылы хапар да айтып, культура байламлыкъланы юсюнден Тюркде да, мында да басмалагъан эди.

Къарачай-малкъарлыла жашагъан элдеге айланып, Тюркде белгили жерлешлерибизге да тюбеп, Къонакъланы Хасан малкъарлы окъуучуланы ала бла шагъырей этгенди (11).

«Стампулчуланы» жашау турмушларыны юсюнден, аланы къайсы элдеде, къайсы шахарлада жашагъанларыны юсюнден, адет-тёрелерин да къалай сакълагъанларыны юсюнден тарыхчы Шаманланы Ибрахим бир къауум илму иш басмалагъанды (12).

Къарачай-малкъар диаспора бла байламлы тинтиу ишлени айтсакъ, Кипкеланы Зареманы «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» деген китабы хар не жаны бла да биринчи болгъанын чертирге тийишлиди (13). Китапда бизни мухажирлерибизни юсюнден, анга дери болмагъанча, хар жаны бла да толу хапар бериледи. Мухажирликни сылтаулары, кёчгюнчюлени жангы журтда къыйын болумлары, Осман патчахлыкъда, ызы бла Ата-тюркню кезиуюнде къарачай-малкъар халкъны юзююю жангы къыралны чеклеринде жашау къалай бла къурагъанларыны, бу-сагъатха дери алада тарых-этнография турмуш бла бирча маданият болумланы юсюнден да жазгъанды алим.

Башында айтылганыча, Тюркге кёчюу 19-чу ёмюрню ал жылларында башланып, орус-кавказ кызауат бошалыргъа уллу кюч алганды. Тюркге кёчюуну уллу толкуну уа онтогузунчу ёмюрню 80-чи жылларында урганды. Ол жыллада Кырачайдан бла Малкырдан Тюркге жюзле бла юйюрле кёчгендиле. Бу зат Шимал Кавказда жамауат-политика, экономика болумла кыйыннга айланнганы бла байламлы эди. Халкыда айтылганыча, ол кезиу «бий бла кыул айырылган» кезиу болганды (пореформенный период). Россейни ич губернияларында кыуланы азатлау 1861 жылда бардырылган эсе, Кавказда ол кымылдау 1868 жылда башланып, узакыга созулганды, мухажирликни уллу сылтауу да ол болганды. Ары дери кёчгюнчюлюк жолну асламында дин адамлары, жарыла сайлагандыла, бу кезиуде уа мухажирликте бийле, ёзденле башчылыкъ этендиле, кыул-кыарауашларындан айырылмаз ючюн. Тюрк кыралда ол заманда жюрюген жамауат жорукъла аланы излемлерине толу келишгендиле.

Мухажирликни сылтаулары кёп эдиле. Бир-бирле муслийман кыраллада динлерин сакъларга, жашауларын кыуарга онгла иги боллугъуна ийнангандыла. Ол затны юсюнден бир жырдда былай айтылады:

Инша Аллах, энди биз Стампулга кетебиз.
Имметлени кыбырларына зиярат этербиз.
Биз Стампулда тые соярбыз кыурманнга,
Зем-зем кыуярбыз кыумганнга... (14)

Кавказ онсегизинчи ёмюрню арасында Европа, Иран, Тюрк кыралланы да кёз кыратхан жерлери болганды. Алай Кавказ миллетле кыачан да Россейге тартханлары себебли, Россей да ол кыралланы умутларына, муратларына да эс бурмай амалы жокъ эди. Алай бла орус-кавказ урушну оту аз-аздан тиргизиле башлап, онтогузунчу ёмюрню аллында кюч алады. Уруш эки жанына да уллу кыоранч тюшюреди, 60-чы жыллагъа Шамилни аскери ууатылып, башха жерледе да кыаугъала шошайып, халкъланы жашаууна мамырлыкъ келеди. Ол кезиуде Шимал Кавказ Россейни кыраллыкъ оноунда болганы себебли, битеу кыралда болган жамауат тюрлениуле кавказ халкъланы да жашауларын айгакъларга керек эди. Белгилисича, 1861 жылда Россейде кыулла башларына эркин болган эдиле, Кавказда

уа ол иш, уруш бошалгандан сора, 1867–1868 жыллада бардырылганды. Анга бийле-байла ыразы болмазлыгы кимге да туурады. Ала, кьолларындан келгенича, ол ишге чырмаулук этерден кьалмагъанлыкъга, кьыраллыкъны хорлаялмагъандыла. Ол болумга бой салмагъанла Тюркге – ол замандагы Осман империяга – кечерге таукел этедиле. Ала, кече туруп, баш эркинликлерин алалмагъанланы да биргелерине элтгендиле. Мухажирлени ичлеринде кеслери ыразылыклары бла «муслийман топуракъга» кечерге суйгенле да аз туююл эдиле. Ол кечтюнчюлеге халкъда «стампулчула» дегендиле, кечтен кезиулерине кёре, «биринчи стампулчула», «экинчи стампулчула» деп айтхандыла. Биринчиле 1867–1868 жылладан сора кечтендиле, экинчиле – 1903–1907 жыллада.

Патчахлык тайдырылып, кьырал башчылыкны большевикле алганда, инсан уруш башланады. Ол кьанлы уруш бошалыргъа, 1919–1921 жыллада, Росейден жюз мингле бла саналган тюрлю-тюрлю кьауумла тыш кьыраллагъа жол саладыла. Аланы ичинде патчах аскерде кьуллук этгенлени эм аланы юйюрлерини саны бек уллу эди. Ол кьауумга кьарачай-малкьар бийле, ёзден тукьумланы жашлары, аланы юйдегилери да киргендиле. Аланы асламы Тюркде тохтагъандыла. Отуз жылдан сора (1941–1945 жж.) кьарачай-малкьар мухажирлени санына жангы бёлум кьошулады. Уллу Ата журт урушну кезиуюнде урушдан, жесирликден кьачханла диаспорага эм артда кьошулган гитче урум болсада, бек магъаналы эди. Нек дегенде, ол ахыр кьошулган кьауум асламында Совет кьыралны санында жангы жолла бла айныган миллет культураны төрелерине тюшюннгенледен эди. Аланы асламы совет ниетлеге – тюзлюк, бирлик, тенглик, миллет эркинлик деген оюмлагъа табынмасала да, аланы кеслерича ангылап, жашауда бардырыларын излегендиле. Аны бла да кьалмай, ала мухажирлени ол кезиуде жашауларына чюйре келген болумланы биргелерине элтгенлери да хакъды. Сёз ючюн, Совет Союзда бардырылган динсизликни татханла кёз кьарамлары бла муслийман кьыралда жашаган таулуладан айырмалы эдиле. Ол айырмалык, терен болмаса да, кёзге уруна эди.

Белгилисича, Тюркде, араб кьыраллада, Америкада Шимал Кавказны миллет кьауумлары жашайдыла. Аланы тарыхларына, экономикаларына, культураларына жоралап, тинтиу ишле-

ни бардырыуда адыглы, чеченли, ингушлу, дагъыстанлы алимлени жетишимлери ким да эслерча кѣпдюле. Адабият, фольклор, публицистика – халкъланы ниет байыкъларын кѣргюзтген затланы – тинтиу алада эрттеден бардырылады (15). Бу жаны бла алып къарагъанда, къарачай-малкъар адабиятчыла бла тарыхчыла илму борчларын толтурмагъандыла дерге керекди. Бир къауум илму статьядан сора, къарачай-малкъар дисапорасында тюбеген ниет байыкъгъа аталып не энчи китап, не да энчи адабият, фольклор жыйымдыкъ басмаланмагъанды. Ол себепден къарачай-малкъар адабиятны мухажирликде айнытхан жырчыланы, назмучуланы атларын аз билебиз, аланы чыгъармалары бла да хазна шагъырей туююлбюз. Аны сылтауу – Тюркню кесинде да, не башха кыраллада, къарачай-малкъар тилде бу арт жылагъа дери хазна китап, не журнал, не газет чыкъмагъанды. Аны себепли, Россейден тышында айныгъан адабиятыбызны юсюнден толу хапар айтыргъа да алыкъа амал азды.

Алай болгъанлыкъгъа, Тюркде эм башха кыраллада жашагъан таулула биргелерине алып кетген айбат сѣзню, жырны, назмуну тас этмей, бир-бирде уа айнытханлай да тургъанларына кѣп шарт барды. Тюркде кѣчген таулула биргелерине жан ырысхы бла бирге халкъыбызны ниет байлыгъын да элтгенлери ишексизди. Халкъны биргесине жырчыла, тепсеуге устала, макъамчыла, къобузчула, назмучула кѣчгендиле. Жюзден артыкъ жылыны ичинде ол хунерлени кѣп ышанларын сакълагъандыла. Бир-бирде уа байыкъдыргъан окъуна этгендиле.

Къарачай-малкъар халкъны диаспорасы Россейден тышында – Тюркде, Арабда, Америкада, Европада – кѣп башха кыраллада жашайды. Тюркде жашагъан къауумубуз ол юзюкню асламыды. Башха кыраллагъа да кѣбюсюнде таулула Тюркден жайылгъандыла.

Ахыр отузжыллыкъда тыш кыраллада жашагъан къарачай-малкъар халкъны бѣлегини юсюнден шартла жылдан-жылгъа тюзеле, Ата журтда жашагъанлагъа белгили бола барадыла. Ол шартладан магъаналы зат – андагъыланы санларын тохташдырыуду. Бу иш кыйынды, нек дегенде, Тюркде, ала жашагъан башха кыраллада да адاملаны миллетлерин кимликлеринде жазмайдыла, статистикада да баямламайдыла. Бу ишде алимле тинтиулерин соруу халда бардырып, миллетибизни санын алай бла тохташдыргъа итинедиле. Мындагъы алимле, тюркде

жашагъан тарыхчыларыбызны айтханларына кёре, бусагъатда кыралдан тышында жашагъан кырачай-малкыарлыланы саны 40 мингнге жетеди (Тюркде, Сирияда, Иорданияда, Америкада, Европаны кыралларында). Тюркню кесини 17 элинде энчи турадыла. Шахарлагъа бёлюп айтханда, Стамбулда, Анкарада, Эскишехирде, Измирде, Дамаскда, Аманда (16).

Тюркню алып айтханда, бизни жерлешлерибизни асламы «Эскишехир» деген шахарны төгерегинде элдеде, район аралада, сора шахарны кесинде жашайдыла. Мында 10 мингнге жууукъ таулу жашайды. Аны себепли, кырачай-малкыарлыланы бу шахардагы болуму битеу да тюрк диаспорагъа юлпюдю дерге керекди.

Эскишехирде тургъанланы жашауларында дернекни* магынасы бек уллуду. Бусагъатда дернек шахарны бек эски махаллеси, бек эрттегили межгити (Акъ жами) болгъан Жемалчиллер орамда орналады. Юч кыатлы юйню, хар неге да жарарча отоулары, эркин арбазы бардыла. Мынга дери бу дернек 3 кере жерин алышындыргъанды, хаух фатарлада тургъанды. Ахырында жыйылып, оноу этип, ахча жыйышдырып, бу юйню сатып алгъандыла. Юйню тургъан жери бек магыналыды. Нек дегенде, османлыкъ империя кыуралгъан кезиуде шахарны арасы былайлада болгъанды Бу махалледе кыайсы юй да тарых эспертмеди, хар бирине 500–600 жылдан аз болмайды, анга кёре уа, былайгъа туристле дунияны хар жеринден келедиле. Орамда айлангъанланы кыолларында фото-видеокамералары барды. Кертиси бла да ариу жер, ырахатлыкъ, сабырлыкъ сезимле туудургъан тар орамчыкыла.

Кырачай-малкыар дернекте тохтаусуз байрамла, тойла, ёлгенни ызындан садакы ушхуурла да ётдюрюледиле, хар эки ыйыкыдан бир таулу бийче аш этип, жамауатны сыйлайды. Аш этерик кюню жетген ол кюнню аллындан башлап хычинле, бир башха ашланы хазырлап тебирейди, нек дегенде, 60–100 дери адам жыйылады ол ингир. Келгенлени асламы – тиширыула сабийлери, туудукълары бла. Дернекте таулу тиширыуланы жигерликлерини, болумлудукъларыны юсюнден да энчи айтыргъа тийишлиди. Ала аш-суу кыайгыдан сора да, жаш тёлюню уллу шахарда (Эскишехирны адам саны 800 мингден озгъанды) тас

* Сёзню эки магынасы барды: 1. Миллет биригиу. 2. Диаспораны бирикдирген организацияны мекамы.

болмай, окъууда артха къалмай, иш излей туруп да болушлукъ берирча онгланы излейдиле, табадыла. Шахарда бардырылгъан тюрю-тюрю маданият ишлеге да къарачай-малкъар халкъны бетин чыгъарырча тири къатышадыла. Халкъ фестивальлагъа ала миллет кийимледен кёрмюч къурайдыла, миллет хантланы да жарашдырадыла.

Къайсы халкъны да культурасы аны тарыхы бла байламлыды, анга бойсунады. Алай бир-бирледе уа миллет культура халкъны тарых жолун тюзетирге, ол жолда кюч-къарыу берирге да болады. Биз ол болумну кертилигин къарачай-малкъар халкъны Ата журтдан айырылып кечиннген бёлгесини къадарында да эслерге боллукъбуз. Ата журтдан биргелерине алып кетген ниет байлыкъ, рухий кюч мухажирлеге заманны къыйынлыгъын кётюрюрча къарыу да, онгла да бергендиле. Ол жашырын, кёзге артыкъ бек урунмагъан байламлыкъланы юсюнден Лайпанланы Билял назмусунда теренинден айтады:

Истанбул шахарда азан таууш
Харам жукъудан уятды мени.
Къарт, жаш да намазгъа жюрюдю
Муслийман миллет уялтды мени...

Тюрк тенгизге къошулмаса да тау суу
Къуруп къаллыгъын ангыладым.
Аллах-Аллах, тилим-диним, деп,
Дуниягъа жангыдан къарадым...

Тюркде болсанг да, Кавказда турсанг да
Кеси юйюнгдесе, юркме сен.
Тюрк дунияны мийиклигесе,
Кавказ тауладан Тюрксе сен...

Тюркню киндиги – Истанбул эсе,
Тюркню башы – Къарачай-Малкъар.
Минги Тауну тёппесинден азан кычырылса,
Анга Европа къой, бютеу дуния тынгылар...

Мен Тюркме, Таулума, Аланма
Алхамдулиллах, муслийманма.
Жашаргъа кереклисин ангылагъанма
Аллахны жоругъу бла, Къуран бла...

Биялны назмусу битеу да Тюрк кыралында жашагъан кырачай-малкыар миллет бөлгесини тилегича, дууасыча эшитиледи, аны бла да кыалмай, бу назмуда анда жашагъанланы сагъайтып, тынчлыкъларын алып тургъан затланы юсюнден айтылады. Аланы санында быллай уллу магъанасы болгъан сорууну да: гитче миллет кыауум тилин тас этмей кыалай бла сакълансын уллу тюрк миллетни кыучагъында дегенча. Аны бла бирча назмучугъа хошлукъ берген сезим – дин бирлиги, андагъылагъа да эки ёмюрге жууукъ заманны Тюрк кыраллыкъгъа аркъларын тиреп, жашау этерге кюч берип келеди. Бир жанындан алып кыарасанг, Тюркдеги миллет тил бла кёп жаны бла да бирлик кырачай-малкыар миллет энчиликни тунчукъдурургъа себеплик этерге болур деген оюм тууады. Болсада, ол оюмну учхаралыгъын бизни миллет бөлүмнү бла башха Кавказ диаспоралада тюбеген тил болумларын тенгешдирсент, бизни диаспора миллет тилин башхаладан игирек сакълагъанын кёресе. Тюркде жашагъан алимлени оюмлары алайды, биз аны халкыны харкюнлюк жашауунда да эслерге боллукъбуз. Кырачай-малкыар диаспора эки тилни да (ёз тилин бла тюрк тилни) бирча ити биледи, кереклисине кёре кыуланады. Бирде кёп магъаналы сёзлени башха тюрлю болгъанын да эслейсе, неда сёзню магъанасы башхагъа бурулгъанын да. Сёз ючюн, ыйыккыны, айланы атлары да тюрк тилинде, тюрк календарында жүрюген сёзлеге алышыннгандыла. Адам атла да бизде жүрюгенледен башхаладыла. Бек башы уа тукъум атла кырал кыагъыт жүрюютюге кыошулмайын, жамауатны эсинде сакъланадыла. Адамла ёз тукъумларын билгенликте, ол болумда башхаланы тукъумларын сормай билирге онг жокъду, – битеу кимликледе тюрк тукъумла («сой атла») жүрюйдюле. Ала уа мухажирле Тюркте келген сагъатда алагъа кырал кыагъытчыла кеслери оюмларына кёре, берген хаух тукъумладыла, дерге боллукъду. Ол хаух атла тёлүден-тёлуге кёче барадыла. Сёз ючюн, Кыбадийлары Тюркте кёчген сагъатда уллу атаалары Таусолтан бла Таукъан болгъандыла. Таукъанны туудукълары «Дюлгер» деген тукъум атны жүрютедиле, Таусолтанныкыла уа – «Иилмаз» деген. Андан бери (1903 ж.) 5–6 тёлү алышыннганлыкъгъа, тамата-ла жаш адамлагъа аланы тукъум бирлигин айтханлай турадыла. Хар мындан кёчген кырачай-малкыар тукъумланы асламыны тарыхлары да бу юлгуге келишедиле.

Озгъан ёмюрнү ахыр онжыллыкъларында Тюркде жерлешлерибизни ана тилде суратлау чыгъармачылыккыны айнытыугъа

жангы төлю кыатышып тебирейди. 20–30-жыллык назмучула, жырчыла, кыбузчула тамата төлюден алган ниет хазнаны тас этмей саклауна баш борчха салган бла кыалмай, кеслери да аны айнытырга кюреше эдиле. Афион шахарда жашаган Батчаланы Хидает Кюзю. Миррор деген ат бла тюрк тилинде журналны чыгарады. Журналны бетлеринде ол халкыбызны маданиятына, жашау болумларына (Кавказда, Тюркде, башха кыраллада жашаганланы да) жоралап, тынгылы жазмала басмалаганлай турады. Тюркню ара телевидениясыны журналисти Бытдаланы Нуруллах (Табакчы), кырачай-малкыар тукумланы тарыхларындан материалла жыйышдырып, аланы дайым кырачай-малкыар тилде чыкыган жыйымдыкылада, дергиледе басмалайды. Тюркню ТРТ каналында ишлеген Уфук Тузман, телевиденияны амалларын хайырланып, халкыбызны маданиятыны, адабиятыны юсюнден бериуле кырап, Тюрк дуниясына белгили этгенлей турады.

Жыйырма биринчи ёмюр битеу дуния цивилизацияга жаныгы технология болумланы сынатханы бла башланганды. Ол санда Интернетни юсю бла адамланы арасында байламлыкны кысха эм кенг этиу бла да. Тюркде жашаган жерлешлерибиз аны онгларын толу хайырланадыла. Бир ненча кырачай-малкыар сайт миллетни культуранына жораланыпдыла. «Кырачай-малкыар келечи», «Кавказ таула», «Кырачай-малкыар адет-намыс», «Кырачайдыла» эм башха сайтланы мингле бла адамла окыудула, кеслерини оюмларын да айтадыла, басмаланган материаллага билген затларын комментарий халда кышадыла. Былай интернет кыауумланы арасында адабиятха жораланганлары да бардыла. Ала бла бирча бир кыауум назмучу энчи блогла да ачхандыла, аланы санында Бюлент Тезжанны, Бурхан Ёлну, Акга Бычаксызны, Мехмет Чавушну энчи сайфаларын окыучула хар кюнден ачып, назмулары бла шагырейленип, оюмларын айтадыла, назмулагы багы бередиле.

Бюлент, Мехмет бла Акканы ызындан келген жаш адамланы назмуларыны магыаналары, баш фикирлери таматаланы назмуларында тюбегенлеге ушайдыла. Болсада аланы кёз кыарамлары, назмучулук дуниялары биле-биле башхады. Ала бирси жаш төлю бла бирге болуп кеткен ишлени – тарыхны сур заманын ангыларгы итинедиле, назмуларына мудахлык берген да ол кезиuledиле. «Кыарт аталарыбыз» деген назмусунда Байрым Окшаш былай жазады:

Сабийлерибизге юйретирге керекбиз
Кавказдан нек келгенибизни.
Хар кимге да эштдирирге керекбиз
Журтубуз ючюн нек ёлгенибизни.

Назмучу ата-бабалары журтларындан айырылганыны сылтауун орус патчахлыкны жыртыч саясатында кёрюп, анга уллу налат береди. Алай зорлукъ адам улу жашагъан къадарында биргесине жашайды, бюгюн да жокъду адам улугъа тынчлыкъ, насып. Бусагъатда дунияда бара тургъан къаугъаланы сылтауларын ачыкълай, назмучу окъуучуланы хар неге да сакъ болургъа, аманлыкъгъа къаршы туругъа чакъырады. Аны бла бирча кесини къайгылы заман туудургъан фикирлерин да жашырмайды:

Дунияны хар жеринде
Ач сабийле кёребиз,
Къолубуздан келгенча
Бир жукъла жыйып иебиз.

Узакъладан келирле
Бизлени да къыяргъа,
Аллах миллетибизге кюч берсин
Аланы къапха жыяргъа.

Алай бла, Тюркде, башха тыш къыраллада жашагъан жерлеширибизни биргелерине элтген ниет байлыкны унутмай туругъа онглары хазна болмагъан эсе да, аны сакъларгъа уллу итиниуюк бла жашагъандыла, бирде уа айнытхан да этгендиле. Тюркде жазма адабият къуралгандан сора, къарачай-малкъар публицистие кеслерини энчи статьяларын, очерклерин, китапларын да басмалайдыла (17). Ол жазмала асламында орус эм тюрк тилдеде чыкыгъандыла, жыйырманчы ёмюрню ахырында уа ана тилибизде басмаларгъа онг табылгъанда, бизге бир къауум назмучуну, жазучуну атлары белгили болгъандыла. Бу кезиуде Хамит Боташ, Адилхан Аппа, Фахми Берк эм башхала чыгъармаларын басмалап тебирейдиле. Онтогъузунчу ёмюрде, жыйырманчы ёмюрню арасына дери адабият аууздан ауузгъа ётуп, кёлден чыгъармачылыкъча айныгъан эсе, бюгюнлюкде ол жазма адабиятны къыйматына жеталгъанды. Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгъында – жыйырма биринчи ёмюрню аллында

Ата журт бла байламлыкъ кючленгенден сора ол адабият жангы къарыу алгъанын эслерчады.

Алай бла, бусагъатда къарачай-малкъар диаспора кеси алына бир миллет-культура бирлиги болгъанын чертирге керекди. Ол бирликни къуралуу онсегизинчи ёмюрню ахырында – онтогъузунчу ёмюрню ал жылларында башланады. Бюгюннге дери да диаспораны ичинде тюрлениуле тохтамай барадыла. Жыйырманчы ёмюрню арасында Тюркде башланган урбанизация болумла бюгюнлюкге жылдан-жылгъа кючлюден-кючлю бола барадыла. Къыралда экономика хал бла миллет политика тюрленмесе, къарачай-малкъар халкъны тыш къыраллада жашагъан бёлеги ассимиляцияны урумундан чыгъалмай къалыргъа кюркюу уллуду. Ассимиляцияны жорюшюн тохтатырыкъ неда селейтирик Ата журт бла байламлыкъны кючлеудю.

Хайырланган китапла

1. Выселение горцев с Кавказа // Русская старина. СПб., 1882. Т. 33, 36.
2. Малкъар тилге ингилизчадан Улакъланы Борис кечюргенди. За-ман, 2011. 4 октябрь.
3. Абаев М.К. Большой вопрос. Этюды о Балкарии // сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик, 2007. С. 139–140.
4. Басият Шаханов. Избранная публицистика. Вводная статья, сост., науч. коммент. Т.Ш. Биттировой. Нальчик, Эльбрус, 1991.
5. Тотоев М.С. К вопросу о переселении осетин в Турцию (1859–1865 гг.) // Известия СОНИИ. Орджоникидзе, 1948. Вып. 1. Т. 13; Лайпанов Х.О. К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // Труды Карачаево-Черкесского НИИ ЯЛИ. Серия историческая. Ставрополь, 1968. Вып. V; Кумыков Т.Х. К вопросу о переселении адыгов в Турцию // Уч. Зап. КБГУ. Нальчик, 1971. Вып. 4; Дзидзария Г.А. Мухаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1982.
6. Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения (по материалам международной научной конференции 14–19 октября 1991 г. Черкесск, 1993).
7. Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура // Под ред. Х.М. Думанова. Нальчик: Эль-фа, 2000; Улаков М.З. В гостях у сирийских карачаево-балкарцев // Карачаево-балкарский мир. Нальчик, 1993. Октябрь; Аппаланы Билял. Тюркде ахлуларыбыз. Къарачай, 1993. 18 августа; Хапчаева Т.Х. Внешние факторы, влияющие на развитие языков // Региональное кавказоведение и тюркология. Традиции и современность: материалы всероссийской науч-

ной конференции. Карачаевск, 1998; *Тетугев А.И.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции: история и современность // Вестник института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. Нальчик, 2008. Вып. 15.

8. *Къагъыйланы Н.* Анкараны къарачай кызы. Къарачай, 1991. 30 ноябрь.

9. *Гуртуланы Салих.* Тюркде къонакъда. Минги тау, 1993. № 2, 3, 4.

10. *Езденланы Альберт.* Кёргенлерим, эшитгенлерим. Ленинни байрагы, 1990 ж. 18 декабрь.

11. *Къонакъланы Хасан.* Минги Тау. 2007 г. № 1. Тюрк дуния, Тыш кыраллы жуукъларыбыз. 1. Жазылы кыая элде уллу байрам. 2. Баш ишим культура байламлыкъланы кыурауду. 3. Кавказны биз Ата журтубузгъа санайбыз. 4. Ана тиллеринде сёлеширге окъургъа да сюедице. 5. Адетлерибизни унутмайбыз. 6. Бек алгъа Кавказны кёрлюгом келеди. 7. Кеси окомуму биладиреме. Минги тау, 2010. № 2. Кавказда жашагъанланы насыплыгъа санайма.

12. *Шаманланы Ибрахим.* «Кюзгю» хапарлайды. Къарачай, 2007. № 66; Алтын тот болмайды. Къарачай, 1999. Ахлубузну илмуда дже тишимлери; Къарачай, 2004. 9 июля; Тюркде къонакъда. Ленинни байрагы, 1990. 6 марта. Некоторые аспекты этнокультурных процессов карачаевцев, проживающих в Турции // Всесоюзная сессия по итогам полевых исследований. Алма-Ата, 1990. Из поездки к турецким карачаевцам // Среднеазиатско-кавказские чтения. Ленинград, 1990.

13. *Кипкеева З.Б.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.

14. Коммунизмге жол, 1990 ж. 17 май.

15. *Ялхароева М.А.* Литературно-публицистическая деятельность ингушской диаспоры в Турции. Назрань, 2008; Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения (по материалам международной научной конференции 14–19 октября 1991 г. Черкесск). Черкесск, 1993; *Мурзаханов Ю.И.* Материалы к библиографии народов Северного Кавказа // Живая старина. 1993, № 3; *Баков Х.И.* Национальное своеобразие и творческая индивидуальность в адыгской поэзии. Майкоп, 1994; *Тимижев Х.Т.* Историческая поэтика и стилевые особенности литературы адыгского зарубежья. Нальчик, 2006; *Кушхабиев А.В.* Очерки истории зарубежной черкесской диаспоры. Нальчик: Эль-Фа, 2007; *Мусаев М.К, Магомеддаев А.М., Курбанов М.Ю.* Дагестанская диаспора в Турции. Махачкала, 2010.

16. *Кипкеева З.Б.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.

17. Ата журтну ийнакълап... (С любовью к родине отцов...). Научный аппарат: Предисловие, очерки об авторах, литература, глоссарий Т.Ш. Биттировой. Нальчик, 2014.

I БЁЛҮМ

СУРАТЛАУ ПУБЛИЦИСТИКА

1. Биринчи атламла. Тюркде жашагъан къайсы миллет диаспораны маданият жолуна къарасанг да, бир магъаналы болумну эслейсе – адабиятчылыкъ публицистикадан башланнганын. Ата журтдан кенгде жашаргъа тюшгенлени интеллигенциясы халкъны юзюлген бёлегини юсюнден бек башындан кёчген кыралларындагъылагъа айтыргъа борчлу эди. Нек келдиле Тюркге, мухажирликни сылтаулары неведи, Ата журтда кьоюп кетген дунияны ышанлары дегенча затлагъа жууапны жангы жерлешле аладан излей эдиле. Мухажирлени жарсыулары, къайгылары, зулмуну ауурлутъу, аланы келлик заманнга кьюуумлары, умутлары, сагъышлары – бу соруулагъа жууапланы уа кёчгюнчюле да сакълай эдиле. Сёзню юсю бла, бютюн басмадан чыкъгъан, кёпле да окъугъан сёзню юсю бла ол ауур сагъышланы бираз женгил этип, жангы жерде болумлагъа къабыргъаларын жарашдырыу эди жамауатда алчы адамланы баш борчлары. Кёчгюнчюлени асламы жангы кыралларында жашау болумлагъа кеслерини энчи сынаулары бла тюшюнюрге керек эдиле. Аны бла бирча, къоншуларына, иш нёгерлерине, жангы тенглерине «миллет суратланы» ачыкъ этмей да боллукъ туююл эди.

Бащда саналгъан жамауат болумла, эртте-кеч болса да, ниет дунияны юсю бла бир жолгъа чыкъмай къллыкъ туююл эдиле. Аллай жолгъа бу кезиуде публицистика элте эди. Жашауну бояуларын тюрлендирмей, хар нени болгъаныча суратлау кертиликте белгилерге публицистиканы баш борчуду, аны себепли къарачай-малкъар диаспораны интеллигенциясыны келечилери халкъгъа тюшген кыйын жолну ачыкълар мадарланы публицистикада тапхандыла.

Статьяла, очеркле, эсселе, энчи кыагытла, эсгериуле – публицистиканы хар бир жанры да кыарачай-малкыар авторлагыа жамаутны кыайгылары, кыуанчлары, иги кыуумлары, тас болган умутлары да ачыклар мадар бергендиле. Быланы ичинде илму тинтиуледе басмаланган затла магьаналы эсе да, энчи архивледе сакьланган мектупланы, эсгериулени да андагы жамаутны жашауун тарыхны кезиулерине кёре билирге уллу себеплик этген затладыла.

Кыарачай-малкыар авторла жазган публицистика чыгьармаланы эки бёлюмге юлеширге боллукыду – башха тиледе (тюрк, орус, немец, англиз, венгр) жазылганла, сора кеси тилибизде жазылганла бла басмаланганла.

Биринчи кыаумгыа кирген чыгьармала иги да асламдыла, бери дагыда бизни диаспораны юсюнден башхала (тюркю, европалы, Кавказдан барган публицистле, алимле) жазгьанланы да кыошаргыа боллукыду. Кырал кыуллукчыла, алимле, дин кыуллукчыла, жолоучула, жазычула да Кавказдан кёчген миллет кыаумланы жашауларына, озуп кетген тарыхларына атап, аслам китап жазгьандыла (1). Тюркю окыуучу Кавказ халкыларына жораланган китапладан Дагыстандан башлап, Кыырымгыа дери жашаган халкылары миллет энчиликлерини, аланы бай тарыхларыны, этнографияларыны юсюнден, дин жаны бла болумларыны окыуна 17 ёмюрню арасында жашаган тюрк алыми Эвлия Челебини китапларындан шагьырей бола келеди (2). 19 ёмюрню ахырында уа мухажирликни кыстау заманы бла байламлы аллай китапла аслам санда чыгып тебирейдиле.

Бу кезиуде Тюркде басма иги да айнып башлайды. Ары дери кырал кыуллукчыла, адабият адамлары да чыгьармачылык излемлерин кыол жазма бла толтургьандыла. Жыйырманчы ёмюрню аллында Тюрк кыралында, Осман империя чачыгьандан сора, Ататюркню кезиюу башланады. Ол кезиу шаркы кыралны европа болумгыа жетдирирге итиниюу бла айырмалыды. Тюркде жарыкьландырыу ишле кыстау бардырыладыла. Ол санда басманы кыуралыуу, адабиятны публицистика жанрларыны кыуралыуу эм айныуу да. Кавказ миллетлени интеллигенциясы ол ишлеге тири кыатышып тебирейди. Биринчиден, ала журналла басмалаугыа уллу кюч саладыла. Ол журналланы Тюркде эм башха кыраллада жашаган кавказлыла Европада да чыгьарадыла. Сёз ючюн, орус тилде быллай журналла бол-

гъандыла: «Кавказ» (1934–1939) Парижде, «Кавказский горец» (1924–1932) Прагада, «Независимый Кавказ» (1929–1930 жж.) Парижде, «Горцы Кавказа» (1929–1934 жж.) Парижде, «Кавказ» (1934 жылдан башлап) Парижде, «Северный Кавказ» (1934–1939 жж.); «Свободный Кавказ» (редактору А. Авторханов, 1950–1919 жж.) Мюнхенде.

«Дiasпораланы миллет сезимлерин сакълауда эм айнытыуда бек магъаналы жумушну СМИ-ле толтурадыла, – деп жазады Ф. Борлакова. – Кавказ diasпора, 1911 жылда Стамбулда чыкъгъан газетден башлап, бу жаны бла бек уллу ишле тамамлагъанды. 20–30-чу жыллада Тюркде миллетчилик политика бардырылгъаны себебли, кавказ мухажирлени басма органлары Европагъа кёчеди. 1924 жылдан 1939 жылгъа дери чыкъгъан кёчпюнчюлени къайгъыларын сюзген басма органланы онла бла санаргъа боллукъду. Аланы асламы орус тилде чыкъгъандыла, отузунчу жылланы алындан башлап, тюрк тилде да чыгып тебирейди. Европадагъы къарачай-малкъар мухажирлени келечилери (Шакъманланы Т., Сюйюнчланы М.-Г., Сюйюнчланы Н., Шаханланы А., Орусбийланы И.) ол басма органланы къураутъа бек уллу кыйын салгъандыла, къурау бла чекленип къалмай, алада кеслерини жазмаларын да таймай басмалап тургъандыла. Экинчи дуня уруш башланганлай журналланы асламы жабылгъан эди» (3).

Мюнхенде 1950 жылда, Совет Союзну тинтиу институту къурагъанда, аны тюрк тилде, Dergi. Sovyetler Birliğini Ogrenme Enstitüsü, – аты бла бюллетень-журналы басмаланынып тебирейди. Ол 70-чи жыллагъа дери чыгып тургъанды. Бу журналда ишлегенле эм басмаланганла кеслерини борчларын миллетлени бирикдириуде, аланы культураларын сакълауда эм айнытыуда кёре эдиле. Аны бла да къалмай, тарыхда озуп кетген ишлени юсюнден хапар айта эдиле. Сагъынылгъан журналлада Совет Союзда кавказ миллетлени болумларындан да кёп тюрлю билдириу, саясат тинтиу оюмла басмалангандыла. Бу иште къарачай-малкъар жазычула да тири къатышхандыла. Аланы асламы жазмаларына къол салмагъандыла, неда «Тауду», «Къарачайлы» деген псевдонимлени хайырлангандыла. Ёз тукъумларын, атларын ачыкъ жазаргъа къоркъууду эди, нек дегенде бу журналлада Совет властьха къажау келген затла басмаланганы аланы авторларына эмда Совет Союзда жашагъан жууукъларына НКВД-ны жанындан кёп тюрлю азап тюшюрюрге боллукъ эди.

2. Къарачай-малкъарлыла мухажирчилик публицистика-ны ал сатырларында. «Кавказ» журналда (экинчи къуралыу – 1951–1952 жылла) биринчи кере М. Асланбек (Дудаланы Махмуд) жазып, 30–40-чы жыллада репрессияланы отунда къарачай интеллигенция сынагъан азапны юсюнден тынгылы хапар айтылады. Бюгюнню окъуучугъа окъуна ол жазма кёп жангы затны билдиреди. Репрессияланы Къарачайда, битеу да Кавказда, ким бардыргъанын, къайсы сатырда къайсы «халкъ душманлары» болгъанларын ачыкълайды. Бу жазмада биз Къарачайны чынтты уланларын – жамаут башчыла Алийланы Умарны, Аппаланы Хасанны, Айбазланы Якубну, Гюрджюланы Къурманны, устазла Хасанланы Османни, Каракетланы Исмаилны, жазычула Ёртенланы Азретни, Акъбайланы Исмаилны, Биджиланы Асхатны, алимлини, докторланы эм эл мюлкде урунган къара танымагъанланы да шургулу къадарларыны ахыр кюнлерин, ала сынагъан азапны да Махмуд жюреги бла ётдюргенине шагъат болабыз.

Къарачай-малкъар тилде биринчи романны автору, жазычу, жамаут башчы (1937 жылда тутулуруну аллында Къарачайны тарыхында биринчи эм ахыр кере областны партия органдарына таматалыкъгъа салынган къарачайлы) Аппаланы Хасанны ахыр кюнлерини юсюнден М. Асланбек былай жаза эди: «Аппаланы Хасан, терен ниетли коммунист (ол затны кертлигине кёпле шагъатдыла), ишчи, кертисин айтханда, жалчы юйюрден чыкъгъан эди. Ол Баталпашинскени тюремесини больницасында, иегилери сындырылып, ич хаткусу бузулуп тюшген эди, андан сора аякъ юсюне болалмай ёлген эди. Ёлюрюнден бир ай алгъа большевизмден ёчюкленнгенин эмда ата-бабаларыны динлери – муслийманлыкъгъа къайтханыны юсюнден ачыкъ айтхан эди. Бир тохтатмай, ол сабий заманында юйреннген Къоранны сураларын айтханлай тура эди. Ёле туруп, биргесине больницагъа тюшген тенглеринден ёлюрюн, мыртазакъларына бермей, муслийман төреде асырарларын тилеген эди. Хасанны юлгюсю кёп коммунистге да төре болгъан эди» (4). «Эки жылны ичинде тюрге 875 къарачайлы тиширыуну атхандыла, – деп ачыкълайды Махмуд. – ... Аладан бир къаууму эрлери бла бирча тутулгъандыла, башхалары баш иелерин, къарындашларын неда жашларын тутхан сагъатда къажар сюелгенлери ючюн, ючюнчю къауум – репрессияладан къачып къутулгъан жуукъ адамлары ючюн... Жаланда мен иги таныгъан Джегута ауулдан 50 артыкъ

тиширыу тюремелеге атылгандыла». Ызы бла аланы атларын, тутхан жумушларыны юсюнден айтады. Дудаланы Махмуд кыруу Кырачай бла чекленип кыалмай, репрессияланы ёртени битеу да кыралны алганыны юсюнден жазады.

Кырачай-малкыар мухажирлени арасындан чыккыган окыуу-лу адамланы кыаууму халкыны тарыхына, аны жашау турмушуна сейирлерин кёп жаны бла да кыандырырга итингендиле. Кеслерича, башха халкы юзюкле кыаллай иш мажарсала да, аладан артха кыалмазгыа кыорешгендиле, бир-бирде уа юлгы окыуна болалгандыла. Илмуда, маданиятта, билим бериуде ала, кыралны кёп шахарларында урунуп, уллу жетишимлеге жетгендиле, сыйлы атлагыа тийишли болгандыла. Кырачайлыла бла малкыарлыла Тюрк кыралны илмусуна салган кыыйнлары бла чекленип кыалмай, ёз миллетлерини ниет байлыгын баямлар ючюн, эрттеден бери кёл салып кыорешедиле. Аллаиланы тизмесин Дудаланы Махмутдан (1908 – Кырачай, – 1981, АБШ), тюркча аты Рамазан Кыарча, башларгыа тийишлиди. Ол кеси Кырачайда туууп, мында билим алып, илму жолун сайлаган уланладан эди. Уллу Ата журт уруш башланганда, башхалача ол да кыанлы сермешлеге кыатышып, ауур жаралы болуп, фашист жесирликни сынаиды. Уруш бошалыргыа, жесирликден азат болганда, Махмуд, халкы Орта Азиягыа сюрюннге жибергенлерин билгенден сора, Тюркге кетерге таукел болады. Тюркде ол, жерлешлерин табып, жамауат жашаугыа тири кыатышып тебирейди. Кёп да турмай, ол «Кырачай-малкыарлыланы кёрген кыыйынлыклары» (китапта аты – Махмуд Асланбек) деген китабын 1952 жылда Анкарада басмалаиды (5). Китап кырачайлыла бла малкыарлыла сюрюннде сынаган кыыйынлыклагыа жораланган эди. Ол кезиуде сталинчи зорлукну юсюнден битеу дунияда да хазна билмей эдиле. Дудаланы Махмуд чеченли, ингушлу, кырым татарлы алимле, жамауат кыуллукчула бла бирге тюрю-тюрю басма органлагыа, бир-бир кыралланы башчыларына кёчюрюлген халкыа сынаган азапны юсюнден арымай-талмай жазганды. Ала бу ишлеринде ООН-нга окыуна жетген эдиле. Сюрюнню сынаган халкыланы Ата журтларына кыайтарыуда башда айтылганланы кыыйнлары уллуду.

Дудаланы Махмуд чыгъармачылыгында халкыбызны тарыхын ачыкылау бла чекленип кыалмай, аны жашау турмушуна, ниет байлыгына да уллу эс бёлгенди. Мал тутуугыа жораланн-

ган «Къарачай-малкъар тюрклеринде малчылыкъ эм аны бла байламлы адетле» (китапда аты – Рамазан Къарча) деген китабын 1954 жылда басмалагъанды (6). Бу ишни тамамларгъа анга татарлы алим, философия илмуланы доктору Хамит Зубейир Къошай болушханды. Китап эки тилде жазылгъан эди – бир бети тюрк тилде, бир бети уа – къарачай-малкъар тилде. Махмудну бу китабы бюгюн да илму магъанасын тас этмей, халкъыбызны этнография эм тарых бла кюрешген алимлерине болушлыкъ этгенлей турады.

Сылапгарланы Йилмаз (Йилмаз Невруз) тюрк тилде «Бирлешлик Кавказия» (Бирлешген Кавказ) деген аты бла журналны къарачай-малкъарлыла аслам жашагъан Эскишехерде 1964 жылда чыгъарып башлайды. Журналны ич политикасы атындан окъуна белгили болуп турады. Тюркде жашагъан кавказлыланы бирикдириу, аланы культураларын, бек башындан тиллерин сакълау дегенча борчланы журналны тегерегинде бирикген публицистле, алимле, назмучула, халкъларына жан аурутханла салгъан эдиле. Журнал юч айдан бир кере чыкыгъанды, аны биринчи номеринден башлап, къарачай-малкъар халкъгъа аталгъан материалла дайым басмаланнганлай тургъандыла.

XX-чы ёмюрню 20–50-чи жылларында кавказ диаспораны келечилери миллетлерини юсюнден статьяларын Европа къыраллада басмалагъан эселе, Экинчи дуния урушдан сора ол жаны бла хал тюрленнгенди. Аз-аздан Европа къыраллада журналла жабылып тебирейдиле. Аны сылтауу – озгъан урушну кезиуонде басма арала чачылып, журнал, газет чыгъарыр онгла азайгъаны бла бирча политика тюрлениуле эдиле. Сёз ючюн, Прагада битеу Россейни инкылапдан сора къачхынчылары кеслерине ышыкъ тапхан эселе, Чехословакия социалист блокга киргенден сора, ол ишни тохтатыргъа тюшгенди, Мюнхенде да болум алай эди. Алай бла, къарачай-малкъарлыланы юсюнден жазылгъан затла 1970–1980-чи жыллада асламында тюрк тилинде Тюркде чыкыгъан журналлада басмаланнгандыла. Бу ишде 1970 жылдан башлап чыкыгъан «Kuzey Kafkasya» («Шимал Кавказ») журнал энчи жерни алады. Мында публицистика жазмаладан сора да тюрк тилинде тауланы хапарлары, таурухлары, илму статьяла дайым басмаланып турадыла.

Алай бла, къарачай-малкъар халкъны тыш къыраллада жашагъан юзюю ёз миллетини юсюнден, жыйырманчы ёмюрню

ал жылларындан башлап, тюрлю-тюрлю Европа кыраллада, Тюркде чыкыгъан журналлада талай магъаналы публицистика чыгъарма басмалагъанды. Аланы асламы орус эм тюрк тилде жазылгъандыла.

Белгилисича, Кавказдан жайылгъан миллет диаспорала кыйсы кыралдан да Тюрк республикада асламдыла. Аны сылтауу – ол муслийман кыралланы ичинде барындан да Россейге жууукъ эди. Мухажирликни толкуну иги да ургунчу окъуна Тюрк бла байламлыкъ кыаты эди. Уруш бардырылмагъан кезиуледе Тюркден бери дин келечиле дайым да жюрюгенлей тургъандыла. Ислам дин битеумиллет ниет болгъандан сора уа, хаж кылыргъа жыл сайын жюзле бла зияратчыла Тюркню юсю бла жол салгъандыла. Мухажирлени биринчи кыауумларына жолну хаж кылыргъа баргъанла танытхандыла. Сёз ючюн, Сотталаны Ёрюзмек хажини атасыны эки кыарындашы, Дамаскда хаж кылып келгенден сора артха Дамаскга кыйтып, анда юй-журт кыурап, аланы ызындан баргъанлагъа кыонакыбайлыкъ этгендиле, аланы туудукълары уа, аллай жолоучулагъа кыонак юй окъуна ачхандыла. Аны ючюн болур, Сирияда диаспораны асламы Малкыар ауузларындан кечгенледиле. Бюгюнлюкде Сирияда баргъан уруш андагы кыарачай-малкыарлылагъа жангыдан мухажирлик сынатханды, кырал жанындан хазна болушлукъ болмаса да, урушну азабындан кыачып, башха арап кыраллагъа бла Тюркге кетип башлагъандыла.

Мухажирликни биринчи кезиулеринде кавказлы кечгюнчуле Тюркден араб кыраллагъа (ала ол заманда Осман империяны санында эдиле) дери баргъандыла – Сириягъа, Иорданиягъа, Египетге. Аз-аздан кавказчыла башха кыраллагъа кечюп, бусагъатда Европада, Америкада, Азияда, Австралияда окъуна жашайдыла. Алай болгъанлыкыгъа, аланы асламы Тюрк бла байламлыгын юзмегенди. Ол байламлыкыны темели – ниет бирликди, маданият бирлик, миллет-психология энчилик бла бирча.

Кавказ миллетлени маданият адамлары, миллет жумушха жарар умутда басманы айнытыуда бир уллу амалны кёрюп, онг тапханлай, газет, журнал, илму китапла басмалап тебирейдиле. Ол иш жыйырманчы ёмюрню аллында башланнганды.

«Birleshik Kavkasia» журнал Шимал Кавказдан чыкыгъан мухажирлени бирикдирирге деп кыуралгъан эди. Анга дери былай борчну толтургъан журнал Борис Байтуганны башчылыгы

бла Мюнхенде чыкыганды. Мюнхендегилени асламы артда жангы журналны тегерегине жыйыладыла. Сёз ючюн, ингушлу публицист Мустафа Бештоу жангы журналны жууаплы секретары болуп ишлегенди. «Birleshik Kavkasia» 1964 жылдан башлап 2000 жылга дери чыгып турганды. Биринчи чыкыганындан башлап, ахыр номерине дери журналга баш редактордук аскер врач Сылпагъарланы жашы Йилмаз (Тюркдеги аты – Йилмаз Невруз) этгенди. Журналны биринчи номери август айда 1964 жылда басманы кёргенди. Ишчи кыауум мурат этгенге кёре, журнал юч айдан бир чыгып турлук эди. Болсада, ол мурат толмаганды, жылдан бир кере чыгырырга онг тапхандыла аны кыурагъанла. «Birleshik Kavkasia» журналны бетлеринде кавказ диаспораланы келечилери жамауат-политика, маданият, жарыкъландыруу проблемаланы сюзгенди. Андан сора да мында хапарла, назмула, гитче повестьле да басмалангандыла.

Ары дери чыгъа тургъан журналла диаспора жашагъан жерледен узакъ болгъанлары себепли, аланы жашауларында белгили жер алмаганды дерге боллукъду. Бу журнал а кавказлы мухажирлени жашауларында кертиси бла да уллу жер алгъаныны юсюнден ингушлу алим жазады: «Жамауат журналны биринчи номерине уллу магыана бергенине кыралны басма органында чыкыгъан окъуучуланы оюмлары шагъатлыкъ этедиле. Журналны чыгъаргъанланы эслеринде болмагъанча уллу эди кыайгырыу бу башламчылыкъга. Жаш тёлюню ол магыаналы иши Совет Союзну кыайгы этдирген эди. Журналны редакциясына СССР-ни Тюркде консулундан журнал Америкага ишлейди деген терслеу кыагыт келген эди эм олсагъат чыкыгъан номерин посольство битеу да сатып алып, кюйдюрген эди. Болсада аллай ишле журналны тиражын 2 мингден 4 мингге кётюртген эди.

Хау, американлыла журналны чыгъаргъанлагъа бир ненча кере кеслерини консулларындан болушлукъ этерге хазырлыкъларын билдирген эдиле. Алай журналда ишлегенле консулга бир тюрлю да ала бла келишим эталмазлыкъларын билдирип, Америка бла СССР-ни арасында болгъан ишлеге ала кыатышмазлыкъларын айтхан эдиле. Жаланда биз кавказлыланы бирикдирирге излейбиз, деп жууаплагъан эдиле дергичиле» (7).

Совет Союзну Тюркде келечилери не ючюн аллай бир кыайгы эте эдиле? Бу соруугъа жууап журналны бетлеринде ачыкъ кёрюнеди. «Birleshik Kavkasia» журналда Кавказда ста-

линчиле бардыргъан мурдарлыкъланы юсюнден айтыла эди: 20–30-чу жыллада репрессияланы, 40-чы жыллада халкъланы сюргюн жолуна салыу дегенча темала терен ачыкълана эдиле. Журналны ал кезиуянде редколлегиясы эм анда басмаланнганланы асламы совет террордан къачханла эдиле, аны ючюн а ала кеслери сынагъан зулмудан хапар айта эдиле. Жазмалада битеу да кавказ миллетлени юсюнден сёз барады: Барасби Байтугъан «1858–1965 жыллада Шимал Кавказдан Тюркге кёчгюнчюлюк», Мустафа Зих «Шимал Кавказын кюрешиюу», Йилмаз Илдрим «Мени Тюркюм», Джанибек Хавжоко «ХІХ-чу ёмюрде Шимал Кавказ бла Англия», Йилмаз Невруз «Шимал Кавказияда Бирлешген Тау Республика», М. Бештоу «Кавказ бла кавказлыла», Алим Мырза «Геноцидни 20-жыллыкъ айланмасы», Святополк Чех «Адыглыла», Алихан Кантемир «Гейдар Баммат» эм башхала сагъынылгъан статьялада кавказчыланы хар бири халкълары кёрген кыйынлыкъланы юсюнден хапарлайды.

«Birleshik Kavkasia» журналны ол къадар жылны басмадан чыгып тургъанына Сылпагъарланы Йилмазны бек уллу кыйыны болгъанын энчи айтыргъа тийишлиди. Фахмулу публицист, ёз халкъланы тарыхын, культурасын, фольклорун, адабиятын уста билген Йилмаз Невруз бу журналны хар номеринде бир ненча очеркин бла статьясын басмалайды, аны бла да къалмай, къарачай-малкъар адабиятны, культурасыны белгили адамларыны юсюнден да таймай жазгъанлай тургъанды.

Журнал тегерегинде бирикген кавказ миллет интеллигенция баш борчун Ата журтдан айырылгъан бёлеклеге, миллет энчилигин тас этмей, тилин, маданият хазнасын, тарыхын унутмай турурча онгла къурауда кёргени себепли, ол затлагъа жоралап жазмала басмалагъандан сора да тепсеу, жыр ансамбльле къурайдыла. Сёз ючюн, ингушлу публицист Мустафа Бештоу алай ансамбльни къурагъанды, кеси да анда тепсегенди.

Тюркде жашагъан диаспорада болгъан жангылыкълар, харкюнлюк ишле, культура жашау да журналда таймай ачыкъланнганлай тургъандыла. Тюркде мухажирлеге жораланнган журналланы санында не ары дери, не андан сора магъанасы алай терен, басмаланнган затлары аныча толу «Birleşik Kafkasyağa» жетген болмагъанды деген оюмну алиме, жамауат адамлары да бирден айтадыла. Къарачай-малкъар дернек жыйышдыргъан ахчагъа чыкыгъанлыкълар, «Birleşik Kafkasyаны» бетлеринде би-

теу да кавказлы халкъланы юсюнден материалла басмаланадыла. Мухажирле кеслери айтханнга кёре, ол заманда журналны чыгыуу аланы бирикдирип, диаспораны бек уллу борчун – тюркюлени ичинде эримей сакъланыу – кёз алларында тутаргъа онг бергенди.

3. «Къачхынчы лагеръледен къарачай-малкъар тилде къагъытла» деген китап Кония шахарда 1992 жылда басмаланганды (8). Къачхынчыланы бир-бирлерине жазгъан энчи къагъытларындан къуралгъан китап анга дери тюбемеген затланы юсюнден хапарлайды. Тюзюн айтханда, ол мектупла Эфендиланы Юсуфха аны танышлары европаны тюрлю-тюрлю жерлеринден жазып ийген къагъытладыла. Китапны басмагъа хазырлагъан Исмаил Догъан тюрк алыми, Малатия шахарда университетни устазы болуп ишлейди. Китапны ал сёзюнде алим Экинчи дуня урушну кезиукюнден сора Тюркге кёчген къарачай-малкъар мухажирлени 150-ден артыкъ мектубу аны къолуна къалай бла тюшгенини юсюнден айтады. Китапны басмалардан алгъа алим Кавказгъа келип, кёп зат бла да шагъырейленирге онг тапханды. Ол кезиуде Исмаил, «Къарачай» газетни журналистлери бла да тюбеп, хазырлай тургъан китабыны юсюнден тынгылы хапар айтхан эди. Алгъа Исмаил Догъан аны къолуна тюшген, сейир да этдирген, 1944–1958 жыллада жазылгъан мектупланы бир кесегин тюрк тилине кёчюрюп, журналлада басмалайды. Окъуучула ол къагъытланы уллу эс буруп окъугъанларын кёргенден сора энчи, толу китап чыгъарыргъа таукел болады. «Белгилисича, – деп хапарлагъанды газетни редакциясында Исмаил Догъан, – гитлерчи фашистле бла къазауатны кезиукюнде сизни къыралдан мингле бла адамла жесирге тюшгендиле. Аланы арасында къарачайлыла, малкъарлыла да кёп болгъандыла. Къазауатны аякъ сюреминде, андан сора жыллада да ол адамла туугъан журтларындан узакъ къыраллагъа чачыладыла. Кёп инжиу, кёп азап сынайдыла. Ол сагъатда жесирликге не халда тюшген да къыралны жаууна саналып тургъанны сиз менден эсе уста билесиз. Аны бла да къалмай, гитлерчиле не аз да ызыгъызгъа къайтсагъыз, сизден бошарыкъдыла деп къоркъуу сингдирип, асламысында жанларын алып къойгъан эдиле. Къысхасы бла айтсакъ, жазыкъла тыш къыраллада атыла-сатыла айланып, тамам къыйын бо-

лумгъа тюшгенлеринде, не этип да муслийманланы къатларына жыйылыр дыгаласха киредиле. Къазауат жангы башланнган заманда жесирге тюшген бир малкъарлы – Эфендиланы Юсуф, къаллайла эсе да, къача келип, Тюркге жыйылады. Аны таныгъан, билген жесирле ол ары жетген эсе, бизге да болушур деп, Юсуфну излеп, къагъытла ийип турадыла. Ол а Малатияда тамал салады. Аууушхунчу (1982 жыл) анда жашайды» (9).

Исмаилны хапарына кёре, Юсуфну хайырындан, европаны тюрлю-тюрлю къыралларына чачылгъан къарачай-малкъарлыла, Тюркге кёчюп, анда экинчи журтларын табып орналадыла. Юсуф ёлюрюню аллында ол къагъытланы бир тенгине береди. «Былары хар бири бир адамны жазыууду, – деп осуят халда айтады тенгине. – Сакъла, бир ышаннган адамынга берирсе. Ол а аны не басмада чыгъарыр, не бир китап этер. Алай бла жесирликде башха къыраллада къыйынлыкъ жетип, жарыкъ дуниядан ажымлы кетген мискинлени атлары да сакъланыр, ким биледи, бара баргъан дунияда юлеринден, юйдегилеринден адамла да хапарлы болурла...».

Эфендиланы Юсуфха къагъытла Италиядан, Франциядан, Австриядан келген эдиле. Китапны жарашдыргъан Юсуфну къадарыны юсюнден да шартла келтиреди. Ол урушха кетгенде, юйдегиси бла эки сабийчиги къалгъан эдиле. Аралары узакъ болуп, юйдегисине къайтыргъа онг болмазлыкъын ангылагъанда, Юсуф Тюркде жангыдан юйюр къурагъанды. Кёп жылланы тютюн фабрикада ишлеп тургъанды. Исмаил Догъан китапны кириш сёзюнде чертип айтханына кёре, Ата журтуна термилиую аны не кече, не кюн тынчлыкъ бермей жашатханды.

Китап авторну къарачай-малкъар халкъны юсюнден тарых-этнография очеркинден башланады. Мында Исмаил Догъан халкъны жашагъан жерин, аны санын, халкъ тарыхыны бир къауум магъаналы кезиуюню юсюнден да айтып, тюрк окъуучуну шагъырей этеди. Бегирек да къарачай-малкъар халкъ Сталинни зулму жылларында кёрген азапны юсюнден тынгылы айтады. Бу затланы юсюнден авторгъа китапха къагъытлары киргенлени шагъатлыкълары да себеплик этгени эсленеди. Отузунчу жылланы аллында Чегем ауузуну жамауаты чекген азапны энчилеп тинтеди. Тюркдеги окъуучула ангыларча, бизни адет-турмушубузну, динибизни, ниет байлыкъыбызны юсюнден да хапарлайды. Бу кириш сёзде Исмаил Догъан къарачай-

малкъарлыланы Тюркдеги диаспораларыны юсюнден да бир къауум шарт келтиреди – къалай бла кёчгенлерин, къайсы шахарлада жашагъанларын. Ал сёз уллу болмагъанлыкъгъа, тынгылы эм ангылашыныулу жазылгъанды.

Исмаилны бу иши, къарачай-малкъар халкъны культура-сына эсин бёлюп, артда докторлукъ диссертациясын да бизни тилибизни энчилигине жораларча этгенди. Аны илму иши-къарачай-малкъар тил илмугъа магъаналы къошумчулукъ болгъанына ишеклик жокъду.

Эфендиланы Юсуф къагъытланы ышангылы адамына бере туруп айтханыча, китапха кирген хар къагъытда адамланы ачы, шургулу, ажымлы къадарларыны юсюнденди. Фашистлени къолларына тюшгенле уруш бошалып, эркинлик алгъандан сора да къаллай бир зулумлукъ кётюргенлерин, тыш жерледе тил билмей, жашау халлеге тюшюналмай, кёпле жоюлгъанларыны юсюнден хапарлайдыла ала. Аны бла бирча, Совет Союзда сталинчилени зорлукъ ишлерини юсюнден да. Китапны эм бушуулу бетлери Улбашланы Мусса эфендини жашы Ибрагим жазгъан къагъытладыла. Ол 1937 жылда, сталинчи режимни жесири болуп, кёп къыйынлыкъ кёрюп, Италиягъа тюрлю-тюрлю жолла бла келген малкъарлыланы бирикдиргенди. Аны шагъатлыгъына кёре, алгъа ол жыйынны саны 300 оза эди, артдан-артха ачлыкъ къысып, жаралары ашланып, ауруула хорлап, жыйындан жалан 87 адам къалгъан эди. Концлагерьледен къутулгъанла жангы лагерьлеге («для перемещенных лиц») тюшген эдиле. Ол зиндандан къутулур ючюн, Ибрагим нёгерлери бла тапхан амалларын аямай кюреше эдиле. Муслийман къыралланы башчыларына къагъытла жазып, ары кёчерге эркинлик тилей эдиле. Аллай бир уллу къагъытны Ибрагим Тюркню башчыларына ийген эди. Кесини жазмасына Ибрагим «Къырылгъан халкъ» деп атагъанды. Мында халкъыбыз 20–30-чу жыллада чекген артыкълыкъланы санай келип, 40-чы жыллада геноцидни юсюнден айтады. Ибрагим къагъытын жазгъан кезиуде Совет Союзда бир къауум миллетлени депортация этгенлерин дуния жамауаты аз биле эди, тутмакъла уа бютюнда хапарсыз эдиле. Аны ючюн болур, ол малкъар халкъы гунч болуп, биз андан къалгъан бир гитче кесекчикбиз деп, къайтарып-къайтарып айтады. Къагъытны ахырында: «Туркияны хукматындан биз, 87 адам*»; малкъар-

* Аланы ичинде 10 къарт, 6 сабий, эркеги, тишиси да 71 адам болабыз // 45 бет.

лы тутмакъла къолубузну узатып тилейбиз, чыгъарыгъыз бизни тутмакъдан; биз да сизни этигизден юзюлген бир кесекбиз; бизге болушсагъыз, сизге дунияны жанындан намысды, Аллахны жанындан сууабды», – деп жазгъанды.

Къачхынчыланы ичинде Тюркте термилиу къалай кючлю сезим болгъаныны юсюнден Улбашланы Ибрагим къурагъан жыр шагъатлыкъ этеди:

Ассаламу алейкум,
Жулдузубуз Анкара!
Ассаламу алейкум,
Келдик санга жалбара!

Сыннган жүрек талпына,
Мен аллынга келеме.
Туркияны халкъына
Кавказдан салам береме!

Къан ичинде жууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!
Ватанындан къууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!

Ла-илаха иль Аллах,
Сенсе бизни бийибиз,
Ла-илаха иль Аллах,
Сенсе ата юйюбюз...

Къагъытлада болгъан шагъатлыкъларга кёре, Эфендиланы Юсуф Тюркню башчыларындан малкъарлы бла къарачайлы жесирлени кеси тургъан жерге кёчерге эркинлик тилейди. Сора ол эркинликни эки жылны ичинде алгъан кюнден башлап, къыйынлыкъларга тюшгенлеге не жаны бла да болушуп турады. Аны юсюнден да барды мектуплада хапар.

Алай барындан да бек магъаналы да, ачы да хапар бу мектуплада къачхынчыланы къадарларыны юсюнденди, аланы лагерде кётюрген азапларыны юсюнден. Байдаладан эки къарындаш – Мухаммат бла Буниамин – Юсуфха къагъытланы бирча жаза эдиле, аланы биринде муслийман топуракъларга кёчюп анда жашау этерге термилгенлерини юсюнден, ала кюсеген жол къыйынлыкълардан, зорлукълардан толу болгъанларыны да юсюнден айтылады: «...Мисирни кемеси келип, адамла мине тура эдиле, сора биз да бардыкъ портха, бизни тутдула портда, эркинлик

къагъытларыгъыз жокъду дедиле, оналты кюннге тутмакъгъа ийдиле, сора къолларыбызгъа бугъоу салып алып келдиле бу компогъа (концлагерьге). Компону халы былайды: 6 километрден жуукъ эл, сахар жокъду, тегереги тарды, биз тургъан юлени тегерегини бийик цемент бурууну беш метр бийиклиги барды, дагъыда ол бурууну ичи бла бир къат темир, экинчи темир буруу, 100 метрде бир полис, ол полислени араларында хар 20 метрден бирер чыракъ жанады ... Бир отоу сайын 100–150 адам болабыз, суткадан 300 грамм ётмек бердиле...»

Эфендиланы Юсуфха келген къагъытладан бек сейирлени ичинде Байдаладан Мухаммат бла Буниамин жазгъандыла, дерге боллукъду. Ала Юсуфха жуукъ да жетгендиле, бир элде жашагъандыла. Кёрген къыйынлыкъларын, лагерьледе болумларын, кеслерини юслеринден да айтадыла, таныгъан-билген адамларын сорадыла. Бек сейири уа – Дуния уруш бошалып бир ненча жыл болгъанлай, къыралланы юсю бла ётюп, Орта Азияда кёчгюнчюлюкде тургъан халкъыбызгъа барып, анда жуукъларын излеп, табып, хапар билип къайтханларыны юсюнден мектупланы бир сейир жомакъныча окъуйса.

Бу къагъытлада таулу жашла концлагерьлеге тюшгюнчю жашауларыны юсюнден да айтадыла хапар. Къачхынчыланы асламы къара танымагъан, тил билмеген къойчу жашла эдиле, «къара таныгъанла» уа, 30-чу жыллада сталин лагерьледен кючден жанларын алып къайтханла, ол да бир сылтау эди аланы артха къайтыргъа суймегенлери: «Орусха берирле деп бек къоркъабыз, санга ангылатырча окъуубуз жетмейди», – деп жазылады къагъытланы бирини ахырында.

Къалай алай болса да, 40-чы жылланы ахырына Эскишехирге эм аны тийресинде элге 300-ден артыкъ таулу жаш тюрю-тюрю жерледен жыйылгъан эдиле. Окъуулуда ичлеринде аслам болгъаны себепли ала артда устазла, инженерле болуп ишлеп, андагъы диаспорагъа не жаны бла да къолларындан келгенича, билимлери онг бергенича жарагъандыла. Бусагъатда Тюркде жашагъан таматала шагъатлыкъ этгенлерине кёре, мюлтежиле келгенден сора, къарачай-малкъар жамауатны культу-расы иги да кётюрюлген эди. Сёз ючюн, Дудаланы Махмуд кёп жылланы устаз болуп тургъанды, андан юлгю алып окъууну, билимни жолуна мухажирлени жаш тёлюсю чыкыгъанды. Мюлтежиледен бири Суйюнчланы Алий, «Кавказ жуддузлары» деген

ат бла ансамбльни кѳурап, аны биринчи хореографы болгъанды. Аллайла мюлтежилени ичинде кѳп эдиле.

4. Дудаланы Махмудну (1 январь 1908, Кѳарачай, 1981. 1 апрель, Патерсон) аты мюлтежилени ичинде угъай, битеу Кавказ диаспоралада бюгюн да ёхтемлик бла айтылады. Уллу билими, уллу жюреги, халкъына уллу скоймеклиги болгъан адам жазыу тарыхыны азап жолунда намысын бийик тутуп, халкъыны ёкюлю болургъа жетишгенди.

«Джазыу тышына атхан кѳарачайлылада Дудаланы Махмуддан онглу адамыбыз болмагъанды, – деп жазгъанды Махмудну юсюнден Лайпанланы Билял. – Кѳп заманны (СССР оюлгъунчу), бизде кыралны, халкъны джауунча кѳргюзтюрге кюрешгендиле аны... Джангыз тюз сѳзю ючюн кѳрюб болмагъандыла аны. Ол айтхан кертини энди кырал тамадала кеслери да айтадыла. Алай эсе, бизни борчубуз – Халкъыбызны Керти Адамын – Дудаланы Махмудну халкъыбызгъа жангыдан танытыуду, ёсюб келген тѳлюле миллет джигитлерибизни билирге керекдиле.

Дудаланы Махмуд 1940-чы джыллагъа дери Кѳарачай илму излем институтда тамада илму кѳуллукъчу болуп ишлегенди. Лайпанланы Хамид бла бирге биринчи фольклор китабланы (джырланы, джомакъланы, таурухланы, айтыулары) джыйышдыргъан адамды. Ала чыгъаргъан «Эски кѳарачай джырладан», «Кѳарачай фольклордан» текстле бир китабдан бир китабха кѳчгенлей барадыла... Къазауат башланнганында, аскерге чакъырылыб, 1942-чи джыл немчалагъа джесирге тюшеди. Амал табыб, джесирге ким тюшеди? Мадар болса, Сталинни джашы да тюшерик болмаз эди немчаланы кѳолларына. Джесир кампада (концлагерьледе) ахырат азабын чегеди Махмуд. 1945-чи джыл, джесирлени ызына, СССР-ге къайтара тебирегенлеринде, Махмуд да бир къауум бла чегетге къачыб, кесин табдырмай тохтайды. Джесирлени эслеринде эди, политика командирле окѳуучу бегим: «джесирге тюшгеннге джуртун сатханнгача къараллыкъды. Джесирге тюшгенден эсе, кесигизни уругъуз. Ахыр патронну кесигизге сакълагъыз».

Ма ол къоркъуу эди джесирлени джуртха къайтыуларына буруу болгъан. Немча лагерьеде азабдан сора, джуртда да не ёлтюрюллюклерин, неда тутмакъ боллукъларын билгенлери себебли, артха къайтмай, джан къутхарыргъа кюреше эдиле дже-

сирге тюшген совет аскерчиле. Дуда улу да аланы бири. Кесине «тюркме» деб, Тюрк кыралгъа ётерге мадар табады...

Тыш кыраллада: Тюркиеде, Германияда, Америкада... Алай а, къайда болса да, Махмудну тюню-тюшю да, сёзю-иши да Къарачай болгъанды. Менде сакъланнган къагъытларыны биринде Махмуд былай джазады: «Мен ненча кере аджалдан къалгъанма: 1930-чу джыллада тутулмадым; къазауатда джоюлмадым; джесирликде ёлмедим. Къатымда адамла ёлюб, мен а сау къалыб баргъанма. Не ючюн? Не ючюн къутхаргъанды анча кере мени ёлюмден Аллах?». Ол соруутга бютеу джашауу бла джууаб этгенди Махмуд. Кесини къайдагъысын, ким болгъанын билдирмез ючюн (Совет кыралда юдегисине, джууукъларына къыйынлыкъ жетдирирле деб къоркъгъандан), атын тюрлендиреди, псевдонимле алады. Джангы атлары аны: Рамазан Къарча, Махмуд Асланбек».

Малчылыкъны юсюнден «Къарачай-Малкъарда малчылыкъ эмда аны бла байламлы төреле» деген китапны биринчи кере Ата журтда басмалай, Бегий улу Абдуллах былай айтханды: «Бу сиз окъурукъ зат – не бир алапат хапар, неда бир сейирлик таурух туююдю... Ёмюр ёмюрледен келген бир тынгылы халкъ джоюлуб кетсе, андан не зат къалыргъа боллукъ эди. Бу – Олду. Джер джюзюнде къайсы халкъны юсюнден джазылгъанды: ма быллай халкъны кырдыла, джокъ этдиле, аны уа ма быллай тауушлукъ адетлери, төрелери бар эди; ол ма быллай низамлы, огъурлу, иш кёллю халкъ эди деб? Болгъанмыды, айтырча, алай юлгю, тыш кыраллада китабха салыб чыгырырча? Бу – Олду. Биз, Къарачай-Малкъар Халкъ, джоюлгъанланы санында эдик. Аллахха шукур, халкъыбыз сау къалгъанды! Джашау төреси да сакъланнганды. Тозураса да, сакъланнганды. Халкъ сакълаялгъаны – не, тас этгени – не, бери – Бу Китабха тюшмей къалгъаны не – эсибизни джыйыб, толу болмаса да, энди аны айталлыкъ бизбиз – бир кере асмакъ джибден юзюлюб тюшген халкъ. Иш усталыгъын, адетин, төресин, чамын, оюнун, къылыгъын, джерин, тауун, ташын китаблагъа тюшюрюб, миллетибизни атын ёлюмден къутхарыргъа кюрешген Таулу – бу Рамазан Къарча кимди? Не адамды? Къайданды?.. Саумуду? Кими барды?.. Айтыллыкъ зат кёбдю, алай а, китаб чыкыгъандан сора... Бу сагъатда уа, бу китабны окъуюкъ да, кеси кесибизни джангыдан танийыкъ» (10).

Дагъыда төрт жылдан Бегийланы Абдуллах Махмудну чыгъармачылыгъы бла окъуучулары жангыдан шагъырей этеди. «Минги Тауда» (1998 джыл. № 1) Дудаланы Махмудну юсюнден Йилмаз Невруз джазганны, Йилмазны кесини да къысха биографиясын береди.

Къыралда хал тюрленип, демократия процессле башланнганы къарачай-малкъар интеллигенцияны алчы адамларына кёпден бери да жол тапмай тургъан магъаналы ишлени тындырыргъа онг бергенди. Лайпанланы Билял Дудаланы Махмудну эки китабын да («Къарачай-Малкъарда малчылыкъ эмда аны бла байламлы төреле», «Къарачай-Малкъар халкъны фаджиясы (трагедиясы)»). Экисин да оригиналларындача – къарачай-малкъар, тюрк тилледе) «Ас-Алан» журналны 2001 джыл чыкыгъан (2, 5 номерлеринде) басмалагъан эди. Аны бла да къалмай, «Радио Свобода» бла окъугъан материалларын «Юйге игилик!» газетде чыгъарады, «Правозащитники репрессированных народов» китабха да салганды (11). Билал Махмудну китапларыны окъуучугъа къалай бла жол тапханларыны юсюнден хапары да бек сейирликди, нек дегенде, ол жол тарых болумланы суратыды: «Ол материалланы менге Хубийланы Хаджи-Мурат бла эгечи Зульфа алыб берген эдиле, Махмудну кызы Айбикеден мен 1990-чы джыллада Америкада болгъан сагъатымда. Дагъыда бир къауум материалын, журналист эмда джазыучу Лайпанланы Сейитни «Дуда улу тюзюн, кертисин джазса да, быллай затланы басмалар кёзюу келмегенди алкъын» деген сёзюне тынгылаб, басмаламай къойгъанма. Ол къагъытланы ичинде Дуда улуну аманаты-осияты бар эди – Къарачайны тарыхы, культурасы, тили, адабияты бла кюрешгенлеге. Анда айтылганны мен кёб адамны ауузундан эшитгенме, Лайпанланы Сейитни кесинден да. Ёзге, тюзюн бизде бир бирине айтыргъа боллукъдула, аны да шыбырдаб, джазаргъа, басмаларгъа уа – къайда?.. Дуда улуну джазганыны кысха магъанасын эки-юч сёз бла быллай айтыргъа боллукъду: «Ёзден сёз эмда къул адабият». Махмудну айтханы: «Советлени кёзююнде къул адабият (пролетар литература) къуралгъан эсе да, халкъны ёмюрледен келген ёзден сёзюн – кертти тарыхын, фольклорун болгъаныча сакъларгъа керек эдик. Эски тарыхыбызны, культурабызны коммунист режимге джараулу этиб джазыб, басмалаб, боюнубузгъа улду гюнах алгъанбыз. Фольклорну, эски джырланы джыйыб, сюзюб,

басмагъа теджеген сагъатда кёб затны кьоратханбыз, кьошханбыз, тюрлендиргенбиз.

1930–1940 джыллада Къарачай илму-излем институтда фольклор бла байламлы ишле къалай баргъанларын джаза, Дуда улу джарсыйды: «Ай медет, биз мадарсызлыкъдан джазгъан ётюрюклени джаш тёлю кертиге санаб туругъа боллукъду. «Къырал тюрленнгени сайын, тарыхибизни да, фольклорубузну да тюрлендириб барсакъ, къалай болур? Ол гюнахым бла кетерге излемейме дуниядан. Тюзюн айта кетерге излейме». Махмуд айтады тюзюн. Алай а, совет коммунист къырал оюлгъандан сора да, ол системада, къул ангыда ёсгенлеге, Махмудну эркин фикери, ёзден сёзю керекмиди? Керекди, алагъа туююл, ёсюб келген джаш тёлюге. Аны себебли, Дуда улуну осиятын басмаларгъа таукел болгъанма. Басмалагъан бла къалмай, сууну эски ызына къайтарыргъа керекди – эски джырланы да Махмуд айтханча, Махмудда сакъланганча тюзетиб, бурунгу формаларын, магъаналарын сакълаб, джангъдан басмаларгъа борчлубуз. Дудаланы Махмудну юсюнден къысха айтырым буду. Быйыл ол туугъанлы джюз джыл болады. Аны туугъан кюнюн, айын не Къарачайда, не Тюркиеде, не Америкада ажымсыз билиб, айталгъан болмагъанды. Бу ишде менге биягъынлай уллу болушлукъ этгендиле профессор Хаджи-Мурат Хубий эмда аны эгечи Зульфа. 2008-чи джылны июнь айында Америкада Дудаланы Садыкны юй бийчеси Софияны Махмудну къызы Айбикеге сёлешдириб, ол билдирген тарыхны къайтарыб джазама: Махмуддан уллу архив къалгъанды: кёбюсю Америкада къызындады, менде да Махмудну къызы Айбике берген бир китаблыкъ заты барды, Йылмазда неси болгъанын ол кеси айтады».

Жарсыугъа, Дудаланы Махмудну чыгъармачылыкъ, илму ишлеринде да кёп уллу мураты толмай къалгъанды. Диаспорада аны ызындан келген тёлю Дуда улуну чыгъармачылыкъ хазнасын сыйлай билгенле чыкыгъанлары уа къууандырырча шартды.

5. Йилмаз Невруз. Йилмаз Неврузну атын аны уллу аталары жаратылгъан журтда алыкъын тийишлисича ити билмейдиле. Алай ол тамамлагъан деменгили жумушланы бир киши да этмегенди десек, жангылмакъ.

Адабиятчы, тарыхчы, публицист, диаспорада жамауат ишлеге тири къатышхан Йилмаз Неврузну юсюнден Лайпанланы Билял былай жазады: «1905-чи джыл Тюркте кёчген белги-

ли Герий афендини туудугьуду. 1938 джыл мартны онбиринде Тюркиени Эски-шехер тийресинде туугьанды. Усталыгы адам дохтурду. Медицина джаны бла билим алыуун Германияда таммагьанды. Арт кёзюуге дери ол усталыгы бла ишлегенлей тургьанды... Йылмаз башха дергилеге да статьяла жазарын кёй-магьанлай, «Бирлешик Кавказия» деб, бютеу Шимал Кавказгьа жораланнган журналны, «Къарт Джурт» деб да таза къарачай журналны чыгьарыб тургьанды. «Кёргенлерим, билгенлерим, эшитгенлерим» деб, къарачай адетлени ким да сейирсиниб окъурча, къагьытха тюшюргенди. Йылмаз чексиз кёб иш этгенди. Къарачай халкъыбызны тарыхыны, культурасыны тёрюнде турлукъ сыйлы адамларыбызны бириди».

Биял Йилмаз Неврузну чыгьармачылыгына уллу багьа берип, аны хат энчилигин, миллет сезимини жютюлюгюн, теренлигин да ачыкълайды. Аны бла бирча бизни адабиятыбызгьа кёшумчулугьун да аны Дудаланы Махмуд бла бир бирге жазгьан къагьытларында кёреди: «Ала, халкъыбызны сакълар джанындан эки патриот бир бирине джазгьан фикирле тюлдюле къуру. Бизни адабиятта эпистоляр жанрны тамалын салгьан магьаналары да барды аланы. Дагьыда къарачай-малкъар тюрк тилибизни байлыгына, субайлыгына шагьатды быланы джазгьанлары. Дагьыда, халкъыбызны кыйын къадары, джазыуу, тюненеси, бюгюню, таб тамбласы да, тюшюндюрюрча, сагьайтырча къараб турады аланы джазгьанларындан. Дагьыда...» («Эльбрусоид» форумдан).

Йилмаз Невруз бусагьатда кёлуна бек деменгили жумушну алып, аны бла кюрешеди. Ол къарачай-малкъар халкъны тарыхыны 3-томлукъ китабын жазгьанлы, он жылгьа жууукъ болгьанды. Кеси билдиргеннге кёре, биринчи томун жазып бошагьанды. Аны илму ишини энчилиги – анга дери башха тарыхчыла ишлемеген Османлыкъ архивде документлени табып хайырланнганыды.

6. Бусагьатдагьы публицистика. «Кюзю». Бусагьатда Тюркде къарачай-малкъар публицистлени жангы тёлюсю Суат Ёналан, Хидает Батча, Уфук Тузман эм башхала тюрлю-тюрлю басмада, СМИ-де ишлеп, халкъны атындан, халкъны юсюнден хапар айтадыла. Хидает Бахчени башчылыгы бла чыгып тургьан «Кюзю» журнал а бир жаны бла халкъны да ауазы эди дерге боллукъду.

«Кюзгю» журналны биринчи китабы 2005 жылда Афион шахарда орналган дернекни юсю бла чыкыгъанындан хапарны биз аны ал бетинден билирге боллукъбуз. Журналны кьурагъанла, жарашдыргъанла Мурат Таржан, Хидает Бахче, Айтугъба Бараз, Эрдоган Атеш, Апсаты Демирокъ биринчи атлам эте туруп, муратларыны юсюнден былай айтхандыла: «Къарачай-малкъар халкъны жаш адамлары дунияны төрт жанына жайылгъандыла, биз алагъа хурмет эте, сюйгенибизни билдире, кьучакълайбыз, бизни ауазыбызны эшитгенлени барына да тансыкъ салам иебиз... Мындан ары баргъан заманда дергибиз сизни да ауазыгъыз болса излейбиз...» Бу дергини ишин башлагъанла кеслери да жаш адамла эдиле: кими университетни тауусхан, кими – студент. Аланы бирикдирген туугъан, ёсген эллери Долат бла Афион шахардан сора да халкъны тилин, адетин-төресин сакълауда ёз кыйынларын кьошаргъа итиниу эди.

Биринчи номер Ферхад Экимни «Мерхаба» деген назмусу бла башланады:

Салам сизге, миллетибиз!
Ахшы болсун кюнлеригиз!
Бизге да бир тынгылагъыз,
Елим МАРХАБА, МАРХАБА!

Салам бергенден сора, назмучу халкъны жашауунда бек магъаналы затланы санайды:

Терек битмеген сыртлары,
Жашагъан, тургъан журтлары,
Элибизни бек къартлары....
Арба жүрюген ызлары,
Кьолундагъы кьобузлары,
Элими жетген кызылары....
Кёкде учхан кёк кьушлары,
Хунадагъы акъ ташлары,
Элими жетген жашлары...
Суу жагъада къайыкълары,
Арбазлары, кьабакълары,
Элибизни ууакълары...
Таулада жыйылгъан кёйлары.
Чешмеден акъгъан суулары,
Этиле тургъан тойлары,
Елим МАРХАБА, МАРХАБА!

Дергини баш борчуну юсюнден назмучу бу тизгинледе айтады:

Адетибиз, төрелени,
Юйретигиз бизге, кьартла,
Биз тюрю болмайыкь артда...

Дергини экинчи китабы халкь алгыш бла башланады, аны ызындан Малкьардан Тюркге, «Голлугъа», илму конференциягъа келген Тёппеланы Алимни юсюнден Адилхан Адилоглуну очерки барады. Мында Уфук Таукьулну кьарачай-малкьар халкьны сюрگون азабыны юсюнден уллу жазмасы басмаланнганды.

«Кюзгю» журнал Тюркде жашагъан таулулагъа не жаны бла да культура излемлерин тамамларгъа итиннгенди, бу кезиуде диаспорада «Кюзгюча» бу миллет жумушну тынгылы бир зат да толтурмагъанды дерге керекди.

Кьарачай-малкьар халкьны тарых жолу анга кёп тюрю сынауладан ётерге буюргъанды. Орта ёмюрледен башлап, ол кесини тургъан жерин алышдыра, адамларын урушну, ёлетлени кезиулеринде тас эте келеди. Ол жаны бла алып кьарагъанда, онтогьузунчу ёмюрден башлап, сюрگونню кезиуюне дери халкь гунч болууну чегине жетерге аз кьалгъан эди. Шимал Кавказы халкьларыны асламы аллай тарых ачылыкьны сынагъанды

Тюрк тилде жазгъан кьарачай-малкьар публицистле кьыралны тюрю-тюрю басма органларында ишлейдиле, аны бла да кьалмай, Америкада тюркюлени биригиулерини «Форум газетасыны» ишине да тири кьатышадыла. Ол газетни башчысы болуп кёп жылланы Мурат Ишил (Джанибекладан) тургъанды. Мурат бусагъатда Конияны университетинде ишлейди, ол бир ненча китапны авторуду. Ол санда «Kafkaz kartali» (имам Шамилни юсюнден), «Kafkaz sahini Hacı Murat» (Шамилни набыны юсюнден). Муратны жашы Урал да публицистика бла атын белгили этгенди, бусагъатда Тюркде экономика министерствода уллу кьуллукьда ишлейди.

Бу кьауумгъа Яшар Шансы (Текеладан) да киреди. Ол «Birleshik Kavkasia» деген журналда 1995 жылдан башлап жазмаларын басмалайды.

Жыйырманчы ёмюрню 90-чы жылларында кьарачай-малкьар тилде бир ненча журнал чыгып тебирейди: Анкарада «Кьарачай-Малкьар» (редактору Адилхан Аппа), Стамбулда тюрк тилде чыкьгъан «Бирлешлик Кавказия» (редактору Йил-

маз Невруз) журналны кѳошакъ халда «Къартджурт» (Эскише-хирде басмаланады) аты бла чыкъгъан къарачай-малкъар тилде кесеге, Афион шахарда «Кюзгю» (биринчи редактору Эрдоган Атеш, ызы бла – Хидает Бахче).

Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгында Тюрк къыра-лында, битеу да Европада баргъан урбанизация болумла бла байламлы къарачай-малкъар диаспорагъа да тилни сакълар-гъа, маданиятны тутаргъа кёп чырмау салып тебирегенди. Аны юсюнден Йилмаз Невруз (Сылпагъарланы Йилмаз) журналны къурагъанла къаллай мурат бла ишлерин башлагъанларыны юсюнден аны биринчи номерини ал сёзюнде былай жазгъанды: «Мында жашагъан таулула Ата журтларындан айырылгъанлы, жюз жылдан артыкъ болады. Артыкъсызда бу арт жыллада биз-никиле шахарлагъа кёчюп тебирегенли, ана тилибиз бла адетле-рибиз эм культура байлыгыбыз къарыусуздан-къарыусуз бола барады. Тилни да, адетни да билгенле кёп болгъанлыкъгъа, бы-ланы элледен узакъ жашагъан жаш тёлюге юйретирге бир мадар да табылмайды. Муну юсюнден кёп сагъыш этип, эки затны тын-дырыргъа оюм этгенме: биринчиси, къарачай-малкъар-тюркча сёзлюк жарашдыргъан; экинчиси, культура байлыгыбыз бла адетлерибизни (билгениме кёре) жазуугъа кёчюрген. Сёзлюкню танг кесек алгъа жарашдыргъан эдим; аны кибибиз культура хаз-набыздан да кёп затланы «архив материал» халда жыйргъа кю-решгенме. Адетлерибиз бла мында жашагъан къарачайлыланы юслеринден да юч жылны мындан алгъа «Кёргенлерим, эшит-генлерим, билгенлерим» деген аты бла китап жазгъанма. Алай а бу китап бусагъатда басмагъа хазыр туююлдо. Амма, аны ичин-ден бир къауум бёлумлерин дергиге* салсам, жаш тёлю хайыр-ланырыкъ болур деп умут этеме ... Кюреш бизден, болушлукъ Аллахдан...» (12). Болсада Сылпагъарланы Йилмаз баямлагъан муратларын алыкъын толтуралмагъанды. Сылтауу – къырал жа-ныннан бу иште болушлукъ этилмейди, кеси аллына китап бас-малагъан а анда бек кыйынды.

Не кыйын болгъан эсе да, Сылпагъарланы Йилмаз бир къауум нёгери бла «Къартджурт» журналны чыгъарып башлай-ды. Аны бир ненча китапчыгъы басмаланнганды. Бу журнал-да Йилмаз Невруз халкъны тарыхындан, аны культурасындан къауум статьяны, аны бла бирге мында фольклор чыгъармала

* Дерги – тюркча журнал.

(нарт сёзле, жомакъла, ийнарла, тамсилле, хапарла), Хачирланы Юсуфну «Жаннет» бла «Жаханим» деген назмулары, къарачай-малкъар адабиятдан юлгюле, тюрк поэзиядан да кёчюрмеле басмалангандыла. Болсада, Йилмаз Неврузну журналыны тамалы Россейде айныгъан къарачай-малкъар адабият эм культура болгандыла. Малкъарда, Къарачайда басмаланган китапладан алып, ол кёп затны журналында чыгъарганды.

Совет Союз чачылып, Россей Федерацияда демократия тюрлениуле болганы диаспора бла Ата журтдагъы халкъланы араларын жууукъ этгенди. Анга кёре, мухажирлени туудукълары да ата-бабалары кёчген журтлагъа жангыдан тартынып тебирегендиле, миллет сезимлери да жангырганды. Ол сезимни кючлениуюню себеби уа хар бир аслам жашагъан жерлеринде миллет культураны айнытхан биригиулени – дернеклени ачылыуу болганды. Тюркню бир къауум шахарында бла район араларында къуралгъан къарачай-малкъар дернекле жаш тёлуюню тепсеулеге, жырлагъа юйретирге, Ата журтдан келгенле бла шагъырей этерге кюрешедиле. Аладан бир къауумунда уа тилни бла культураны, адабиятны бла тарыхны юсюнден дерсле бардырадыла. Дернеклени ишлеринде басма сёзю да магъанасы уллуду. Башында айтылгъаныча, журналланы асламы дернеклени ахча болушлукъларына таянадыла. Аны бла да къалмай, кереклисине кёре, газет, бюллетеньле бир магъаналы ишлеге жораланып да чыгадыла. Биринчи болуп, дернекни юсю бла «Karaçay-Malkar Haber bülteni» басманы кёргенди. Аны Анкараны дернеги Адилхан Адилоглуну башламчылыгъы бла басмалагъанды. Бир жылны ичинде чыкыгъан (1992–1993 жж.) 6 китабында халкъыбызны культурасыны, адабиятыны юсюнден, Тюркде жашагъанланы харкюнлюк болумларыны юсюнден да Адилхан бла аны къалам къарындашлары статьяла бла очеркле жазгандыла.

Тюркде жашагъан къарачай-малкъар интеллигенцияны келечилери Тюрк къыралыны окъуучуларына бизни халкъыбызны юсюнден толу хапар айтыргъа итинедиле. Халкъыбызны маданиятына, тарыхына, адабиятына жоралап, ала талай китап басмадан чыгъаргандыла. Аланы санында Байчораланы Сосланбекни руникагъа жораланган китабын, А. Кузнецованы «Къарачай бла Малкъарны халкъ искусствосу». Мызыланы Исмаилны къауум китабын, Тохчукъланы Уфукну (Уфук Таукъул) 1993 жылда «Кавказ халкъларыны культуралары бла жашаула-

ры», 1997 жылда «Кавказ халкъларыны этник эм социо-культура тамаллары» эм башха китапларын айттыргъа боллукъду.

Тюркде жашагъан алимлерибизни ичинде **Уфук Таукъул** (Тохчукъланы Рамазанны жашы, Уфук – тюркча «танг жарыгъы» демекликди) барындан айырмалы болгъанын чертирге тийишлиди. Уфук кеси жаш алим болгъанлыкъгъа, аны тынгылы илму жетишимлерин белгилерчады. Аны юсюнден Шаманланы Ибрахим былай айтханды: «Уфукну фахмусу теренди, ол алимди, жырчыды (назмула жазады, макъам салады). Тиек, къыл къобузлада согъуп, эски макъамланы, жырланы жырлайды, талай тюрлю тепсеуню тепсейди, альпинистлиги бла уа битеу да Тюркде белгилиди – ол Арарат тауну эмда башха тау житилени хорлагъанды. Дагъыда барды Уфукну суйген иши – дорбунланы тинтиу, дорбун суулада къайыкъла бла жюзюу, кёргенин суратха алыу» (13). Уфукну Къарачайны, Малкъарны тауларында алгъан суратлары Тюркню кёп тюрлю журналларында, китапларында басмаланып тургъандыла, ол санда белгили «Темпо» деген журналда да. 90-чы жыллада Уфук, Анкараны архивинде ишлей тургъанлай, къарачай-малкъар халкъны тарыхыны юсюнден кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Бусагъатда ол докторлукъ диссертациясын да тамам этип, илму жазмаларын, талай китабын басмалагъанды, илмуда тири ишлейди.

Турцияны белгили адамы, эски тюрк эсертмелени, тюрк эпосланы тинтиулери бла аты битеу да тюрк миллетлеге белгили болгъан **Хаяты Биджи** – диаспорадагъы къарачайлыланы илмуда уллу жетишимлеге жетгенлерине шагъатыды дерге боллукъду. Ол кесини талай илму ишин халкъыбызны маданиятына жоралагъанды. 1991 жылда Анкарада «Kafkasyadan Anadoluya gocler» («Кавказдан Анатолиягъа кёчгюнчюлюк») деген китабында къарачайлыла бла малкъарлыланы тарыхларында мухажирликни бушуулу магъанасын ачыкълайды. Китапда халкъыбызны ниет, харкюнлюк жашауунда тюбеген байлыкъны юсюнден тынгылы хапар барды. Хаяты 80-чи жылланы ахырындан башлап, Тюркдеги адабият журналланы («Töre», «Türk ürdu», «Turk edebiyati») чыгъарыугъа уллу кыйын салгъанды. Ол журналлада бизни юсюбюзден жазмаларын да басмалагъанды.

Жерлешлерибизни илмуда жетишимлери къуру тарых ишле бла чекленип къалмайдыла. Бир къауум алим Тюркню мадани-

ятын тинтиуде атларын айтдыргъандыла. Аланы ичинде **Къочхарланы Мухамматны** (Мехмет Текин Кочхар) аты не жаны бла да махтаулуду. Тепсеуте, къобуз согъаргъа устады. Ол жыйырма жылдан аслам Эскишехирде Анадолу университетни устазыды, фольклор ансамбльни кавказ тепсеу къауумуну башчысыды. Кочхарланы Текин жашагъан да Эскишехирде этеди, белгилисича, бу шахар къарачай-малкъар диаспораны аралыгъыды дерге боллукъду. Аны себепли Текин бардыргъан ишни халкъыбызны маданиятын сакълауда, айнытыуда магъанасы да уллуду (14).

Текин Кавказгъа талай кере келип, мында бла Тюркде сакъланнган халкъ тепсеулени жыйышдырып, «Кавказ халкъ тепсеулери» деген китабын басмалагъанды. (Стамбул, 1990 ж.) Китапны төрт бөлүмю барды: биринчи эм экинчи бөлүмде тюрлю-тюрлю кавказ тепсеуле, аланы техникасы ачыкъланады, аякъ алыу, аякъ бюгюу, къол кымылдатыу дегенча затла суратланы юсю бла ачыкъланадыла; ючюнчю бөлүмде тепсеулени макъамлары нотала бла бериледиле; төртюнчю бөлүмде тепсеген кезиуде кийилген кийимлени, аланы жасагъан затланы юсюнден айтылады. Китапны кыйиматын кётюртген стампулчула биргелерине алып баргъан кийим ырысхыны, харакетни юсюнден тынгылы хапар бергениди. 1998 жылда Анкарада Текинни жангы китабы («Dans ve halk danslari») басмадан чыкыгъанды, ол да миллет тепсеулени юсюнденди.

Къочхарланы Текин халкъыбызны этнографиясын андан ары тинтиуде, Кавказда атланы къумаларына жоралап, дагъыда бир магъаналы илму ишин басмалагъанды («At ırkları ve daglimi». Эскишехир, 2012). Китапда энчи жер къарачай къумалы атха бериледи. Халкъыбызда жүрютүлген ат кереклени юсюнден да мында хапар барды.

Суат Оналан (Чомаланы Дауутну жашы) Якапынар эде туугъанды. Орта билим Эскишехирни Анадолу лицейинде алып, ызы бла Истанбулда аскер лицейде окъугъанды. Аскерчилик билимин андан ары ёсдюрюр мурат бла Анкарада университетте киреди. Жаш адамны ол кезиуде не мурат этгенини юсюнден Суат кеси былай жазгъанды: «Хар субай, офицер болгъан кюнюнден тебиреп, генерал болургъа итинеди. Окъугъан сагъатда хар кимни умуту уллу болады. Тюзю, генерал болурла деп умут этген нёгерлерим генерал болмадыла. Жашауну чархы башха бола болур: нёгерлеримден 20 зат генерал чыкыгъанды.

Бири бусагъатда тюремедеди: хукматны чыгъарыргъа (государственный переворот) излегенледен болгъанды деп тюрге салып турадыла. Къарачайлы бир субай бла (лейтенант-капитан) сёлешпенем, лицейни бошай туруп, лицейде классбызны тамадаларынданем. Сёлеше келип муратларымы да айтхан болурем, ол алай айтхан эди: «Къолларындан келип, кавказлыны (къарачайлыланы) генерал этмезле. Сора низам къыйынды, бюгюн ол низам къыйнамаз, тамбласында къыйнар, алай бусагъатдача кетип къалалмазса, заман барды, айрыл да къал», – деген эди. Мен да харп окъулуна (аскер училищеге) кетдим. Алайда да 30 кишиге талебе такъым къомутан (студент бёлюмню таматасы) болуп тураем. Бир кюн уллу къарнашым манга мектуп жазгъанды, аны да акъыл этмейин, къарачайча жазгъанды. Мени чакъырдыла бу мектупта не жазылады, сени аталарынг къайдан келгендиле зат деп. Лейтенант субайны бир-эки сёзюн жаратмадым, къарачайлы субай таныгъанымы айтханлары эсиме келди, сора айрылыргъа (аскер къуллукъдан кетерге) рапорт бердим».

Аскер училищеден кетгенден сора, Суат ол заманда Турцияны эм иги окъуу юйлеринден биринде – Истамбул богъазасы университетде (алгъа ол америкалы колледж эди) физика бёлюмге, къарачай-малкъарлыланы санында биринчи болуп, окъургъа кирген эди. Анда эки жылны бийик жетишимле кёргозгъан окъугъандан сора, къадарыны буйругъу бла университетни къоюп, экижыллыкъ электроникагъа окъутхан лицейни тауусханды. Алай бла, Суат кёп тюрюл илмудан, жашаудан да толу хапарлы болуп, журналистикагъа келеди. Къыралны эм уллу газети «Türkiye» аны чыгъармачылыкъ жолунда биринчи атлам эди, магъаналы атлам. Суат газетни тыш къыралла бёлюмюнде ишлегенди: дуняда бола тургъан политика, экономика тюргениулени юсюнден аналитика статьяла, очеркле хазырлагъанды. Артда газет телевидение бла бир холдинг къурагъанда, ары кёчюп, жүзле бла саналгъан тюрк журналистлени ичинде атсызсансыз болуп, къалмай, кесини хатын, фахмусун баямлагъанды. Ол дунияны кёп къыралында болгъанды, Россияны да кёп жеринде. Бизни къыралыбызда бола тургъан ишлени юсюнден статьяла жазгъанды, бериуле этгенди. Сёз ючюн, Михаил Горбачев къырал башчыгъа салыннганда, ол тюрк журналистлени ичинде биринчи болуп андан интервью алгъанды. Суат Ата журту бла байламлыкъны жаш заманындан жүрютеди, бери келип-кетге-

ни бла кълмай, Къарачай-Малкъарны сыйдумлю сфатын жазмаларында къурап, басмалайды. Бусагъатда малкъарлы алим, доктор кызы бла бир юйюр къурап, Эскишехирде жашайды, журналистика бла байламлыгын тас этмейди. Тюрлю-тюрлю басма органада битеудуния политикада, экономикада бола тургъан тюрлениулени юсюнден кесини статьяларын басмалайды, Интернетде къарачай-малкъар сайтлада Тюркден Россейге, Россейден Тюркге миллет культурада, адабиятта болгъан жангылыкъланы юсюнден хапар бергенлей турады.

Тюркден тышында жашагъан къарачай-малкъарлыла басма сёзню юсю бла биригирге итинедиле. Европа кыраллада да дернекле къуралгъандыла, ол биригиуле асламында бюллетеньле чыгъарадыла, аны бла да кълмай, интернет-ресурсланы кент хайырланадыла.

Тюркден сора адам санына кёре, бек уллу диаспора Американы Бирлешген Штатларында жашайды. Андагъыланы саны 10 мингге жуукълашханыны юсюнден айтыргъа боллукъду. Жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында ары Тюркден кёчюу кыстау эди. Бусагъатда диаспораны санына арап кыралладан, Россейден, Къазахстандан кёчген къарачай-малкъарлыла да кёшүлгъандыла. Аны себепли Американы Патерсон шахарында дернек миллет культураны сакъланда бек уллу ишле бардыргъанын чертирге тийишлиди. АКБА деген ассоциацияны ишине тири къатышханла кёпдюле, ала кыралны тюрлю-тюрлю жерлеринде ишлейдиле. Аланы санында уллу жетишимлери болгъан бизнесменле, алимле, санатчыла да бардыла. 2002 жылдан башлап, АКБА ай сайын «AKBAs monthly newsletter» («АКБА-ны айлыкъ бюллетени») деген бюллетенин басмалайды, 2003 жылдан а – жыллыкъ альманах. Альманахха жылны ичинде болгъан магъаналы ишлени юсюнден статьяла киредиле.

Ахыр 20 жылны ичинде интернет байламлыкъ дунияда адам улуну жашауун бир заманда да болмагъанча тюрлендиргенди, инсанланы бир бирлерине жуукъ этгенди. Хар бир адам да юйюнде олтуруп дунияда бола тургъан ишлени, болуп кетген затланы да Интернетни хайырындан билирге онг тапханды. Алай онгланы хайырлана, къарачай-малкъар диаспораны къурагъан жерлешлерибиз миллет энчиликни тас этмей туругъа жолну тапхандыла дерге керекди. Бююнлюкде Интернетде къарачай-малкъар халкъны тарыхына, маданиятына, бююнню пробле-

маларына да жораланган жыйырмагъа жууукъ сайт барды. Аланы бетлеринде дунияны къайсы кыйырына тюшген да Ата журтдан хапар алып турургъа онг табады, керек болса, кесини жетишимлерини, кыйгъыларыны, кыуанчыны, жарсыууну юсюнден да тенглерине, жууукъларына билдирирге да.

Диаспораны алып къарасакъ, хар сайтда жүзле бла (битеве Тюрк – <http://www.kamatur.org/>; Турхал шахар – <http://www.karacayderneei.com/>; Кавказ энциклопедия: <http://www.tr.kafpedia.om/>; Эскишехир: <http://www.karacaybalkar.org/>; Анкара: <http://www.karacay-balkar.org/>; Измир: <http://www.karacaymalkar.net> дегенча кыауумлада уа – мингле бардыла) адамла бир бирлери бла культурадан, политикадан, экономикадан хапарлы болургъа онг табадыла. Бу белгили интернет кыауумладан сора да арт жыллада кыуралгъанла бардыла. Алада адамланы санлары 50-ден башлап 3 мингге дери жетедиле, магъаналары да – анга кёре: Karaçay malkarlıların duyuru platformu; Karaçay Art& Culture; Karacaybazar; Doglat – karacay elim; Karaçay-Malkar-Alan Kültüryabız, Tukumlarımız; Yakapınar-Ertuğrul Köyü; Mingitav; Eskişehir Karaçay Malkar Derneği; Eskişehir kuzey kafkasya Karaçay malkar gençlik kolları; Haparığız bolsun,bütov karaçaynı hapar gastesi; Eskişehir Karaçay Balkar Derneği Haber Sayfası; Yakapınar köyü tarihi şehit ve Gazileri; Yağlıpınar Jeriştay köyünü sevenler; Karaçay-AVM-Konya; Karaçaylar; Ağasar-Akhisar köyü Han, ESKİŞEHİR; Ankara Yağlıpınar duyuru veyaber Platformu; Gökçeyayala (Kiliysa); USA –daki Karaçaylar; Gökçeyayla kafkas Karaçay Yardımlaşma derneği; Çiftlik köy Kafkas Kültür derneği; Akba-Hall; Afyon Karaçay Malkar derneği; Tansık; Kayseri karaçay çerkes derneği; Arpacıkaraçay köyü; Eğrisöğüt Karaçay44- Karaçay Derneği çifteler.

Тизмеге кирген сайтлада миллет культура бла байламлы аудио, видео материаланы окыургъа неда салыргъа онгла бардыла. Жырла, фильмле, мультфильмле, тюрлю-тюрлю клипле, назмула, хапарла, жомакъла бу сайтлада хар кюн сайын жангыртыладыла.

Белгилисича, жазма адабият кыурала туруп, аны тамырын кючлендирген суратлау публицистикады, бегирекда этнография очерк. Бу жорукъ кыарачай-малкыар диаспорада айныгъан суратлау сёзге да келишеди.

Журналлада тарыхны, культураны, экономиканы, фольклор чыгъармаланы тинтиу бла бирге адабият чыгъармала да басма-

ланадыла. Кертисин айтханда, аланы асламы Кавказда айныгъан адабиятны юлгюлеридиле. Алай, аз болса да, тыш кыраллада жашагъан жерлешлерибиз да кеслерини назмуларын, хапарларын журналлада басмалап тебирегенлери адабиятчылыкъ анда да кесине жол табар деген умутну этдиреди.

Къарачай-малкъар диаспораны жашауунда, аны миллет сезимин сакълауда бусагъатдагъы публицистика бла байламлы онгла кенгере барадыла. Телевидение, радио, интернет хар таулу юйюрге келгенди. Бизни миллетни келечилери да Тюркню тюрлю-тюрлю телеканалларында ишлеп, чыгъармачылыкълары жамауатха жарарча уллу кыйын саладыла. Аланы ичинде Нуруллах Табакчы кесини кёп уллу проекти бла белгиледи. Ол тележурналист ишинден сора да илму бла кюрешеди. 2009 жылда Кония шахарда «Alt kulturlerde kimlik. Turkiyede karacasylilar» («Эски дуняда инсанлыкъ. Турцияда къарачайлыла») деген аты бла аны магъаналы китабы басмаланнганды. Бу китапда Нуруллах халкыбызны уллу маданиятыны юсюнден толу хапар айтып, Турцияны окъуучуларын шагъырей этгенди. Уфук Тузман жаш адам болгъанлыкъга, аты битеу Тюрк дунягъа да белгили журналистди. Аны чыгъармачылыкъда биринчи атламлары окъуна маданият дунясына фэхмулу адам келгенини юсюнден шагъатлыкъ этгендиле. Сёз ючюн, Анкарада битеу Евразия тюрклерин бирикдирген журналны 2011 жылда бир китабы (май айдагъысы) саулай къарачай-малкъар адабиятха жораланнган эди. Аны башдан-аякъ къурап чыкыгъан, жарашдыргъан да Уфук Тузман болгъанды.

Эсгертиуде бла хайырланылгъан ишле

1. *Hayati Bigi*. Kafkasyadan Anadoluya gocler. Ankara, 1995; *Adiloglu Adilhan*. Makaleler ve incelemeler. Ankara, 2005. 204 b.; Karafay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür / derleyen Ufiik Tavkul. Ankara: KaraM, 2003. 204 b. *Mehmet Baraz*. Biz tas bolub mu barabiz? *Küzgü*, 2005. № 1. B. 8. *Murat Tarcan*. Köylerimiz. *Küzgü*, 2005. № 1. B. 23–27. *Musa Korkmaz*. Karagay-Malkar Halkim. *Küzgü*, 2007. № 3. B. 77. Nartlani toy күнү. Birlesik Kafkasya, 2005. № 3. B. 57–58. *Nurettin Aydogdu*. Cazili. *Küzgü*. 2007. № 3. B. 38. *Sefer Ersin Berzeg*. Kafkasya Bibliyografyasi. Istanbul, 2005. 224 b. *Silpagarlani Y.N.* Turkiyede Yasayan Karagay-Malkar 1 ilarda Demografik durum ve Nüfus Hareketleri. AKBA, 2004. № 2. B. 4045. *Silpagarlani Yilmaz*. Kart atam Geriy Efendi. Kart Curt, 1997. № 2. B. 2–3. *Silpagarlani Yilmaz*. Körgenlerim esitgenlerim bilgenlerim. Kart Curt, 1996. № 1. B. 1–4. *Tekelani Yasar Sancı*. Yazilikaya. Birlesik

Kafkasya, 1995. № 4. B. 51–54. *Ufuk Tavkul*. Kafkasya daglilarında hayat ve kültür. Kara^ay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapı ve degisme üzerine bir inceleme. Istanbul: Ötüken, 1993. 254 b. *Ufuk Tuzman*. Belpinar Köyünün G09Ü. Küzgü, 2006. № 2. B. 46–47. *Ural Yesil*. Draudan su degil. AKBA. 2005. № 3. B. 1015. *Vedat Balkan*. Doglat köyü. Birlesik Kafkasya, 1995. № 3. B. 5556. *Yilmaz Nevruz*. «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti»nin kısa ömürlü olusunun sebep ve saikleri. Birlesik Kafkasya, 1997. № 10. B. 26–30. *Yusuf Hebu*. Tarihin silik sayfaıan. AKBA. 2004. № 2. B. 88–93, 12.

2. *Эвлия Челеби*. (1611–1682 (?)) – Осман империяны кезиуюнде жащагъан белгили тюрклю алим, 40 жылны ичинде Осман империяны төгерегинде болгъан кыраллагъа жолоучулукъ этип тургъанды. Жолоучулукъда кѳрген затларыны юсюнден китапла жазгъанды. Тюркде жолоучуну, эсли адамны махтасала, «Эвлия Челеби» кибик, ди дейдиле. Аны китабында бизни халккыбызгъа жораланнган кѳп сейирлик зат барды; Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступит. статья, перевод с османского языка, комментарии Е.В. Бахревского. Изд. 2-е. Симферополь: ДЮЛЯ, 2008. karachays.com>index/0-42.

3. *Борлакова Ф.* Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции. Автореферат канд. дис. ... Карачаевск, 2009 г. 8 б.

4. *Mahmut Aslanbek*. Истребление советами карачаевского народа. Кавказ. Мюнхен, 1952. № 2. 20 б.

5. *Mahmut Aslanbek*. Karacay ve Malkar Türklerinin faciasi. Ankara, 1952.

6. *Ramazan Karca, Hamit Zübeyir Kosay*. Karagay-Malkar Türklerinde Hуuvancılık ve Bununla ilgili Gelenekler. Ankara, 1954.

7. *Ялхароева М.А.* Литературно-публицистическая деятельность ингушской диаспоры в Турции. Назрань, 2008. 112 б.

8. *Multeci kamplarından karacy-malkar turkcesi mektupları*. Konya, 1992.

9. Къарачайны юсюнден. Тюркден келген къонакъ бла ушакъ. Къарачай, 1991. 12 ноябрь. № 129.

10. Минги Тау, 1994 жыл. № 5.

11. Юйге игилик! № 28–29, № 32, № 34–35, № 50; Правозащитники репрессированных народов. Москва, 1996 джыл. 11–73 бетле.

12. Къартджурт, 1996. № 1. 1 бет.

13. Къарачай, 1992. 21 январь.

14. *Dances of Karachay People Living in Turkey*. Стамбул, 1990; *Dans ve halk dansları*. Анкара, 1998; *At ırları ve dağlımı*. Эскишехир, 2012.

II БЁЛЮМ

ТЫШ КЪЫРАЛЛАДА ЖАШАГЪАН ЖЕРЛЕШЛЕРИБИЗДЕ НАЗМУЧУДУКЪ БЛА КЪАРА СЁЗ

Тыш къыраллада жашагъан миллет ёзегибизни ниет байлыгъыны чеклерин ызлап, аны теренлигине, кенглигине багъа бере туруп, ол байлыкъны бек башы назмучудукъ болгъанын кёребиз. Миллет басма, ана тилни окъутуу дегенча затла басма болмагъан жерде суратлау сёз кеси аллына къыйын айныгъаны, төрелери фольклордан кенг кетмезлиги баямды. Болсада, тыш къыраллада бир жерде жашагъан халкъ жырчыла, назмучула ата-бабалары Кавказдан элтген ниет байлыкъны тас этмей, анга жангы макъамла, жангы фикирле бла сезимле къошхандыла. Заман баргъаны къадар диаспорада миллет эстетика, кёлден чыгъармачылыкъдан озуп, адабиятны жорукъларына тюшюнуп, жангы жолгъа чыгъады. Ол жол – адабиятны жазма төресини жолуду.

Мухажирлени ичинде бу ызда биринчи атламла этгенле, фольклор байлыкъны сакълагъанла халкъ жырчыла болгъандыла. Аланы атлары толу сакъланмагъан эселе да, биз бир къауумуну юсюнден хапарны эшите-эшите турабыз. Халкъ жырчыла, макъамчыла Ата журтда юйреннген жырларын, ёмюрден-ёмюрге ётуп тургъан сёзню, макъамланы да уста билгендиле. Аны бла да къалмай, жангы журтда бола тургъан ишлеге оюмларын, сезимлерин айбат сёзню кючу бла ангылатыргъа итиннгендиле. Сёз ючюн, Батчаланы Ахмат Тюрк къыралы бардыргъан урушлада жан берген къарачай-малкъар уланланы юсюнден кёп жыр къурагъанды, Байкъазыланы Асланукъа уа – Ата журтха термилиу бла бирча насыпсыз сюймекликни юсюнден дастанын,

«Боркой бла Мариятны жырын». Белгисиз жырчыла жангы кыралда, жангы журтлада, элдеде жашауларын кыалай бла кыурагъанларыны юсюнден, хар кюн сайын сынаркыа тюшген кыйынлыкъланы юсюнден куйле айтхандыла, бирде уа, бир кыууанч жумушка тюбеселе, жарыккы жырланы да тизгендиле. Халкыны чамы, нактырдасы, оюмлары, келлик заманнга иги умутлары да эшитиледиле ол жырлада.

Тюркге кечген биринчи жыллада жамауатны ичинде болгъан термилиуню юсюнден Байкыязыланы Асланукыа, кеп башха, атлары белгили болмагъан жырчылача, жыргыа айланып кыалгъан назмуларыны биринде былай жазады:

Жансыз жауун болгъаем
Жалпаккылагыа жауаркыа.
Кек кегюрчюн болгъаем
Кенделеннге ауаркыа... (1)

Кыанатлыланы сыфаты бу кезиуде кыуралгъан назмучулуккыну баш сыфатыды десек, жангылмаккы. Келден чыгъармачылыккыдан озуп, адабият терелеге тюшюннген тельюню назмуларында да ол сыфат таймайды. Сёз ючюн, Фехми Берк кесини «Учхан чыпчыккы» деген назмусунда жамауатны термилиуню кесини сезимича, журеги бла ётдюрюп, суратлайды:

Учхан чыпчыккы, учхан чыпчыккы,
Кюн чыккыгъаннга баргъан чыпчыккы,
Минги таугыа кыоннган чыпчыккы,
Жюпюм санга салам, чыпчыккы.

Кыарачайдан кенгдеме,
Таурухларын эшитеме,
Минги тауну, чегетни,
Казбекден саркыгъан Теркни.

Терк аккыгъан ёзенледе
Жылан жырмаз ханс ёсенд,
Кыобан сууну чабагын
Тийре бары хант этгенд.

Кыарачайда туумадым,
Таурухлагыа тынгыладым,
Ол сейирлик журтлагыа
Жюрекден бек талпыдым.

Чыпчыкъ, кѣпдю тансыкъларым,
Жюгом санга – саламларым,
Чыпчыкъ, бек кѣп тансыкъларым,
Жюгом санга – жыламукъларым.

Бир сѣз бла айтханда, бу кезиуде жазылган чыгъармала мудахлыкъны жырлары эдиле. Кѣчгюнчюле, къачхынчыла быллай сезимлени тузагъында кечине эдиле. Мудакълыкъны, шургуну хорлагъан а жаланда сѣз болгъанын ангылагъан халкъ жырчыла эски жырла бла бирге кеслери къурагъанланы да айтып, зорлукъ сезимлени сел этдиргендиле.

Заман озгъаны къадар жамауат жангы жашау болумлада аякъ тирей, къабыргъасын жарашдыра, жангы къыралда кесине жер табады. Алай аталары къоюп кетген журтха сѣзню кючю бла тансыкълыкъ сезимни баямларгъа амал хар тѣлю да кеси айырады. Эки жыйырма мингден атлагъан жамауатда жюзле бла саналгъан халкъ жырчыла назмула къурайдыла, кеслерини чыгъармаларын адамла жыйылгъан жерледе айтадыла, басмалагъан да этедиле. Аланы асламы чыгъармачылыкъ ишни баш иш этип къорешмегенликте, хар бири кесини оюмларын, сезимлерин жамауатха билдирирге итингенден назмула бла жырла къурайдыла. Болсада аланы ичлеринде чынгты фахмулу назмучула да бардыла. Байкъазыланы Асланукъа, Хамит Боташ, Шогъайып Озжан, Фехми Берк, Рамазан Булур, Бурхан Ёл, Бюлент Тезжан, Мехмет Чавуш, Акка Бычакъсыз, Айла Эскибаш, Левент Итез, Феридин Къоркъмаз, Адилхан Адилоглу – бу тизме толу болмагъанлыкъгъа, къарачай-малкъар диаспорада керти да уллу магъанасы, кючю болгъан назмучулукъ айныгъаныны юсюнден шагъатлыкъды.

Тюркде, башха тыш къыраллада жашагъан жерлешлерибиз биргелерине элтгенниет байлыкъны унутмай туругъа онглары хазна болмагъан эсе да, аны сакъларгъа уллу итиниулукъ бла жашагъандыла, бир-бирде уа айнытхан да этгендиле. Тюркде жазма адабият къуралгъандан сора, къарачай-малкъар публицистле кеслерини энчи статьяларын, очерклерин, китапларын да басмалап тебирейдиле. Ол жазмала асламында орус эм тюрк тилледе чыкыгъандыла, жыйырманчы ёмюрню ахырында уа, ана тилибизде басмаларгъа да онгла табылгъанда, бизге бир къауум назмучуну, жазыучуну атлары басманы юсю бла белгили болгъандыла.

Къарачай-малкъар диаспорада адабият төрелени айныу жолу юч кезиуте бөлүнөди. Биринчи кезиу жыйырманчы ёмюрнү экинчи жарымында башланнганды. Адабият сёз кёлден чыгъармачылыкдан хазна айырылмагъанлыкъга, бир къауум жазыучу, назмучу адабият жорукълагъа кёре чыгъармачылыкъны бардыргъанды. Адабият чыгъармала, аз болсада, басманы кёрюп, окъуучулагъа кенг жайылып тебиреген заман – жыйырманчы ёмюрнү 80–90-чы жыллары – экинчи кезиуню шартыды. Ючюнчю кезиу, тириликни кезиую, жангы ёмюр бла тенг башланады.

Биринчи кезиуню магъанасы бек уллуду. Диаспорадагъы адабиятны тамалы бу кезиуде салыннганды. Жыйырманчы ёмюрнү арасында мухажирлени интеллигенциясыны фахмуду адамлары Тюрк къыралында болгъан жангы культура болумлагъа къатышып, ол заманны тарых-маданият амалларына таяна, ана тилибизде эм тюрк тилинде ёз миллетлерини къайгъыларын, къууанчларын, жарсыуларын, иги къууумларын да ачыкълар муратда, суратлау чыгъармала, илму ишле жазып тебирейдиле. Ала тутхан иш кишиликти жолу эди десек, терс болмаз. Нек дегенде ана тилде не окъур, не жазма адабиятны айнытыр онг болмагъан жерде, фахмуду уланларыбыз мадар излеп, фикирлерин халкъны асламына жетдирирге къаныкъгъандыла.

Къарачай-малкъар алиMLE, журналистле, жазыучула – Тюркдеги диаспора бла байламлыкъны башлагъанла тохташдыргъаннга кёре, анда къарачай-малкъар фольклорну уста билген жырчыла жашагъандыла. Бир-бирле уа (Сылпагъарланы Неврузну шагъатлыгъына кёре), кеслери да жырла, назмула къурагъандыла. Аланы санында Меккаланы Орузмек, Иттиланы Исмаил, Батдыланы Къайсын, Байчораланы Шеке эм кёп башхала болгъандыла.

Сёз ючюн, Измир шахарда, аны тийресинде жашагъан къарачайлыланы бла малкъарлыланы быллай белгили жырчылары болгъандыла – Къылчораланы Хаджимахмут (Тебердиден 1905 жылда кёчгенде окъуна белгили жырчы, къобузчу эди), Биджиланы Ача (ол жырладан сора да тепсеу тартыула да къурагъанды), Байкъазыланы Асланукъа.

Асланукъа 1883 жылда Огъары Чегемде туугъанды. Анга онбеш жыл бола, Чегем ауузундан бла Кёнденден Тюркге кёп юйюр кёчгенди. Байкъазыланы Асланукъаны жырлары измирчи таулула бек сюйген жырладыла. Жалан Измирде белгили болуп къалмай, Асланукъаны жырлары таулуланы ичинде кенг

жайылгандыла. Аланы къарт да, жаш да айтады. Ол жырланы алапат энчи макъамлары мудахлыкъдан толудула. Алай болмай да къалай къалыр эди – Асланукъа жашлай Ата журтундан, тенглеринден, жуукъаларындан айырылган эди. Жырларында айтылганыча, Асланукъа, юйорюнден айырылып, кеси жангыз кёчгенди. Тюркге 1905 жылда кёчген чегемлиле алгъа Бурса шахарны тийресинде жашагандыла, артда Тюркню теренине – Афион шахар таба кёчедиле.

Бу жерле чегемлилеге туугъан жерлери – Кавказгъа ушагъанлыгъы бла багъалы эдиле. Хауасы, агъачы, тауу да Чегем ауузун эслерине тюшюре зди. Чегемлиле Афионну къатында салгъан элни аты Долатды. Къоншу Килиса элде уа къарачайлыла орналгандыла.

Башха чегем юйорле бла бирге Асланукъа Долат элде жашаганды. Байкъазылары Асланукъаны танышлары айтханнга кёре, аны юйорю-юйдегиси болмаганды. 60-чы жылда ёлгенди, къабыры Долат элдеди*.

Туугъан жерине суймеклиги аны битеу чыгъармачылыгъына термилиу сезимни бергенди:

Къаядан акъгъан къара суу,
Бетими жуудум сыламай.
Санга бир ийнар этейим,
Айталлыкъ тююлме жилямай.

Къаядан акъгъан къара суу –
Ууучуму жайдым ичерге,
Эгечлерим, къайда къалгъансыз,
Мени кебиними бичерге?

Къаядан акъгъан къара суу,
Ууучумдаи тёкдюм тыялмай,
Эгечлерим, къайда къалгъансыз,
Ызымдан къарап, жилямай?

* Аны жырларын Измир шахарда жашагъан 1995 жылда Къочхарланы Зубейдадан (75 жылы болады), Тапшасханланы Дюгерхандан (62 жыл), Къудайланы Сажитден, Жаубермезланы Неждетден жазып алганма. Ала къарачай-малкъар жырланы уста билген, аriu сакълагъан халкъ фахмуладыла. Сажит бла Неждет жаш адамла болгъанлыкъгъа, эрттегили жырланы, таурухланы кёп биледиле, суйюп айтадыла. Алагъа эжиу этген, жыргъа къошула тебиреген жашла да кёпдюле (Т.Б.).

Къаядан акъгъан къара суу,
Ууучума алдым жутаргъа,
Къарындашларым, къайда къалгъансыз,
Сал агъачымы тутаргъа?

Кебиними бичгенле,
Жагъасын төгerek оюгъуз.
Менича жарлы ёлгенни
Къабыр башын ачыкъ къоюгъуз.

Къаядан акъгъан къара сууну
Ташла бла тыйыгъыз.
Мени кирик жарлы ёлгенге
Эки да жаназы къылыгъыз.

(«Къаядан акъгъан къара суу»)

Бу назмугъа Асланукъаны «Кёнденненге бара-бара...» деген назмусу да жууукъду. Мында назмучу кесини юсюнден бир къауум шарт да билдиреди:

«Кёкде баргъан къаракъуш,
Къагъыт кёрсенг, къалам ал.
Жарлы эгечими кёрлюксе,
Къарындашына салам ал».

Асланукъа къобузгъа да бек уста болгъанды. Ол къурагъан тепсеу тартыула бюгюн да Тюркде таулуланы биргелерине жашайдыла. Асланукъа кёп жыр тизгенди, аланы аламат ариу макъам бла айтханды. Бу бизге жетген жырларына кёре, Асланукъа жыр-гъа уллу фахмусун баям этгенди. Аны жырлары туугъан жерге кертичиликден, тансыкълыкъдан, термилиуден толудула.

Жырчы Асланукъаны таулу къызы бушуулу къадарына атап къурагъан «Мариятны жыры» деген кюйю, къарачай-малкъар фольклорда тюбеген жорукълада къуралгъанлыкъгъа, назмучуну энчи хатыны ышанларын жүрютеди. Марият бла Боркой бир бирлерин суююп, алай къадар аланы бир-бирден айыргъаныны, ызы бла уа «ариу Мариятны» дуниядан кетиюу бла байламлы ачы болумланы юсюнден макъамы, сёзлери да бирча ариу болгъан чыгъарманы къурагъанды жырчы. Кюйде тюбеген уллу сезим кюч бир къауум суратлау амалланы себеби бла къуралады. Юлгюге, «Ариу Мариятны да, ой, алып, кетип баралла» деген рефрен сарыннга энчилик береди, бушууну бетин ачады.

Бу кезиуде Хамит Боташны назмулары, поэмалары да жазылгандыла. Ала басманы кечирек кѳргенликте, Хамит Боташ чыгъармаларын 50-чи жыллада жазганды. Хамитни адабиятха жолу ол кеси кѳрген зулмуну не къадар кѳп адамгъа билдирирге суйгенинден башланады.

Хамитни аты, аны назмулары Ата журтда жыйырманчы ѳмюрнѳ 80-чи жылларындан башлап белгили болуп тебирейдиле. Бек алгъа назмучуну юсюнден хапарны Ёзденланы Альберт «Ленинни байрагъы» газетде жазганды. Альберт аны адамлыгъына, фахмусуна да бек уллу багъа бергенди: «Жылы келген адам болсада, Америкада къарачайлыланы «Бирлик» ассоциацияларыны жамагъат ишлерине тири къатышады. Ассоциацияны баш борчу – къарачай миллетни миллетлигин сакълау эмда башха миллетле бла шохлукъ жюрютюдю. Сталинизмни, фашизмни ууларындан ненча фахмулу адамыбыз замансызлай кетгенди дуниядан, ненча фахмулу кетгендиде тыш къыраллагъа. Бу затха Боташ улуну назмулары да шагъатлыкъ эте болурла, деп келеди кѳлюме. Мен ангылагъаннга кѳре, Хамит, миллетини ичинде жашаб тургъан болса, бююнлюкде улуу жазычуларыбызны бири боллукъ эди» (2).

1991 жылда Хамит Боташ къарачай-малкъар битеудуния маданият фестивалгъа диаспораны башчысы болуп келгенди, кесини жарыкълыгъы, фахмусу бла да адамланы эслеринде кѳп жылланы жашайды.

Тюркдеги мухажирлерибиз бла бирча Америкада тургъанлагъа да аты иги белгили болгъан Батчаланы Хайдарны жашы Беркди. Биринчи кере аны назмуларыны юсюнден Суйюнчланы Азамат «Къарачай» газетде жазып, бир къауумун да басмалагъан эди. «Батча улуну назмуларыны къуралыу жаны бла сыйдам болмасала да, магъаналары теренди», – деп жазганды Суйюнч улу (3). Кертиси бла да, къуралыу жаны бла Тюркде жашагъан назмучуларыбызны чыгъармалары хар заманда бирча биздеги назмучулукъгъа ийлешли тѳююдюле, ала тил башхалыкъны кюзгюсюдюле, тил жылдан-жылгъа тюрлене баргъаныны да шагъатыдыла, дерге керекди.

Берк назмуланы жаш заманындан башлап къурагъанды. Аны биринчи назмулары халкъ чыгъармачылыкъны жорутгунда жазылгандыла. Ол биринчи назмусун ѳлген тенгине жоралагъан эди. Андан бери Фехми Берк кѳп тюрлю затланы юсюнден жазгъан

ды, алай баш темасы уа – халкыны юзюлген кесегини кьадары-на жарсыуду. Бу затны юсюнден Фехми таймай сагъыш этип турганы аны хар тизгининде кёрюнеди. «Чуку улу Сабирге кюй», «Сарнайды кёк», «Кавказлы», «Алгыш», «Ана тилим», «Къаптал» деген назмуларында окъуучулагъа кавказлы кёчгюнчюлени эм багъалы затларыны юсюнден айтады – аталаны журтларына термилиу, салам, алгыш дегенча. Назмучуну «Къаптал» деген чыгъармасы окъуучуну кёз аллына мындан кете туруп Ата журтуну ийиси, сыфаты сакъланган эр киши кийимни юсю бла мухажирлик дуняны ачылыгын, гурушхаларын да суратлайды:

Кавказдан келтирген эди атам
Керти асыулу бир къаптал.
Энди уа – сагъал-сагъал...
Жылланы жылла оза,
Къаптал тартыла-созула,
Жамау салып тебирелди
Бир-эки жыйырма жылдан сора.
Журуну къарачай ёзенде кьалгъанды,
Жамаула ёзге кьумачладанды.
Къаптал жюзжамау болгъанды,
Сыны сыйындан сыннганды.
Зыккылды, къапларгъа да болмайды,
Тейри да адамы деп айтама,
Къапталны сакълар мадар тапмайма.

Назмучу «Къаптал жюзжамау болгъанды, Сыны сыйындан сыннганды» деп айтханлыкъгъа, ол аны багушха атып, неда кюйдюрюп кьояллыкъ туююлдю, аны сакълар ючюн мадар излеген болмаса. Кенгден къарап айтханда, къаптал кёчгюнчюлюкню белгилеринден бириди. Адамны жаны, саны бир жерден бир жерге кёчсе, артха къайтыргъа онгу болмаса, ол да къапталча седиреп, онгуп тебирейди. Болсада, фахмулу назмучуланы ауазы, сагъышлары кёп затха берилипди, жашауда ол кьууанчлы затланы, жашау зауукълукъну, ышангылы тенгликни, кертиликни да эслейди. Фехми Беркни башхаладан энчилиги сёзню магъанасына улуу ийнаныууду. Ол затны «Алгыш» деген назмусунда эслерге боллукъду. Ана тилге жораланган назмусунда уа Берк миллет байлыкъ неден кьуралгъанын ачыкъ кёргозтеди, тили болмагъан миллет миллет болмазлыгын да:

Тилим, тилим – Ана тилим,
Жангы туугъан сабий эдим,
Къычырыкъ-сыйыт сени бла эдим.
Кюнле, айла озуп бара,
Анния-аття, мамму-баббу,
Хар айтханым сени бла.
Жылла озду мен туугъанлы,
Таурух, жомакъ тынгылагъанлы,
Ана тилде жырлагъанлы.
Тилим мени – Ана тилим,
Сангады бек сюймеклигим,
Башха тилни ачхычы,
Окъуу хунамы бачхычы,
Тилим мени – Ана тилим,
Сангады бек сюймеклигим.
Жылланы да жылла озуп,
Ёсюп келген урум болуп
Туугъан элимде тенглерим,
Накъырдачы сюйгенлерим.
Сизле бла селешгеним,
Энчи сёзюм – Ана тилим,
Сангады бек сюймеклигим.
Кенде болуп тийремден.
Байрам сайын барама,
Ыразылыкъ къартладан
Ана тилим бла алама.
Хар жолчу болурумда
Элимден тышына кетерге,
Саулукъ-эсенлик тилекле
Бары ана тилим бла берелле.
Тансыкъларым, бушууларым,
Сагъышларым, тюшлерим
Сени бла ана тилим.
Былайда да арт сёзюм:
Жашасын, Ана тилим!

Боташ Хамитча, Фехми Беркча назмучула чыгъармаларын къарачай-малкъар тилни жорукъларында, миллет назмучулукъну тёрелеринде къурагъандыла. Аланы ызындан келген тёлү ол жорукъладан бир аз тайгъанын эслерге боллукъду: жарым ёмюрню ичинде тилде, жашауда тюрлениуле да кеслерини ызларын къоймай боллукъ туюл эди.

Ахыр жылларын Хамит да, Фехми да Американы Бирлешген Штатларында ётдюредиле, анда жазгъандыла ахыр чыгъармала-

рын, анда да тапхандыла ала кеслерине окъуучула, тынгылаучула. Бюгюнлюкде Америкада жашагъан уллу диаспорада жырчыла, тойчула, къобузчула, макъамчыла кѣпдюле. Ол маданият мешегенни тамалын салгъанла ары жыйырманчы ёмюрню 70-чи жыларында Тюркден кѣчгенди. Ол экинчи мухажирлик бусагъатда да, алгъынча уллу кючу болмагъанлыкъга, таркбаймайды. Аны юсюнден Бурхан Ёлну (Болурланы Бурханны) чыгъармачылыкъ къадары да юлгюлюдю. Бурхан къарачай-малкъар диаспорадагъы назмучуланы орта тѣлюсюнденди. Аны къарт атасы Болурланы Дандай, Тебердиден кѣчюп, Килийса элде юй орун салгъанды, атасы уа артда Белпинаргъа кѣчгенди. Бурхан да ол элде 1956 жылда туугъанды, анда ёсгенди. Эскишехирден узакъ бармай, Хамидие деген шахарчыкъда устазла хазырлагъан колледжни бошагъандан сора, 25 жылы ичинде сабийлени окъутуп тургъанды. 2001-чи жылда Америкагъа кѣчюп, юйюрю бла анда жашайды.

Назмучу, жырчы Бурхан тенглерини, жууукъларыны юсюнден жазады. Ол жазгъанларын макъамгъа салып айтады. Сѣзле бла макъамны бирден къурау халкъ чыгъармачылыкъны тѣресиди. Къолуна къаламны не ючюн алгъаныны юсюнден сагъыш эте, ол былай жазгъанды: «Жашауда кѣрген, билген затларымы унутулуп къалмасын дей, кѣп затны назмулагъа тѣкгенме...» Кертиси бла да, аны чыгъармаларында биз Тюркде жашагъан таулуланы байрамлары, къууанчлары бла бирге бушууларыны, жарсыуларыны ауазларын эшитирге боллукъбуз. «Белпинарда той тобукъданд», «Татар Исмет адамым» – бу эки назмуда Бурхан Ёл бизге Тюркде жашагъан жерлешлерибиз бла хар бири-не бир чам айта, оюн халда танышдырады. Аны «Чабакъчыны жыры» деген назмусу уа, къалай бла жол тапханын ангылагъан къыйынды, Ата журтха келип, мында халкъ жырчы Отарланы Омарны репертуарына киргенди.

Алай Бурхан Ёлну битеу да къарачай-малкъар диаспорагъа белгили этген «Аскер жаш» деген жыры болгъанды. Бу жыр Тюркде таулула жашагъан хар элде жашланы аскерге ашыра туруп айтылады. Жырны жылы ауазы, ангыламлы сезимлери аны эшитгенлеге иги умутланы, ачыкъ ниетлени туудурадыла. «Аскер жашы» кеси аллына бир магъанасыз болумну юсю бла къадар къалай тюрлениригинден хапарлагъан балладады:

Эки жылдан жетерикме мен санга,
Сакълап турсанг, турсанг мени ариуум,
Сен жууап бер бу мен айтхан сёздеге,
Ышанып къара да къара кёзлеге.

Онсегиз жыл, онсегиз жыл толгъанды,
Аскерге кетер заманы болгъанды.

Сюйген къызы келип аны ашыра,
Ышараед кыйналгъанын жашыра.
Сюйгенини кьолун алып кьолуна,
Сёз бергенед окъуп, жазып турургъа.

Жаш кетгенед сюйгенине ышанып,
Суратчыкъдан къыз къарайды ышарып.
Онсегиз жыл, онсегиз жыл толгъанды,
Аскерге кетер заманы болгъанды.

Жаш а жазад, жууап келмейди анга.
Тура туруп, бир кюн къагъыт келгенед,
– Сен жазгъаннга бирден жууап этеме,
Сакъламайма, мен башхагъа кетеме.

Жыйырма жыл, жыйырма жыл толгъанды,
Юйюне кетер заманы болгъанды,
Жаз кюн тийип, жаш юйюне келгенди,
Сюйгенине жетип, аны кёргенди.

– Ойнагъанем, ийнаннганынг сейирди,
Алдагъанем, сюйгенинги билирге!
Жаш а айтды: бар, сюйгенинг ётюрюк,
Энди сени излемейме кёрюрге!

Бу жыр лирика жырды, алай халкъ жырчыла, аскерчини
кыйын борчуна жоралап, мудах жырла, кюйле да этгенди,
бютюнда Тюрк кыралы бардыргъан урушлада жоюлгъан улан-
ларына атап.

Бусагъат тёлуде назмучулукъда атлары миллет ичинде кент
белгили болгъан, Тюркде жашагъан юч назмучу барды – Бюлент
Тезжан, Акка Бычакъсыз эм Мехмет Чаууш. Ала бир тёлуден
болгъанлыкыгъа, хар бирини, ёз ауазы, башхалагъа ушамагъан
ниет дуниясы барды. Энци чыгъармачылыкъ хатны юсюнден
айта туруп, биринчиден, биз ол затны суратлау символикада,

тил энчиликде кёребиз, экинчиден, хар назмучуну къарачай-малкъар назмучулукъну тёрелерине башхача сингнгенин да. Аланы бирикдирген Ата журтха, халкъгъа суюмекликди, болса-да башха чыгъармачылыкъ хатлары айырмалыды.

Сёз ючюн, Бюлентни чыгъармачылыгъында халкъыбызны жашау турмушун кёргюзтген назмулары асламдыла. «Сыгын», «Татлычыкъ», «Къара кыйынлыкъ», «Суююмчюлюк», «Тилек», «Келчи бери, ариуум», «Къалакъ», «Кебин байракъгъа», «Къарачайда накъырда», «Ананы алгъышы», «Сагъыш» деген назмулары аллайладыла. Аны бла бирча бюгюннгю жашауну суратларын салыргъа да ёчдю назмучу:

Минсегиз арбагъызгъа,
Алдау кирир къаныгъызгъа,
Шайтанны алып къатыгъызгъа,
Ашыкъмагъыз ахыратыгъызгъа.

Чапханын санап азгъа,
Къозгъаулу басып газгъа,
Тартмаз сора кеси назгъа,
Эрлай жетер жюзотузгъа...
Сакъ бол, кёзюнгю къысмазгъа,
Салмай уртлаучу ауузунга,
Эсинг кетмей къобузгъа,
Къарыу берсин къолутъузгъа..

(Акъыртын маржа)

Башха сёз устала бла тенгледиргенде, Бюлентни назму къурау жаны бла аны тизгинин, гыллыуун сакълауда энчилиги эсленеди. Ол назмуну ахыр сёзлерин келишдире туруп, бир сейир суратлау мадарла табаргъа ёчдю. Сёз ючюн, «Сагъыш» деген узун назмусунда (72 тизгинли) жалаңда бир рифма барды – **къгъа**. Бу кыйын айтылгъан таууш жокъкуну женгиллетир ючюн назмучу энчи амал табады – тюрк бармакъны, атны чапханын эниклегенча, назмуну гыллыуун алай ойнатады:

Дуниягъа келип къонакъгъа,
Тараласа омакъгъа,
Эсинг кетгенди жомакъгъа,
Сууап сыйынад оймакъгъа.

Жукъ салмайын артмакъгъа,
Сагъыш да этмей арлакъгъа,
Бошлап кесинги барлакъгъа,
Чанчылма жаханым батмакъгъа...

«Тишге» бла «Келчи бери, ариуум» деген назмулары да башха тюрлю рифма бла, башында сагъынылгъан амал бла жазылгъандыла. Байрамукъланы Бюлентни назмулары жарыкъдыла, ала дунягъа, адамлагъа суймекликден толудула.

Бюлентге 50 жыл толгъанда, аны тенги Бурхан Ёл акростих амал бла алгышлау сёзюн жазгъан эди:

Б югюн туугъанем къыркъ жыл алгъа деп къууанад,
Ю шюген токълучукъча бир аман кълтырайд,
Л ан уегеним сени даха ким къартха санайд,
Е нди дуния ма былай болуп кългъанд,
Н егесе да херкес жашамагъанлай къартха саналад,
Т юненеги сабийлеге къарт болдукъ деген жарашмайд.

Т ёгерегингде къартланы моралин бузма,
Е рте огъунакъ къартлыкъгъа баш урма,
З атен туугъан кюнюнг тюненеден аз алгъа,
Ж ангы жылынг юйдегинг бла биртелей келтирсин саугъа,
А ллах хайырлы ырысхыла бла толтурсун юйюгюзню,
Н е айтайым, дегеним: жашлай тутайыкъ кёлюбюзню.

Назмучудукъ төреге таяна, Бюлент да анга «сау бол» деп жууап эте, ол формада жазгъанды:

С.ифтах кафиелеринде дейсеки, аби, айт, айт*,
А.лкъын къартлыкъгъа кёл салма, ызынга, бери къайт,
У.елхасыл къартайгъан уа кишиге да жарамайды,
Б.урулуп къуйругъуна къарамайды ансы, тайды.
О.ллахий нуфусда уа жыл санауум бая байды.
Л.акин уллу айтханны эт, Бюлент, айтханынгдан къайт...

Бу адабият шарт жаланда Бюлентни фахмудугъуну эм усталыгъыны шагъаты болуп кълмай, Тюркдеги жерлешлерибиз адабият сёзню кыйматын бийикде тутханларыны юсюнден да айтады.

Бюлент бла тенг, аны тёлюсюнде фахмулу адамланы тизмесине Семенланы Акка да киреди. Ата-бабаларыны журтларына,

* Тюркча – жашлыкъны ышанларын, тамата, айт, айт.

тарыхларына да сакълыкъ, тансыкълыкъ ауаз аны талай назму-
сунда эшитиледи. Аны ёз тилге жораланнган назмусу Тюркде
да, Россейдеча, аз санлы миллетле тиллери тас болуп къалыр де-
ген къоркъуу болгъаныны юсюнденди, назмучу ана тил бла ана
жылыу бирге ушагъанларын да чертеди:

Ана тилим, бай тилим,
Анам киби́к сюеме,
Сени суйюб, ийнакълап,
Жаным киби́к кёреме.

Тизилселе ма тилле,
Сени алда кёреме.
Сени артха тюртселе,
Мен жарылып ёлеме.

Айтырымы айтыргъа
Сени алгъа иеме,
Сау дуниягъа саламны
Сени бла береме!

Назмучу суратлау мадарланы тюрю-тюрюлерин тохта-
май излегени чыгъармаларында эсленеди. Аны назмуларыны
гыллыуларына кёре къураладыла. Философия назмулары аслам
жикли, чам, накъырда, суймеклик назмулары уа 5–7 жикдиле:

...Тарыкъсам да жырлада,
Кёз аллымдан кетмейди,
Къол узатсам мен анга,
Чырт да мени кёрмейди.

Уой айтыгъыз, тенглерим,
Нетейим, мен нетейим,
Ферхат бла Ширинча
Къайсы тауну тешейим?..

(«Мен суймейин, не этейим?»)

Акка Бычакъсыз къартладан эшитген халкъ чыгъармачы-
лыкъны юлгюлерин жыйышдырады. Алагъа ушатып, чамла жа-
заргъа да ёчдю. Бу гитче назму чыгъарма «стампулчуланы» жаз-
ма адабиятны жорукъларына тюшюнгенлерине шагъатлыкъ
этеди. Мында сезимлени ачыкъ айтыргъа итиниу, халкъ тил
байлыгъыны, жютюлюгюню ышанлары дегенча затла бардыла.

Ата журтха суюмеклик таулуну таула бла бир этгенди. Стам-
пулчуланы асламы кёчген кезиулеринде Тюркню тау жерлерин
сайлап, анда жашагъандыла, бусагъатда тёлюню да Акка айтхан-
лай, кеслерине «таулума» дерге онглары барды:

Мен сюеме тауланы,
Бирге айтып жырланы
Оздургъанма жылланы,
Нёгер этип тауланы.

Таный билсенг тауланы,
Кёп адамдан онглуду.
Нек суюмейим тауланы,
Бир атым да Таулуду.

Тюркдеги къарачай-малкъар назмучула бир жерде турмайды-
ла, хар бирини энчи жумушу, къадагы кыралны кёп шахарла-
рында, вилаетлеринде ишлерге, жашаргъа буюргъанды. Болсада
аланы назмучулукъгъа чыгъаргъан жол бир бирге тюбетмей да
болмайды. Назмучуланы алгъышлары, чамлары, кысха хапар-
чыкълары Интернетни сайфаларында бир бирге тюбетедиле. Би-
ринчиледен болуп аллай сайфаны Мехмет Чаууш ачханды. Аны
назмучулукъ дуниясы чам бла жарыкъ сезимледен толудула. Ол
хар кёрген затына бир оюн шарт кышаргъа ёчдю. Мехмет Чаууш
Анкарада аскер академияда окъугъанды, бусагъатда Ыспарта ша-
харда къуллукъ этеди. Къарачай бла тюрк тиллери аны ана тил-
леридиле. Дагъыда Мехмет инглиз, алман тиллени да биледи.
Уста сурат алады, суратла ишлейди, интернетге салгъан назму-
ларыны хар бирини ниет магъанасын ачады.

Мехметни назмулары, сёз байлыкъларына кёре, алааматдыла,
бегирекда суюмеклик назмуларыны ишленмеклери, тизгинле-
ри, чамлары. «Суюмеклик темасына кёбюрек жазама, эрикмей
окъусунла деп», – назмучуну бу сёзлерини сылтауу ангылашы-
ныулуду – таулу эр кишиле жүреклерин ачыкъ этип, кеслерин
алгъа чыгъарып, айтыргъа итинмейдиле, алай башын жабып
айтханлыкъгъа да, чынты суюмеклик суюмекликлей къалады.
Кертиси бла да, къаллай бир жылыу, чууакъ сезим барды аны
назмуларында. Аны бла бирча ол бизни назму төрелерибизге
бусагъатдагъы дуния поэзияны айныу жолларын киргизтирге
таукеллигин да кёребиз. Мехметни поэзиясыны макъамлары
халкъ сезимни теренинден жаратылгъанчадыла. Ол керти фах-

муду назмучу бизни ниет хазнабызгъа жашауну аламат бетлерин кьошады. Кеси жашауну ариу кёзден кёреди да.

Башхалача, ол да Ата журтха тансыкълыгъын назму тизгин-леге салганды:

Ариу, ариу кызыларын,
Жигит, жигит жашларын,
Уллу къадау ташларын,
Къарачайым-Малкъарым.

Сау дуниягъа чачылгъан,
Намыс бла айтылгъан,
Къачан да бир саналгъан,
Къарачайым-Малкъарым.

Башда айтылгъаныча, Мехмет Чауушну чыгъармачылыгъы, башхала бла тенгледиргенде, жарыкъ макъамладан толуду, ол не кыйын соруугъа да женгил, чам жууап табады. Алай Мехмет кюйле айта да биледи. Ол атасыны ызындан жазылгъан назмуларында («Атала ёлемидиле?», «Атамы аманаты») багъалы адамы бла айырылыуну ачылыгъына мадар табылмагъаныны юсюнден алжаусуз сёзле бла айтады. Биздеги адабиятта тюбемеген сыфатла, белгиле бла да хайырланады: «Къулагъымда сыргъады, ол манга айтханларын» дегенча.

Болсада Мехмет Чауушну назму дуниясыны ёзеге суймекликди. Ол дуния поэзияны бек магъаналы темаларындан бирине кьошумчулукъ этгенди десек, жангылмазбыз. Суймекик, назмучуну оюмуна кёре, адам улутгъа хауа бла сууча кереклей къалады. «Ча, ча, ча...», «Жарып кюйдунг ююрегими», «Мёлек болупму келгенсе?», «Не кёп суйсем да сени», «Ол кёргенинг мен туююлме», «Бир жомакъ, бир назму», «Къалай къайтайым...», «Насып», «Ююрек суйсе, дуния сыйлысы...», «Къайдаса», «Фажебок накъырдалары», «Ариу», «Дырыннга жыйдын мени», «Суймеклик алгъыш», «Ююрек суйсе, дуния сыйлысы» деген чыгъармалары айтхан оюмубузгъа шагъатдыла.

Мехмет Чауушну быллай аламат тизгинлери бла шагъырейлене, окъуучу сагъышланыр. Ышаргъан да этер.

... Не кёп суйсем де сени, сен чарласанг да манга,
Аллах айтхандан озуп, жукъ болмайды адамгъа.

Тынчлыкъсыз а этерем, Аллахдан а къоркъмасам,
Алып къачарем, тейри, былай хомух болмасам.

Аллах санга ариулукъ, манга уа ауруу берди,
Жюрегими отуна, темир таула эриди.

...«Ариуса, бек ариуса», дейме мен хар кюн сайын,
Къаргъыш этип турма да, Аллахны да бир сагъын.

Сени ючюн кесими, ёлтюрюме десем да,
Керти деп, къошакъланып, уллу кёллю да болма.

...Айны онтёртючады ариу бетини нюрю.
Сюйген кёз бла къарасанг, жүрек ауруу табарса,

Сени сюеме десенг, мени сынама дейди,
Къоюп кете тебиресенг, къайрыса, деп иймейди.

Жүрек сюйген ариуду, жокъду агъы, сарысы,
Сюймесенг къайсы да оу, бир бирини айнысы.

...Мугъур болуп къалама, сен эсима келгенлей,
Жылап къоярма тюзю, бири манга тийгенлей.

Сора къыжрап кесими, «Кет ары, уллу киши,
Жокъмуду жүрегинги этер башха бир иши?»

Ызы бла айланып, алгъыш эте тебирейме,
Эчги ийнат болсанг да, мен къаргъышны сюймейме.

Ариу жаша, кёп жаша, Аллах ёмрюнгю берсин,
Жашагъан хар кюнюнгде, атым эсинге келсин.

Жюз жыл жаша эрикмей, чачларынг чыммакъ болсун,
Тёппенгде бир къара тюк мени эсгерте турсун.

Ариу кызларынг болсун, саулукъ была жашасын,
Бары да кюню келип, бирер «Мехметте» барсын!

Жигит-жигит жашларынг, толу юйле да болсун,
Туудукъларынгы бары, атлары «Мехмет» болсун!

Онгунг, солунг, хар жанынг, «Мехмет» айтыла толсун,
Менича бек сюйсюнле, сыйынг тёппемде болсун!

Атымы айта-айта, узакъ ёмюрюнг тауусулсун,
Жеринг Жаннет, кьоншунг да, Сыйлы Мухаммед болсун!

...Ма буду айтыр сёзюм, шагъат болсун кёк бла жер,
Сау дуния сени болсун, жүрегими манга бер!

Къоркъгъан адетим жокъду, къоркъуп къоймайма сени,
Бир ариу сёз айтмадынг, дырыннга жыйдынг мени.

...Кимди депми къарайса, танымадынгмы? – Менме!
Сен жашагъан бу элде, жашайым деп келгенме.

Атынгы айта-айта, тилим хыпшил болсада,
Сюерикме, ариу къыз, атым тели къалса да.

Сау дуния тели десе, жүрегим кюйюп къалса,
Къоярыкъ тюлме сени, ажалым сенден болса.

Зюлейха, Лейла, Ширин, барын окъудунг, кёрдюнг,
Ферхад, Юсуф болурем, Межнун этерге сойдюнг.

Битеу дунияны айгъакълагъан глобализация болумлада Ата журтларындан кенгде жашагъан миллет къауумлагъа чачылмай-жуугулмай сакъланыргъа кюнден-кюннге кыйындан-кыйын болуп барады. Дуния ачыкъ болуп, уллу миллетлени тиллери айнып, бир бирлеринден байыгып тургъан заманда, аз санлы миллет къауумлагъа тиллерин тас этмезге итинмек баш борч-ду. Ол затла къарачай-малкъар диаспораны белгили адамларын дайым къайгъы этдиргенлей турадыла. Аны юсюнден оюмлары назмучула да айтадыла. Тюркдеги назмучуларыбыз аталарыны, аппаларыны журтларына термилиу назмула бла тенг ала Тюркде, башха кырааллада да тас болмай, эримей, сакъланыуну юсюнден да таймай жазадыла:

Бошалып барабыз, тауусулабыз,
Кюн сайын эксилеп, азаябыз.
Артдан келген жокъду, ёсалмайбыз,
Биле тургъанлыкъгъа, хич сайсынмайбыз.

...Элни акъыллысындан кеси телибиз игиди,
Эн азындан тилибиз, адетибиз бирди,
Киши аманды деп айтмайма, игиди,
Миллетибизни азлыгъы бла илгилиди.

(Октай Эрендур)

Тас болмай сакъланыуну жолун хар назмучу кесича ангылайды, кесича айтады, алай аланы барын да бирикдирген бир фикирди: тилни сакълау, тепсеулени, жырланы, макъамланы келе тургъан тёлюлеге юйретиу бла байламлыды. Аны ючюн болур, къарачай-малкъар назмучула дернекледе бардырылгъан жумушлагъа тири къатышханлары, тойлагъа-оюнлагъа, жыл сайын бардырылгъан халкъ байрамлагъа да. Алай диаспорада назмучула бир-эки тема бла чекленип къалмайдыла. Башда сагъынылгъан темала бла бирге назмучула хар кюн тюбеген затлагъа багъа береди, миллетге ол затладан келлик кемчилик неда игилик, неда боллугъун билирге сюйгенлери ачыкъ кёрюнеди. Акка Бычакъсыз хар кюн сайын дунияда бола тургъан къауугъалы ишлени, урушланы юсюнден айта, ол ишлени бардыргъанлагъа налат береди, адам улун эсин жыяргъа чакъырады. Ол империализмге къажар талай назму жазгъанды. Назмучу, Америка битеу дуниягъа мыртазакълыкъ этгенине чамланып, былай айтады:

Узакъладан келдиле,
Иракны да тюйдюле,
Аман кюнлю этдиле...

Бусагъатда дунияда бардырылгъан жашырын урушланы юсюнден, адам улу зорлукъ жолну сайлагъанына да къыйналып, оюмлайды:

Жюреги харам болгъан дунияны
Башы да сылхыр болду ма энди.
Оздуруп алгъа къайдагъы сылхырны,
Тыйды аллын келген джарыкъны.

Жумушну, ишни этген адам
Тапмайды джатаргъа жылы орун.
Башдагъы мыйысыз адам
Чыгъармайды жылы суудан къолун.

Юч бай барды, къалгъаны жарлы,
Жокъду кишини кишиге чыдамы.
Урушда ёлсе да дунияны жартысы,
Къулагъында туююддю юч-беш байны.

Ким излейди бу туююшню, урушну,
Хар кюн жанады дунияны бир учу.
Тюртюлед отха къайдагы жарлы,
Жокъмуд кишини бир этер мадары?

Акка Бычакъсыз жамауат жашауда ачы затлагъа жютю кёзден къарай эсе, Бюлент Тезжанны назмулары уа бир болумну суратлагъан гитче дастанладыла. Дастанла жашауну бир магъаналы бетин теренден ачыкълайдыла. Мехмет Чаууш тегерекдебашда башхала кёрмеген жарыкълыкъны эслейди, аны нюрюн андан ары адамланы арасында жаяргъа сюеди.

Жаш назмучуланы чыгъармачылыкъларында суймекликни темасы баш жердеди. Жаш адамла энчи, терен сезимлерин ачыкълар ючюн, кёп тюрсюню суратлау дуния къурай биледи-ле. Бу назмуланы Ата журтда назмучулукъ бла тенгешдиргенде, уллу башхалыкъны элейбиз. Кавказдагы авторла суйгенлерини шартларын хазна кёргюзтмей ёз сезимлерини юсюнден айта эселе, Тюркдегиле суйгенлерини атларын ачыкъдан айтмагъанлыкъга, аланы сыфатларын ким да таньялырча къурайдыла. Назмучуну сезими уа суйгенини ариулугъуну, игилигини ауанасында къалгъанчады. Бу эстетика болум эр кишиле къурагъан поэзияны шартыды, тиширыула жазгъан назмула уа башхаракъдыла:

Мен сенден
Жолларыма тегюллюк
Ариулукъ бла толу
Бир жашау тиледим.
Мен сенден
Кёл жарыкълыкъ,
Ариу сёзле айт деп, тиледим.
Кьолумдан тут,
Кёзлеринг бла къарап,
Жюрегинг бла сынап,
Жангур дамлачыкъ
Къадарда
Суймеклик истедим.
АЛЛАХдан да
Сени тиледим.

(Сафие Ёналан)

Сафиени назмулары тиширыуну ич дуниясыны алжаусуз шагыаты эселе, эр кишиле жазгъан назмулада ол дунияны тыш сыфаты кыуралады:

Тюбегенимде кыуаннган эдим санга,
Артдан ушатдым сени шауданнга.
Ой ариуум, кералмайын сени,
Хайран болгъанем керти да керти.

Кёз тиймейин кёп, эсен жаша,
Мени бла бир ёмюр атла.
Жылтырагъан бетинге кыарайлайма,
Уялма, ариуум, айтама кыатлап.

Тауладан тюшген татыулу сууча,
Шауданым, аллайд бу санга суусабым,
Сора мен да уялмайым айтыргъа, –
Кел, сюеме, негерим бол жашауумда!
(Шауданым. Ферудин Коркъмаз)

Тюркдеги назмучуланы поэзия дуниялары таматаладан бир-бир жанлары бла башхады. Жаш поэзия сыймекликни юсюнден, адам бла заманны, игилик бла аманлыкъ, кертичилик бла сатхычлыкъ, кыралгъа кертичилик, Ататюркге сыймеклик дегенча затланы юсюнден хапарлайды. Бу поэзияны дагыда бир энчилиги – юйюр жашаугъа, жууукъланы арасында жылы сезимлеге уллу эс бёлюнеди. Ол жаны бла алып кыарагъанда, Ферудин Коркъмаз бла Левент Итезни назмулары Тюркде жашагъан кыауумубузну ниетлерин бизге ангыламлы этедиле. Ферудин ана эгечлерине жоралагъан назмуларында жууукъ адамлары аны жашауу бла бир болгъанын ачыкълайды:

Кюн кыарангы болса, абам, сен барса,
Жылтырап тураса кыатымда кюнча.
Сенсе анамы жартысы, билеме,
Аныча ариу айтып хеп манга.
Мархамат хар сагыатда сенде кёпдю,
Суу кибиксе, аман да кёрюндюмю?
Женгил жетерсе, отну ёчюлтюрсе,
Анамча ичинге таша тюшдюмю?..

Башха назмучулача, Ферудин да узакъдагы атала журту – Кавказны ийнакъларгъа жангы оюмла бла сыфатла табады:

Къарачай

Бармыды сенден сыйлы жамагъат?
Тюз болуп, аманлыкъ билмеген.
Хар билгенине игилик тилеген,
Мени иги кёллю, сыйлы Къарачайым!

Тынч бол сен хар эки дуняда,
Тау сени бла, кёк сени бла болсун.
Башха жамагъат ёрге турсун,
Сени сыйынга, сыйлы Къарачайым!

Намысынг башхад, хатеринг башхад,
Хар затынг бир башха аламат,
Къыйынлыкъ кёрген, игиликни билген,
Мархаматлы, жигит Къарачайым!

Минг миллетде билirme сени,
Ёнюнг башха, сёзюнг кертги,
Чачыу-къачыу санга жетди,
Адет-намыс билген, сыйлы Къарачайым!

Къарачай-малкъар мухажирлени бюпюннго тёлуюню назму-
чулугъунда Ата журтну ийнакълагъан баш тема болуп къалгъан-
ды. Тансыкълыкъ бла бирге назмучула аталары алып келген
тилни, культураны тас этмей сакъларгъа кеслерине борч сал-
гъанчадыла:

Тау эллерим эсте тюшюп, къыйналып,
Сагъышла бла ашырама кечени.
Минги Таудан ёзге барып, кюн алып,
Жуддузла бла ашырама кечени.

Битеу элни къыйыны бла къыйналып,
Той юйледе насылагъа къууанып,
Ючкуланда къозулагъа чырмалып,
Тансыкълау бла ашырама кечени.

Тебердини сёзю манга къыйылып,
Басхан тюзге, аламатла жыйылып,
Саулай насып башыбыздан къуюлуп,
Танг жарыкъда ашырама кечени.

Ата журтдан бизде жарты тил кьалды,
Назмучу бу жьыргъа бир кыйын салды,
Хурзукну жюреке бир аты кьалды,
Ийнакъла бла ашырама кечени.

(Левент Итез)

* * *

Глобализация дуния болум къарачай-малкъар кёчгюнчюлеге энтта мухажирлик сынаргъа буюргъанчады, нек дегенде, Тюркден башха кыраллагъа экономика жаны бла ышыкъ излей, мингле бла таулула кёчедиле. Американы Бирлешген Штаталарына кёчюу жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында бек улуу кюч алгъан эди. Ары кёчген къарачай-малкъарлыла Нью Джерси штатха ийлешгендиле. Бусагъатда бир къауум шахарда жашайдыла, барындан да кёп Патерсонда. Мындагы жерлешлерибизни алчы адамлары келе келгенлей окъуна миллетни юзюгюн бирикдирир ючюн АКБА-ны (The American Karachay Benevolent Association) къурагъандыла эм аны маданият ишини тири къатышхандыла. Жырланы, тепсеулени, фольклорну унутмай туруп ючюн, аланы жаш тёлуге юйретир ючюн улуу иш бардыргъандыла. Аны бла да кьалмай, кёчгюнчюле жангы кыралда кеслерине не жаны бла да тийишли жер табып, атларын айтдырадыла. Сёз ючюн, Дудаланы Садык (белгили тарыхчы Дудаланы Махмутну ата къарындашы) университетни устазы болуп кёп жылланы ишлегенди, «Кавказны юсюнден орус жазычула» деген диссертация ишин да жазгъанды.

Бизни назмучу жерлешлерибиз эки-юч тилни да (тюрк бла къарачай-малкъар, ингилиз тиллени) уста биледиле, аланы асламы назмуланы эки тилде да къурайдыла. Ол төрени Белпинар элде жашап тургъан Шогъайып Озжан (2012 жылда ауушханды) башлагъанды. Аны ызындан келген тёлуде Левент Итез, Мамурхан, Фехми Берк эм башхала назмуланы тюрк тилде жазып, басмалап тургъандыла. Аны бла бирча кыралда атларын айтдыргъан жалаңда тюрк тилде жазгъан назмучуларыбыз да бардыла. Аланы санында фахмулары кенг белгили болгъан Яхья Ташпинар бла Султан Джаттоңу айтыргъа боллукъду.

Яхья Ташпинар (Байрамукъладан) Тюркню тарых эсертмеси болгъан Язылы (Жазыулу) деген къарачай элчикде 1969 жылда туугъанды. Эскишехирни Гази университетини устазла хазыр-

лагъан факультетин бошагъандан сора, 11 жылны устазлыкъ этгенди. Ызы бла Америкагъа кѣчюп, юйюрю бла анда жашайды. Назмуланы, къара сѣзден гитче чыгъармаланы тюрк тилде жазады. 2009 жылда Яхьяны тюрк тилде жазылгъан «İki Çift Kelam ve Bir Şiir» («Эки сѣз бла бир назму») деген китабы басмадан чыкъгъанды. Ол китап къысха заманны ичинде Америкада, башха кыыраллада жашагъанланы арасында белгили болгъанды. Кесини чыгъармачылыгъыны юсюнден Яхья былай айтады: «Китабыма кирген назмуланы мен иш юсюнде, неда жолда машина бла бара туруп къурайма. Мында болгъан жашауну юсюнден. Хар назмуну аллында кесими сагъышларымы жазгъанма, жашауну кесим ангылагъанча...» Яхьяны андан сора да 3 китабы жазылып, басмагъа хазыр болуп турады. Назмучу Тюркге, жаш заманы ѳтген жерине тансыкълыгъыны, къайда да жашау ѳтген тынч болмагъаныны юсюнден айтады. Яхья Ташпинар дин назмула да къурайды.

Султан Джатто назмучулукъгъа жолну тюрк поэзияны, тюрк тилни юсю бла тапханды. Болсада бюгюнлюкде аны чыгъармалары кѣп тилге кѣчюрюлгендиле, ол санда кытай, бенгал, япон, иврит, итальян, корей, испан, монгол тилге. Асламында Джатто Султанны назмулары инглиз тилде чыкъгъан поэзия альманахлада, антологиялада басмаланадыла. Султанны алапат назмулары дуняда белгили болгъан тюрлю-тюрлю жыйымдыклагъа киргендиле. Аны эки назму китабы («Аугъан ауанала», «Къая кызы») Американы Бирлешген Штатларында басмадан чыкъгъандыла. 2013 жылда басмаланган «Къая кызы» («Echo») тюрк тилде китабы, эки тилге (инглиз эм испан) бирча кѣчюрюлюп, Американы эм белгили китап басмасында (Godo) чыкъгъанды. Китапны кытай тилге кѣчюре турадыла. Ол китап басма ѳнтта Джаттону эки китабын басмагъа хазырлагъанды. Султан Джатто бусагъатда назмучулукъда белгили премияладан бирине да («Pushkart») кѣргюзтюлгенди. Окъууна, ишине кѳре, Султан Джатто физик-теоретик болгъанлыкъгъа, ол тюрк, америкалы поэзиягъа философия теренлиги, уллу жамауат магъанасы болгъан назмула къошханды.

Башха физик-теоретик, Америкада жашагъан, компьютер илмуну айнытхан Марк Хубийни аты физика илмудан сора да философияда да белгиледи. Аны бла бирча Маркны Кавказгъа, аны тарыхына, къарачай-малкъар халкъны болумуна, озуп кет-

ген ёмюрледе жолуна аталган талай тынгылы жазманы илму жыйымдыкылада басмалаганды. Сёз ючюн, белгили режиссер Мехмет Тютюнчюню «Кавказ: уруш бла мамырлыкъ. Кавказда жангыдан битеудуния къатышлыкъ» деген китабын сюзе туруп, бизде озуп кетген тарых ишлени эмда бусагъатдагы болумладан толу хапарлы болганын билдиргенди. «Кавказ кесини энчи атламы, энчи макъамлары бла кесине эс бурдургъанлай келеди... Алай ол ачы эм татлы макъамла бла бирге Лермонтовну, Толстойну, Бестужев-Марлинскийни суратлары орусуланы фикирлерине келишип бошалмагандыла...», – деп башлайды Марк Хубий кесини аналитика жазмасын.

«Мен Кавказда туумагъанлыкыга (мен Экинчи дуния урушдан сора къачхынчыланы лагерьлеринде туугъанма), бусагъатда Кавказда бола турган ишле битеудунияга белгили болганына ыразыма. Нек дегенде, биз не кесибизни кимден да азатха санасакъ да, къадарыбызны Запад этгенин ангылайбыз. Биз ол оюнлагъа къатышмасакъ да, сюдюле андан чыкыгъанларын унутургъа жарамаз», – бу оюмга кёре, Марк Хубий жазмасында кавказ халкларыны миллет энчиликлерин, кыйын къадарларын, келир заманнга умутларыны юсюнден да айтады, къарачай-малкъарлыланы уа мында бегирекда энчилейди.

Марк Хубийни тюрк тиллеге жораланнган илму ишлери да бардыла. Ол тилге жораланнган илму ишлеринде математиканы амалларын кенг хайырланады. Маркны шумер-аккад-тюрк тил бирликге жораланнган илму иши ол амаллагъа кёре къуралганды, аны бла бирча тюрк тиллени морфология энчиликлерине да таяна жазылганды.

* * *

Назмучулукъ бла бирге Тюркдеги адабиятыбызда къара сёз бла жазылган чыгъармала да тюбейдиле. Биринчи болуп, диаспорада повестьни Боташланы Хамит жазганды, ол къол жазмасын Нальчикге алып келип, мында китап издательствода басмалаганды, 1993 жылда повестьни орус тилге Къаитланы-Къобанланы Э. кёчюргенди, ол Ставрополь китап басмада чыкыганды. Хамит тарыхны бек ачы кезиулеринде тенглерин, жууукъларын тас этип, кесини назмуларын, илму жазмаларын, ахырында уа – «Харам тала» деген повестин ол ажымлы ёлгенле-

ге энчи сынча кьоюп кетгенди. Повестьде хапар Кавказлы кьачхынчыланы юслеринден барады.

Шимал Кавказдан большевикледен башларын алып немец-лиле бла кетгенле (аланы санында жаралы аскерчиле, тиширыула, кьартла, сабийле да бар эдиле) фашистле ууатылгандан сора кеслери алларына кьаладыла. Ызы бла ингилиз аскерлени кьолларына тюшюп, ала да кьачхынчыланы НКВД-чылагъа сатып, халкъ болмагъанча уллу азап сынагъанды. Ол азап жолну Хамит жашагъан кезиуюнде дайым кёз аллында тутханды. Аны юсюнден статьяла, повесть жазгъанды, назмула да кьурагъанды. «Харам тала» атлы назмусу назмуну чегинден чыгып бир мудах балладады дерге керекиди.

Боташланы Хамитни чыгъармасыны магъанасын башдан-аякъ айтыргъа онг жокъду. Алай бир кьауум затны сагъыныргъа тийишлиди. Жазыучу, 1943 жылдан башлап, немецли фашистлени биргелерине айланган, кавказлы миллетледен кьуралгъан уллу жыйынны юсюнден хапарлайды. Мында кёп тюрюлю инсан бар эди – жау бла бир кьош болгъанла, совет властьха отузунчу жыллада чамланып, неда этип, кьыралдан кетерге итингенле, тарыхны кюйсюз кезиуюнде тентирегенле, аскер пленден кьача келип, бу кьауумгъа тюртюлюп, биргелерине кьалгъанла – хар бир кьыйынлыны кесини бир сылтауу бар эди азап жолгъа чыгъаргъа. Кериуанда ол кьауумланы ата-аналары, юй бийчелери, сабийлери да бара эдиле. Арсарлы жолоучулукъгъа эр кишилени кеслерин ийип кьоймай, ала айырылыу кьыйынлыкъдан азап жолну сайлагъан эдиле. Ат арбаланы жегип, ары ырысхы-хапчюкню жюклеп, ууакъ сабийлени бешиклеге салып бара эдиле бир-бир юйюрге. Ала бир кюн иги кьууум этселе, башхасында жюреклерин мудахлыкъ басып, жолну сюредиле. Жол кьыйын эди, бомбала тюбуюнде кьырыла, ачдан-жаланнгачлыкъдан жунчуй, алай иги умутларын тас этмей, ажашхан жанла кериуаннга кьошулуп бара эдиле.

Боташланы Хамит ол жолоучулукъну бушуулу ахырын суратлайды. Фашистле хорланган кезиуде кавказ кериауны Австрия бла Италияны чегинде, Драу сууну боюнунда бир уллу талада тохтайды. Беш мингден артыкъ адам, кьадарлары кьайры элтириклерин билмей, ауара болуп, кече-кюн ашырадыла. Таматала ингилизли башчыла бла сёз жюрютген хапарла тохтаусуз айланадыла жамауатда. Неда этип, кёчгюнчюлеге совет аскерледен

узакъ болургъа керек болгъанын бири къалмай ангылайдыла. Алай болмаса, ахыры не илишаннга салыу бла, не Сибирь бла бошаллыгъы баям эди. Инглизлилени хапарны узакъгъа созгъанлары иги бла бошалмазлыгъы туура болгъанлай, къарачайлы бла малкъарлы жашла неда этип, башларыны мадарларын кёрюрге кереклисин айтадыла. Алагъа ийнанмагъанла да чыгъадыла. Болсада, эсли адамларына тынгылап, жамауатны къарачай-малкъар бёлюмюню асламы къачалгъаны къадар ол «харам таладан» къачады.

Харам талада къалгъанланы башчылары уа совет аскерчилени къолларына тюшгенлей окъуна илишаннга салыннган эдиле. Тёрт мингден артыкъ адам – жашла, къартла, тиширыула, сабийле ол талада азап чекген эдиле. Жесирге берилирге унамагъанланы танкала бла малтата эдиле. Бир-бирле, Драу черегине секирип, бата эдиле, башхалары бичакъла бла кеслерин ёлтюре эдиле... Мюнхенде чыкыгъан «Свободный Кавказ» журналда 1952 жылда П. Алан ат бла къол салгъан биреулен (ол Хамит Боташ болсун!) ол зор кюнлени юсюнден былай жаза эди:

«Сауутсуз-сабасыз къалгъан къачхынчыланы, ушкок къалакъла бла туююп, эшелонлагъа зор бла ата эдиле, ахыр намаз этгенлени юслери бла танкла ёте эдиле. Бирле кеслерин атып ёлтюре эдиле, башхала Драу черегине секире эдиле. Битеу да лагерьни сабийлени жингириклери бийлеп эди...»

Бир жылдан дагыда ол журналны бетлеринде П. Алан хапарына былай къошханды: «Шпиталеде советлеге берилген офицерле бла къачхынчыла «терсликлерине» кёре, къауум-къауумгъа бёлюннген эдиле эм барын да советле алгъан территориягъа кетерген эдиле. Анда уа битеу офицерлени эм къачхынчыланы экиден бири ёлтюрюлген эди. Артда, немецли аскер жесирле алагъа къарындаш къабырланы къазгъанларын айтхан эдиле.

Къалгъан жарымы Совет Союзну теренине ийилген эди, сора НКВД-ны бир ненча этапын ётгенден сора аланы атлары-чуулары чыкъмай къалгъанды. Немецли фашистлени биртелерине уруш этген генералла – Султан Клыч-Гирей, Петр Краснов, аны къарындашындан туугъан, Доманов, Шкуро Къызыл Майданда (Москвада) уллу зарауатлыкъ сынап, ёлтюрюлген эдиле. Ма алай къыйынлы бошалгъан эди Драу боюнунда къачхынчыланы жолу...».

Бюгюнлюкден къарап айтсакъ, ачыгъан адамланы арасында терсликлери болмагъанланы саны къыралыбызны душманла-

рындан иги да аслам эдиле, алай сталинизмни тирмени ол кезиуде терсни-тюзню айыра турмай эди.

Ол зарауатдан сау кьутулгъан жесирле уруш бошалгъандан сора «харам талада» жоулгъанлагъа уллу эсгертме салгъандыла. Хар жыл сайын майны ахырында къачхынчыладан сау къалгъанлары, аланы жууукълары-тенглері да бери келип, ол озуп кетген зорлукъну эсгере, адамсызлыкъгъа налат береди.

Аты белгисиз къалгъан халкъ жырчы ол кезиуде окъуна зорлукъну юсюнден алапат жыр къурагъанды. Ол жырдан Хамит повестинде тёрттизгин келтиреди:

Берекет берсин таулу аланлагъа,
Ала алгъын туруп, къачдыла.

Ауара болгъан ёксюз халкълагъа
Чегетни жолун ачдыла.

Ачы ишни ызындан аны керти болумларын сакълар ючюн жырны къурагъанла, аны ариу ауазлары бла айтханла, анга биринчи тынгылагъанла да кимле болур эдиле? Аланы юсюнден толу хапарны биз бир заманда да биллик туйюлбюз. Бюгюнлюкде ала, хазна къалмай, керти дунягъа ауушхандыла. Кими Драу сууну боюнунда, кими Тюркде, кими Америка неда Европа къыраллада, кими Сибирьде, бек азы уа – Ата журтунда къабыр юлюшлерин тапхандыла.

Болсада, бу бушуулу ишге къатышханла керти дунягъа кетгенликге, ол кюнледе къуралгъан жыр Кавказда да белгили болуп, халкъ жырчылары ауузларындан бизни тёлөге да жетгенди, Экинчи дуня урушну бир гитче, алай ачы, бушуулу бетинден керти хапарны сакълагъанды. Бу жыр ол белгисиз таулулары, хар бирини азапха не сылтау бла тюшгенлерин белгили эталмаса да, аланы энчи-энчи бушуулу къадарларына, тарых чархны тубюнде эзилиулери ачылыгына эсертмеді. Керти сёз, керти жыр ёлюмсюз болгъанына керти шагъатча сакъланганды халкъ ауузунда «Къачхынчылары жырлары»:

Тынгылагъанла, айып этмегиз,
Жырда айтылгъан сёзлеге.
Иги эс берип, тынгыласагъыз,
Жиямукъ келир кёзлеге.

Къачхан эдик да зулму къыралдан
Биз, башыбызны туталмай.
Ол бизге жетген къара зорлукъну,
Ол учузлукъну жуталмай.

Зорчу къыралгъа таяннган эдик,
Аны къылыгъын билмейин.
Аллах да аны, къысып, буугъанды,
Хорламны анга бермейин.

Алай бла уа биз жарлыла да
Зулмучу атны алгъанбыз,
Барыр жерибиз болмагъанлайын,
Къара палахха къалгъанбыз.

Дуниябыз аман болуучу эди,
Энди бютюнда шау болду.
Жашау этерге жерибиз къалмай,
Дуниябыз бизге дау болду.

Тегерекден а бизге къарайла,
Бёрюле кибик кёрелле.
Биз жарлыланы, шишлик къойланыча,
Тутуп, орусха берелле.

Берекет берсин къарачайлылагъа,
Эм алгъын башлап, къачдыла.
Ауара болгъан кавказлылагъа
Чегетни жолун ачдыла.

Аны таулары шагъат болсунла
Бу бизге жетген хорлукъгъа.
Нарат терекле, къарап, жияйла
Бизге этилген зорлукъгъа.

Аны тауларында, кийикле кибик,
Абрек болуп жашайбыз.
Ол тилеп алгъан аз ашыбызны
Жиямукъ къатыш ашайбыз.

Эркинлик ючюн къазауат этмей,
Биз кесибизни бермебиз,
Душман къауумдан кёбюсюн жыкъмай,
Биз бошунакъгъа ёлмебиз.

Аман хапарла кѐп чыкыгъандыла,
Биз, ашамайын, азабыз.
Жюрекден акыгъан кызыл къан бла
Тарыхыбызны жазабыз (4).

Бу кюйде аллай бир мудахлыкъ, жашаугъа, Ата журтха термилиу, къадарны ачылыгъына чамланыу, адыргылыкъ барды! Белгисиз жырчы амалсызлыкъны юсюнден ачы таурухну айтады.

Хамит юлгюге келтирген тѳрттизгинде бир-бир сѳзле халкъ жырдагъындан башха эселе да (*къарачайлыла – таулу аланла, эм алгъын башлап – ала алгъын туруп, кавказлылагъа – ёксюз халкълагъа*), жырны магъанасын тюрлендирмегенди. Дунияда бир зат да ыз кѳоймай кетмейди, не иш да – ахшы болсун, осал болсун – шагъатсыз къалмайды. Бу жыр ол фикирге бир керти шагъатды.

Къара сѳз бла жазылгъан чыгъармала диаспорада кѐп болургъа амалы жокъду, нек дегенде ол айныр ючюн миллет басма болургъа, неда адабият журнал, не альманах чыгъаргъа керекди. Тюркде, башха кыыраллада жашагъан жерешлирибизни аллай затлары жокъну орунундады. Анда басмаланнган китапла бла альманахла, кырал жанындан болушлукъ болмай, энчи ахчагъа къарагъанлары себепли, басмагъа урулмай кѐп зат къалады. Ахыр онжылыкъда хал бираз тюрленнгенди. Энди окъуучула суйген затларын Интернетни бетлеринде окъургъа боллукъдула. Ол мадар бла Эскишехирде жашагъан Къасым Акъыл толу хайырланады. Тюркде, Россей Федерацияда къарачай-малкъар окъуучулагъа жораланнган интернет сайтлада, къауумлада Къасым кесини назмуларын, гитче хапарчыкъларын басмалайды. Ол жамауат ишге жюреги бла берилген адамды. Бусагъатда шахарда къарачай-малкъар дернекни бек тири адамларындан бириди, аны хар ишине тынгылы къатышып, жаш тѳлюню насийхатчысыды дерге боллукъду. Къасым ата-бабаладан къалгъан кѳлден чыгъармачылыкъны уста билгени бла къалмай, кеси да жомакъла жазады. «Къарачай-малкъар назмучула» деген Интернет къауумда хар ыйыкъдан бир жомагъын басмалайды. Ол жомакъла халкъ чыгъармачылыкъны тѳресине таяна, энчи чыгъармачылыкъны жорукъларына кѳре кыуралыпдыла. Жомакъдан Къасымны хапарлары айтыу халны алгъандыла, алай алада ажайып ишле жокъдула, ол элинде, жамауатында эслеген, кѳрген затларын «жаз тил» бла баямлайды. «Жыгышчы»,

«Мухажир жашны тою», «Жарлы эшекчи», «Жети кърнаш бла бир эгеч», «Иги бла аман», «Бай адамны жашагъаны» эм башха хапарчыкъларында ол эшитген, кѳрген затларыны юсюнден насийхат халда айтады, жашаудан юлгюле келтиреди, адет-намысха къаты болургъа чакъырады. Аны чыгъармасын жомакъ этген хапарлау амалыды. Сѳз ючюн, былай башлайды ол бир жомагъын: «Бек эскиледе болгъан хапарны айтадыла, амма керти, амма ѳтюрюк билмейме, жомакъды деп тынгыладым. Бир юйню жети жашы бла бир къызы болгъанды. Жашла къызны къоллап, анга жан къарагъанны къагъып-согъуп, къоруп, жукъ болуп къалады деп къоркъгъандан, кѳзлерини аллындан айырмайын аны айтханына чабып тургъандыла...». Неда бошай туруп, жомакълада болуучусуча, насийхатын айта кетеди. Къасымны жомакъларында тюрк эм башха миллетли мухажирле да бардыла, аланы хар бирини энчи къылыкъ ышанын, миллет жаны бла айырмалыгъын да кѳргюзтеди автор.

Къарачайлыла бла малкъарлыла, бегирекда Экинчи дуня урушдан сора кѳчген мухажирле-мюлтежиле, бир бирлерине къагъыт жазып тургъандыла. Ол къагъытла мюлтежилени энчи къадарлары бла байламлы эселе да, окъуучугъа кѳп сейир затладан хапар билдиредиле. Аны бла да къалмай, аланы суратлау магъаналары да барды. Ол къагъытланы бир къаууму «Къачхынчы лагерьледен къарачай-малкъар тилде къагъытла» деген китапха киргендиле (5). Къарачай-малкъар мухажирлени эсгериулері да бир-бир журналлада басмаланнгандыла, аланы да къара сѳзню бир жанрынача къараргъа тийишлиди.

* * *

Кѳчюрмеле. Тюркдеги жамауатха Ата Журтда жазылгъан назмула, хапарла, башха чыгъармала XX ѳмюрню 70-чи жылларындан белгили болуп башлайдыла. Къулийланы Къайсынны, башха назмучуланы китаплары да жыл сайын энчи китапханалагъа тюше, кирилл алфавит къыйын болсада антыларгъа (аны билгенле аздыла Тюркде), окъуучуланы ана адабият, маданият бла аз-аздан шагъырей этгендиле.

Къарачай-малкъар тилде жазылгъан бир ненча китаб`а тюрк тилине кѳчюрюлюп басмаланнганды. Аланы санында – Кулийланы Къайсынны «Жаралы таш» («Jaralı tash». Анкара, 1997);

«Малкъар поэзияны антологиясы». Анкара, 2001; «Къарачай-малкъар дестанлары». Анкара, 2004; Гуртуланы Элдарны «Кавказлы Хасан» (Gurtulani Eldar. Kafkazlı Hasan. Istanbul, 2006), Отарланы Керимни (Kerim Otar. Ankara, 2012).

Сагъынылгъан китапланы басманы кѣрюде, къарачай-малкъар маданият бла тюрклюлени шагъырей этиуде чегемли жаш Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубийни уллу къыйыны барды. Ол Ясеви маданият фондну, Тюрксой деген жамауат биригиуню эм башха тюрк фондланы юсю бла бизни миллетибизни не жаны бла да тыш къыраллада белгили этер ючюн уллу къыйын салгъанды. Кеси да чыгъармачылыкъ ишде атын белгили этгенди. Тюрк тилине Россейни белгили назмучуларын кѣчюргенди. Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Фет, Есенин, Маяковский, Блок, Ахматова, Пастернак, Мандельштам, Вознесенский, Евтушенко эм башхала, аны хайырындан, тюрк тилни билгенлеге белгили болгъандыла. Къаншаубий А.С. Пушкинни «Евгений Онегин» деген поэмасын Тюркню белгили назмучусу Ахмет Неждет бла бирге кѣчюргенди. Кеси айтханлай, жазылгъанындан сора 172 жылдан, «Евгений Онегин» тюрк тилинде сѣлешгенди. Ол иш Тюркде биринчи кере этилгенин чертирге керекди. Орус закийни поэмасы тюрк тилине биринчи кере кѣчюрюлюп, окъуучугъа уллу зауукълукъ бергенине кѣп шартла бардыла. Алай ол къарачай-малкъар назмучуланы, тойчуланы, жырчуланы Тюркде белгили этиу жумушха уа баш борчунача къарайды. Аны бла байламлы Мызыланы Къаншаубийни бир магъаналы ишини юсюнден айтмай жарамаз. Ол 2001 жылда Тюркде «Малкъар поэзияны антологиясын» басмалагъанды (Balkar Şiiri Antolojisi: Brov Yayınları, 2001). Ол жыл окъуна Стамбулда, диаспорадан кѣп адам жыйылып, китапны презентациясы ѳтдюрюлгенди.

Йилмаз Невруз, Хайаты Биджи, Уфук Таукъул, Адилхан Адилоглу – диаспорадагъы алимле къарачай-малкъар культураны байыкъдыргъан, айнытханланы юслеринден китапларында жазадыла, бащда сагъынылгъан антология бла дастанла жыйымдыгъын да басмагъа ала хазырлагъандыла.

Къарачай-малкъар адабиятны, фольклорну тюрклюлеге белгили этиу ишде тюрклю алим, устаз, жазучу Хасан Каллымчыны бек уллу къыйыны барды. Хасан Каллымчы талай жылны къарачайлыла жашагъан Килиса деген элде устазлыкъ

этип тургъанды, бизни тилибизни уста билгени бла чекленип кълмай, маданиятыбызгъа да уллу суймеклиги болгъаны хар басмалагъан китабында эсленеди. Хасан Каллымчыны бююнлюкде бизге белгили болгъан китаплары: «Nart destanı: Kafkas bahadırları (sabiylar için) (Hikmet Neşriyat, 2003 İstanbul) / (Hikmet Neşriyat, 2006 İstanbul) / (IQ Yayıncılık 2010 İstanbul)» («Нарт таурухла: сабийлеге Кавказ жигитлени юсюнден», кырал басмада 3 кере чыкыгъанды); «Kurnaz Ayı: Karaçay masalları (sabiylar için)», 2006, İstanbul; «Хыйлачы айыу (сабийлеге кырачай жомакъла)»; «Karaçay Türklerinin Köyü Gökçeyayla (Kilisa)», Ankara, 2012; («Кырачай тюрклерини Гёкчеяйла (Килиса) эли». Хасан Каллымчыны 1905 жылда Кавказдан Тюркге кёчген кырачай-малкыар мухажирлеге аталгъан «Önce Hürriyet» («Бек башы – азатлыкъ», 2006 İstanbul) деген романыны юсюнден да айтыргъа тийишлиди. Бу суратлау чыгъармада бизни мухажирледен эшитген хапарлары, таурухлары, жырлары жазуучуну романыны тамалы болгъандыла.

Университетни устазы, алим Ведат Балкан (Балаланы Ведат) Кязимни чыгъармачылыгъын Тюркде белгили этер ючюн кёп кыйын салгъанды. Закий назмучуну юсюнден жазмала, китапла да хазырлап, басмадан чыгъаргъанды. Биринчи китабын ол, Тёп-пеланы Алим бла тюбеп, аны китапларын окъугъандан сора жазгъанды (6). Мында Кязимни жашау жолуну, чыгъармачылыгъыны юсюнден да толугаха айтылады, назмуланы эки тилде берип, назмучуну оюмлары тюрк дуниягъа жууукъ келгенлерини юсюнден сёз барады. Экинчи китапны Афион шахардагы Кожатепе университетни устазы Мехмет Сары бла бирге чыгъаргъанды. Бу китапта авторла Кязимни маулютю бла тюрк авторланы маулютлеринде болгъан бирчалыкыны бла башхалыкыны тинтедиле. Тюркню белгили назмучусу, дин адамы Сюлемен Челеби кыурагъан чыгъарма бла тенгешдире, Кязимни маулютюню поэтика энчилигини, магъана теренлигини юсюнден айтадыла.

* * *

Заман оза баргъаны кыдар, Кавказдан келген сёз байлыкъ тюрлене, жерлешлирибиз да Тюркдеги культурагъа ийлеше тебирегенде, тилге тюрк сёзле киредиле. Алай болмай амалы да жокъ эди, – бизни жерлешлирибиз башха халкъланы арасында кыатыш жашайдыла: кюншү элде, неда бир ненча миллет-

Бир кѡауум сѣзле кѡарачай-малкѡар тилни архаизмлеридиле (сѣз ючюн, гена (тюркча варианты – гына) – дагъыда дегенча), ол сѣзле бизде тас болуп, анда сакъланнгандыла.

Бир жанындан алып кѡарасакъ, Тюркню миллет тили бизни жерлешлерибизге жууукъ болгъаны кѡарачай-малкѡар тил энчиликни тунчукъдурургъа себеплик этерге болур деген оюм тууады. Болсада, ол оюмну учхаралыгъын бизни миллет бѣлюмню бла башха кавказ диаспоралада болгъан бусагъатдагъы тил болумларын тенгледирсек, бизни диаспора миллет тилин башхаладан эсе игирек сакълагъанына шагъат боласа. Тюркде жашагъан алимлени оюмлары алайды, биз аны халкъны харкюнлюк жашауунда да эслерге боллукъбуз. Кѡарачай-малкѡар диаспора эки тилни да (ѣз тилин бла тюрк тилни) бирча иги биледи, кереклисине кѣре кѡулланады. Бирде кѣп магъаналы сѣзлени магъанасы да башха тюрлю болгъанын эслерге боллукъду, неда бир бирлерини магъанасы башхагъа кѣчюп кѡалгъанын да. Сѣз ючюн, ыйыкъны, айланы атлары да тюрк тилинде, тюрк календарында жюригенлеге алышыннгандыла. Адам атланы да асламы биздегиледен башхаладыла. Бек башы уа – кавказдагъы тукъум атла кырал кѡагъыт жюриютюуте кѡошумайын, жамауатны эсинде сакъланадыла. Адамла ѣз тукъумларын билгенликте, битеу кимликледе тюрк тукъумла («сой атла») жюриюдюле – ол болумда башхаланы тукъумларын сормай билирге онг жокъду. Ала уа мухажирле Тюркте келген сагъатда алагъа кырал кѡагъытчыла кеслери оюмларына кѣре берген хаух тукъумладыла дерге боллукъду. Ол хаух атла тѣлюден-тѣлюге кѣче барадыла.

Тилде тюрлениуле бек алгъа кѡарачай-малкѡар тилде болмагъан неда айтылыргъа кѡыйын келген болушлукъчу тил кескелери бла (байламла, сонгурала) байламлыдыла. Бу сѣзлени бизни жерлешлерибиз харкюнлюк тиллерине эркин кийиргендиле, кеси тилибиздеги сѣзле бла бирча хайырланадыла:

затен – алай да
белки – не болур, ким билди
таби – алайды да (конечно)
даха, гена (тюркча – гына) – дагъыда
ийани – алай (конечно)
амма – алайды да, алай
пеки – хо, болсун алай
фалан (филан) – дагъыда аны кибик – д.а.к.,
лакин, факат, амма – «алай» деген байлам.

Аладан тышында, къарамчы сёзле да киргендиле диаспораны тилине. Бир-бир сёзлени магъаналары уа тюрленнген да этгендиле. Сёз ючюн, «юйренирге» деген этимни Тюркде жашагъан жерлешлерибиз «тюзелдим, билдим» деген магъанада жүрютедиле. Биз «жарашыу» деген сёзню «жарашыулу» деген магъанада, бу грамматика формада жүрюте эсек, Тюркде жашагъан къарачай-малкъарлыла «жарашыу» деген сёзню «чырайлы», «тизгинли» деген магъаналада жүрютедиле. Неда «жюрютюрге» деген сёзню алсакъ, аны бла бирча, андан да кёбюрек «кьулланыргъа» деген сёз айтылады.

Къарачай-малкъар тилде жуукъ-ахлу бла байламлы сёзле аздыла, – ол болум миллет энчилик бла байламлыды, кёп ёмюрлени бир ненча тобукъдан озгъан эт жуукъла бир арбазда, бир тийреде жашагъандыла. Тюркде уа ол жаны бла хал башха тюрлю болгъанды, аны себепли, тюрк тилинде бизникинден иги да асламдыла. Сёз ючюн, биз «ата эгеч, ана эгеч», «ата къарындаш, ана къарындаш», деп къоя эсек, тюрк тилинде аланы хар бирини энчи аты барды.

Тилде тюрлениуле адабият сёзню айныуун да тюрлендирмей амалы жокъду. Аны себепли, тыш кыраллада жашагъан, Ата журтда сурагълау сёзден кенге кьалгъан къарачай-малкъар назмучуланы чагъармаларында биз тюрк сёзле бла бирча грамматика башхалыкъны да эслерге боллукъбуз. Назмучула бир-бирде айтымда башчы бла хапарлаучу келишмегенине, сёзню ахыры тюрк морфология жорукълада болгъанына да эс бурмайддыла, нек дегенде, назмуладагъы тил аланы харкюнлюк тиллериди. Аны себепли бу адабият шауданы Ата журтдагъындан тюрлю-тюрлю ышанлары бла айырмалыды. Болсада, айтылгъан чурумлагъа къарамай, ол шаудандан биз андагъы жамауатыбызны жашауундан, маданиятны айныу жолларындан толу хапарлы болаллыкъбыз.

Тюркде жашагъан жерлешлерибиз бла байламлыкъ ахыр жыйырмажыллыкъда кюлюден-кюлю бола барады. Тюркде Ата журтда айныгъан адабиятдан хапарны кьуру китапла айтып кьоймай, жазуучула, алимле бла тюбешиле бардырыладыла. Аны бла да кьалмай, халкыбызны закий назмучулары Мёчюланы Кязимге, Семенланы Сымаилгъа, Кьулийланы Къайсыннга, Отарланы Керимге аталып, уллу маданият жумушла этилгендиле. Аланы юбилейлерине жораланнган байрамла Эскишехирде, Конияда,

Кайсериде, таулула жашагъан элде да бардырылгандыла. Ол байрамлагъа жюзле бла адамла къатышхандыла, Кавказдан Тюркге алимле, жазычула, жырчыла, тойчула да баргандыла.

Къарачай-малкъар диаспорада миллет адабиятха уллу эс бёлген жашларыбыз, кызыларыбыз Тюрк кыралында чыкыгъан белгили журналла – «Turk urtlari», «Kardesh kalemlе», «Turk kulturu» эм башха адабият эм маданият журналлада, альманахлада къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгыны, жазма адабиятыны юсюнден да кёп зат басмалагъандыла. Сёз ючюн, «Kardesh kalemlе» деген журналны 2011 жылда, май айда чыкыгъан китабы саулай бизни адабиятха жораланнганды. Журналны ал сёзюнде белгили алим къарачай-малкъар маданиятха бийик багъа берип, бу ишде Уфук Тузманны уллу къошумчулугъун чертеди. Кертиси бла да, Уфук бери кирген назмуланы, хапарланы тюрк тилге кёчюргенди, хар авторну юсюнден да кысха билдириу этгенди. Аны себеби бла Къулийланы Кайсын, Байрамукъланы Халимат, Тёппеланы Алим, Созайланы Ахмат, Шауаланы Хасан, Лайпанланы Билял, Акъбайланы Азрет, Додуланы Аскер эм башхала тюрккю окъуучулагъа белгили болгандыла. Ата Журтда жазылгъан назмула, хапарла, башха чыгъармала да Тюркде жашагъанлагъа XX ёмюрню 70-чи жылларындан белгили болуп башлайдыла, андагы окъуучуланы ана адабият, маданият бла аз-аздан шагъырей этгенди.

Алай бла, Тюркде жашагъан назмучула, жырчыла бла Ата журтдагыыланы арасында байламлыкъ эки жаны да излеген зат болганы себепли, жылдан-жылгъа кючлене барады. Ол байламлыкъ эки жанын да байыкдырады, ахырында уа – окъуучуну ыразы этеди. Бир-бирден хапар билгенден сора да, суратлау дуния кенгнгертилинеди. Къарачай-малкъар назмучулукъда, къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада да Тюркде жашагъан жерлешлерибизге жоралап талай магъаналы оюм айтылады. Жер жюзюне жайылып, болсада Ата журтха кертичилей кыलगъан таулулагъа жүрекден келген сёзлерин Гуртуланы Салих, Ёзденланы Альберт, Созайланы Ахмат, Лайпанланы Билял эм башхала назмуларында айтхандыла. Байрамукъланы Фатиматны назмусу ол кертичиликте бюсюреу сёздю:

Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
Эй, Ахлула, Туркияда джашагъан!

Бир ёмюрден бир ёмюрге ётдюрюб,
 Узакъ джуртда ата сырын сакълагъан!
 Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
 Сиз барлыкъда ёмюрлеге кёмюлмей,
 Джашарыкъла бабаланы джырлары,
 Халкъны джаны – ана тили – сёгюлмей.
 Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
 Эски джуртну унутмайын сюйгенле,
 Минги Тауну, баба джуртну белгисин,
 Атаныча, сыйын кёре билгенле.
 Кюн сайын да огъур болсун кюнюгюз!
 Джыл сайын да джылы болсун ююгюз!
 Ёмюрледе джашасын ёз атыбыз,
 Сюртюлмейин бизни миллет хатыбыз!

Бу назму Ата журтха чакъырыуча эшитиледи, тышындагъы халкъыбызны жүрекледен сакълагъан сезими да барды бу тизгинде.

Онтогъузунчу ёмюрде, жыйырманчы ёмюрню арасына дери мухажирлени адабияты аууздан-ауузгъа ётүп, кёлден чыгъармачылыкъча айныгъан эсе, бюгюнлюкде ол жазма адабиятны кыйматына жете кетгенди. Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгъында, Ата журт бла байламлыкъ кючленнгенден сора, ол адабият жангы къарыу алып башлагъанды.

Хайырланнган китапла

1. Асланукъаны чыгъармачылыгъы толусунлай «Эски къарачай-малкъар адабият» деген китапда басмаланнганды (Жарашдыргъан Биттирланы Т.Ш.) Нальчик, 2001.
2. Ёзденланы Альберт. Ленинни байрагъы, 1990. 18 декабрь.
3. Къарачай. 1990 ж. 3 июнь.
4. Биттирланы Т.Ш. Бузулгъан дунияны жырлары. Минги Тау, 2002. № 3. Жашау дерслери. Нальчик, 2002.
5. Multeci kamplarından karacy-malkar turkcesi mektuplari. Konya, 1992.
6. Vedat Balkan. Kazim Mecinin hayati, edebi kishiligi ve eselerineden ornekle. Atuin, 1997.
7. Кипкеланы Зарема. Кеси тышында, джаны Джуртунда // Къарачай, 2008. № 63–64.
8. Karacay Malkar Türkiye <http://www.kamatur.oru/>

III БЁЛЮМ

КЁЛДЕН ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

1. Кёлден чыгъармачылыкъны басмалау эм тинтиу (Махмуд Дуда, Саадет Чагъатай, Йилмаз Невруз, Хасан Юлкер, Хасан Каллымжы, Уфук Таукъул, Адилхан Адилоглу).

Диаспорада тюбеген кёлден чыгъармачылыкъны экиге юлеширге боллукъду: биринчиси – Къарачайда бла Малкъарда XIX ёмюрню ахырында жюрюген фольклорну сакъланган къаууму; экинчиси – мухажирликде къуралган чыгъармала. Экинчи къауум, биринчиге таянып, аны темелинде къуралганы кимге да баямды. Жангы кырал, жангы жамауат, алада башха тюрю болумла, ишексиз, халкъны кёлден чыгъармаларына башха поэтика макъамла, ауазла къошхандыла. Аллай байламлыкъ, мурдорлукъ шартла ниет байлыкъны айнытхан кючледиле. Карачай-малкъарлыланы тёрели фольклору узакъ ёмюрледен келеди, аны жанр байлыгъы, тематика элпеклиги белгилиди. Бизни кёлден чыгъармачылыгъыбызны сейирлик ышанларыны юсюнден XIX ёмюрден бери алимле, маданиятчыла илму жазмаларында чертгенлей келедиле. Халкъны сёзю, жыры, терен фикирлери, ёмюрлени теренинден сакълана, хар бир инсаннга жол нёгер болгъанлай турадыла. Ол затла мухажирле къурагъан жамауатлада да кеслерини магъанасын тас этмегендиле.

Къайдан келгенлерин, ким болгъанларын жангы жерлешлерине ангылатыр ючюн, мухажирле маданият байлыкъларын баямларгъа керек эдиле, аны юсюнден къарачайлы алимле Дуда Махмуд бла Йилмаз Невруз кёп кере жазгъандыла. Диаспорада биринчи миллет сезим бла байламлы чыгъармала басмаланып тебирегенли, халкъны ниет байлыгъына да уллу эс бёлюнюп

башлайды. Бу ишни биринчи болуп Дудаланы Махмуд кьолгъа алгъанды.

Дудаланы Махмудну (ол дагыда окъуучулагъа Рамазан Къарча, М. Асланбек деген атла бла белгилиди) къарачай-малкъар фольклорну жыйыуда, тинтиуде да бек улуу кыйыны барды. Дуда улу бу ишни жаш заманында башлагъанды. Къарачай-Черкес областны илму-излем институтунда ишлеген кезиуюнде Лайпанланы Хамид бла «Эски къарачай жырла» деген биринчи фольклор жыйымдыкны 1939 жылда, Микоян шахарда (бусагъатда Карачаевск шахар) басмалайдыла. Бир жылдан – таурухланы. Дудаланы Махмуд, ол кезиуден башлап, халкны сёзюн, макъамын жыйышдырыу, тинтиу ишлени жашаууну ахырына дери кьоймагъанды. Ата журт урушну кезиуюнде жесирликте тюшеди, ол тургъан лагерь Польшада болгъанды. Махмуд Йилмаз Неврузгъа жазгъан мектубларында жесирликде тургъан таулуладан «Джансохлары», «Азнауур», «Чёпеллеу», «Бийнёгер», «Илияс», «Джандар», «Къанамат». «Чора», «Маука» деген жырланы жазып алгъаныны юсюнден айтады. Жесирликден ычхынып, Махмуд Австрияда мюлетижиле тургъан жерге келеди, къачхыныла бла бирге кёп кыйынлыкъ сынайды. Болсада мында да ол илму ишин кьоймагъанына шагъатлыкъгъа сагъынылгъан мектупла да бардыла. Дуда улу, фольклор коллекциясыны юсюнден хапарлай, аны эки къауумгъа юлешеди:

1. Фашист концлагерьде бла къачхынчыла тургъан камплада (лагерьледе) жазылып алыннганы.

2. Американы Бирлешген Штатларыны китапханаларында фондладан кёчюрюлгенле. Американы китапханаларына битеу да СССР-да чыкыгъан китапла, газетле, журналла жыйышдырылгъанлары себепли, Дуда улугъа илму иши бла бу кыралда да кюреширге онг болгъанды.

Алай бла, къачхынчы-мюлтежиле бла Дудаланы Махмуд алгъа Тюркге келеди, мында къарачай-малкъар халкъ чекген сюртюн кыйынлыгъыны юсюнден китабы бла халкъыбызда малчылыкъ төрелеге жораланнган илму ишин да басмалайды. 1955 жылгъа дери Анкара университетни тил, тарых, география факультетини Славистика институтуну орус тил бла адабиятдан устазлыкъ этип тургъанды. Алай бек баш борчун кеси жыйышдыргъан халкъ чыгъармачылыкъны юлгюлерин, бютюнда тарых жырланы, басмалаууну дыгаласына киреди. Аны ючюн а кёп

иш тындырыргъа керек эди. Аланы къуру ана тилде чыгъарып къоймай, тюрк тилине кѣчюртюр, битеу къыралдагъыла ангыларча этерге итине эди. Ол заманда анга фольклор текстлени хазырларгъа болушханла, Махмуд кеси айтханына кѣре, тюрклю профессор, илмуланы доктору Саадет Чагъатай бла Анкарада этнография музейни башчысы Зубейир Кошай болгъандыла. Аланы болушлугъу бла Дуда улу жыйышдырып, басмагъа 30-гъа жууукъ текст, тюрк тилге да кѣчюрюлюп (китапда бир бет къарачай-малкъар тилде, жанындагъы бетде ол текст – тюркча берилип), басмагъа хазырлагъан эди. Болсада, ишни ахырына жетдирирге Махмудну къолундан келмеди: жашау болумлары китапха салгъан къыйынын ахырына жетдирирча этмедиле. Хазыр китапдан бир талай жырны кесини башха темалагъа жораланнган ишлеринде басмалайды.

Жыйышдыргъан фольклор коллекциясын Дудаланы Махмуд биргесине Америкагъа алып кетеди (жашаууну ахыр 20 жылын ол анда ѳтдюргенди), анда да муратына жеталмайды. Анда тургъан кезиуюнде белгили жамауат адамы, тарыхчы Йилмаз Неврузгъа ышанып, кеси бажаралмай къалгъан, миллет магъанасы болгъан ишни аны боюнуна салады. Дуда улу басмаланмай къалгъан ишине дайым жарсып тургъанына Йилмаз Неврузгъа жазгъан къагъытлары шагъатдыла (ѳки алимни арасында жюрюген мектупланы Лайпанланы Билял Интернетде, «Эльбрусоидни» сайтында басмалагъанды). «Сен бу затланы кѣлюнг билгенча ишлеп, китап этип чыгъарсанг, халкъыбызгъа тас болмаз, ѳмюрлюк бир саугъа берирсе. Атынгы къалай болурунгу да бир проблема жокъду, сен айтханча болсун: жарашдыргъан мен, басмагъа хазыр ѳтген сен, – деп жазады Махмуд биринчи мектупларындан биринде. – Менде ѳндиге дери 30-гъа жууукъ текст жыйылыпды. Арт жыллада Кавказдан да талай зат алгъанма (фольклор альманахладан). Литература билими къарыусуз болгъан жаш адамла жарашдыргъанлары себепли, альманахлагъа кирген текстлени асламы бек учхарады...».

Махмудну бу ахырында къошхан сѳзлерин андан ары ачыкълай, Йилмаз Невруз да устазына жууабында чертеди: «Къарчаны жыры, сиз айтханча назму формадан бек узакъды. Артдан жарашдырылгъаны белгиледи. Сиздеги тюз жазыу формада болгъан текстлени басмалатсакъ, андан иги боллугъуна ишек жокъду. Къаншаубий бла Гошаях бийчени кюую да Къарчаны жырындан ашхы туююддо.

Мени оюмуна кёре, Къарачайдагы излемчиле халкъны ауузундан мардасыча материал жыялмагандыла, кеслери тюрю кыошакъла салып, альманахдагы текстлени ортагъа салгандыла. Поэзия илмулары къарыусуз болгъанлары себепли, кеслери кыошхан затлары оригинал тизгинлени ичинде бшарып турадыла».

Иилмаз айтхан кемчиликлени сылтауун Дуда улу фольклорну жыйышдыратебирегензамандажамаутжашаудакъыйынлыкълада кёртенини юсюнден айтады. Махмуд 30-чу жылланы ахырында биринчи фольклор китапны хазырлай, алгын жазып кетген элге жюрип, текстлени толтуруп, тюзетип айлана туруп, таныш жырчыланы, хапарчыланы хазна элде тапмады. Къартла къалмадыла, кимден хапар сорайым деген адыргылыгына Сары Тюзден «бир къарт ариу ангылатды: Билемисиз, – деди, – эскиден акъыл сёз барды: акъыл жашда туюкдю, башдады деп. Аллаийн, эски жырланы иги билген жашла бар эдиле. Ала бюгюн кыйдадыла? Ала ол дуниягъа кетгендиле».

Кертиси бла да 30-чу жылланы ахыры – Къарачайда, Малкъарда да репрессияланы ёртени эсли адاملаны кюйдюрюп бошагъан кезиу эди. «...Эл советни чакъырымы бла келген жырчыланы бир къаууму кесин тапдырмадыла. Бир-бирлери уа келип, жырларгъа унамай, «унутханбыз» деп кыйгъанларын кёрдюк. Узун сёзну кысхасы: халкъ кюркьюуну ичинде жашай эди: эски заманны иги билген кишиле жоюлуулада жан берген эдиле, кери къалгъанлары да шум болуп тура эдиле. Бузатны эсте алсакъ, жоюлуу кыйынлыкъ кёрмеген Тюркие къарачайлыла ичинде жыр билгенле кёп болургъа керекди. Ол дегеним – иги сакъланыргъа керекдиле».

Къарачайлы алим, кыйда болса да, халкъны бурундан келген ниет байлыгын жыйышдыругъа кесини инсанлыкъ, Ата журтуна да уланлыкъ борчунача къарагъанды. Дудаланы Махмудну ишине билеклик этгенле тюрк дуниясында, тюркологияда да атлары айтылгъан адамла эдиле. Аладан бири белгили татарлы жазучу эм жамаут адамы Гаяз Исхакини кызы Саадет Чагъатай болгъанды. Ол, къарачай-малкъар халкъны адабиятын бла кёлден чыгъармачылыгын Тюркде белгили этер ючюн кёп кыйын салганды. Лекцияларында университетни окуучуларын ала бла шагъырей этгенди. Ол, Дудаланы Махмуд бла бирге хазырлагъан текстлеге таянып, бизни фольклорубузну юсюнден илму иш жазып, басмалагъан эди (1). Бу иш къарачай-малкъар фольклор илмуда биринчи

тынгылы тинтиуледен бириди. Биринчи кере мында къарачай-малкъар бла къумукъ халкъланы тил бирликден сора да кёлден чыгъармачылыкъда, миллет эстетика сезимде бирчалыкны юсюнден тынгылы хапар айтылады. Аны бла бирча бизни халкъны ниет байлыгын тинте, аны энчилиги жашау турмушу бла байламлы болганын терен кёргозтеди.

Къарачай-малкъар фольклоргъа жоралагъан жазмаларында Саадет Чагъатай бизни халкъны кёлден чыгъармачылыгына уллу багъа береди, ол ёмюрледен бери халкъны тарыхын, жашау турмушун, ниет дуниясын толу ачыкълагъаныны юсюнден айтады. Венгерли алим Прёледен башлап, анга дери, уруш аллы Къарачай-Черкес областьда басмаланнган тинтиулени ачыкълайды, аланы хар бирини магъанасын, чола кетген жерлерин да чертеди. Аны бла да чекленип къалмай, къарачай-малкъар халкъны тарыхыны магъаналы бетлери бла окъуучуланы шагъырей этгенди. «Чёпеллеу», «Аубекир», «Ачемез» деген тарых жырланы басмалай туруп, алагъа тюрк тилинде уллу «Ачыкълама» къурап, бирча басмалагъанды (277–300 бетле).

Башха илму ишинде – «Къарачай халкъ адабиятында «Уучу Бийнёгер» деген жазмасында Саадет Чагъатай жырны тюрк тилге кёчюрюп, аны юсюнден илму анализ этип, эски Европа адабиятта болгъан юлгюле бла тенгледиреди. Жыр 360 тизгинли басмаланнганды, ызындан толу ачыкъламасы бла (2). Йилмаз Невруз, Дудаланы Махмудха берген сёзюне кертчилей къала, къарачай-малкъар тарыхха, этнография эм социология жаны бла тинтиу ишлерин, публицистика чыгъармаларын Тюркде, Германияда чыкъгъан альманахлада, илму жыйымдыкълада, кеси талай жылны башчылыкъ этген «Бирлешик Кавказия» бла «Къарт Джурт» журналлада басмалагъанды. 1995 жыл Дудаланы Махмуд жыйышдыргъан жырланы басмалайды (3). Беш жылдан ала энчи китап болуп чыгъадыла (4).

Башда сагъынылганыча, Тюркде жашагъан халкъыбызны юзюгю кесини миллет сезимин, тилин, илхамын, адабият сёзюн ата журтундан, от жагъасындан узакъда да тас этмегенди. Тюркге барыу-келиу тынчыракъ болганы бла анда къармашхан жашларыбызны, къызларыбызны атлары белгили бола тебирегендиле. Аланы арасында Хасан Юлкерни атын уллу хурмет бла сагъынырчады. Хасан Борлакъланы Кемаладдинни жашы, аны ата жанындан жууукълары Тюркге Къарачайдан

1906 жылда кёчгендиле, ана жууукълары Къойчулары да ол кезиуде – Яникойдан. Аны ючюн болур Хасанны халкъ фольклорну къайда къуралгъан чыгъармаларын да иги билгени. Хасан Юлкер Эрзерумда университетни бошап, кёп жылланы тарыхдан устаз болуп ишлегенди, Бий шахардан узакъ бармай, бир элни мектебини башчысы болуп тургъанды. Хасан студент заманындан бери Къарачайны, Малкъарны тарыхын, маданиятын тинтиу бла кюрешеди. Тюрк тилинде аны илму жазмасы, эки китабы басмаланнгандыла. Аладан бири «Къарачайны бла Малкъарны тарыхы» деген ат бла чыкыгъанды. Алимни дагыда бир уллу иши – белгили тюрк алыми Хаяти Биджи бла (къарачайлыды, Биджиладан) «Turk urtlari» («Тюрк журтлары») журналны ишин къурау болгъанды. Бу журналны тегерегине Совет Союзда жашагъан тюрк тилли халкъланы жерлешлерини интеллигенциясы жыйылгъанды. Журналны хар номеринде ол халкъланы юсюнден жангылыкъла, тарыхдан хапарла басмаланнгандыла. Хасан Юлкер анда ишлеген къадар, хазна къалмай, хар номеринде къарачай-малкъар тилге, тарыхына, бююннгю кюнюне, маданиятына жораланнган очеркле, жазмала басмалап тургъанды. Къарачай-малкъар фольклордан, адабиятдан да кёп юлгюле бардыла журналда. Журналны ишине арт жыллада Уфук Таукъулну тири къатышыуу да бизни халкъыбызны юсюнден жазмаланы кёбейтгенди. Аны «Минги Тауну этеклеринде» деген уллу очеркинде. Тюркню окъуучулары халкъыбызны бююннгю жашауу бла шагъырейленирге онг тапхандыла. Журналны бу номеринде къарачай-малкъар тилде маулут тюрк тилине кёчюрюп, эки тилде да берилгенди (5).

Тарых илмудан, журналистикадан сора да Хасан Юлкер фольклорну тинтиу бла кюрешеди. Сёз ючюн, ол жюзле бла саналгъан ийнарланы жазып алгъанды. Ийнарланы алфавит бла тизип, тема жаны бла терк табарча жыйышдыргъанды. Аладан бир къаууму «Заман» газетде басмаланнганды (6). Ол ийнарлада Тюркде тургъан таулуланы жашау болумларындан энчи шартланы кёрюрге боллукъбуз. Аны бла бирча тилни тазалай сакъланнганын, халкъ сезимни жютюлюгюн, чууакълыгъын да. Хасан жыйышдыргъан ийнарланы кёбюсю бизде тюбемейдиле, аны сылтауу ийнарланы жанр энчилиги бла байламлыды. Ийнарны – къысха сюймеклик неда чам жырны фахмуду жырчы бир болум бла байламлы терк окъуна къуараргъа боллукъду.

«Аягъында чурукъла,
Чыр-чыр эте, жырылдай.
Кел экибиз кетейик,
Ананг къалсын гырылдай...»

Бу ийнар Тюркде къуралгъаныны юсюнден ахыр тизгини шагъатды. Нек дегенде, Ата журтдагъы къаргъыш ийнарланы кёбюсюнде къызны, сыймеклигине чырмау болуп, къарындашы не атасы тура эсе, Тюркдеги жырлада анагъа «таякъ тиеди». Неда ийнарлада тюбеген жер, суу, тау атла таулула жашагъан Тюрк эллени эсге саладыла.

Къарачай-малкъар фольклорну тинтиуде, аны Тюркдеги окъуучулагъа, бек башындан – илму дунясына ангылашыныулу этиуде тюркю алимлени, жазычуланы уллу къыйынлары барды. Аладан бири Хасан Каллымчыды. Аны аллай бир иши «Kavkaz bahadirlari» («Кавказ батырлары») деген китабыды. Китапны ал сёзюнде Хасан Каллымчы нарт таурухланы тюрк дунияны дастанларыны арасында жерин ачыкълай, былай дегенди: «Тюрк халкълары дастанла бла бай миллетдиле. «Деде Къоркъуд», «Манас», «Кёроглу», «Къыркъ къыз», «Алып Манаш», «Урал Батыр», «Магълай кора», «Алтын Арыкъ», «Эдигей», «Огъуз каган», «Алп эр тума», «Эрген о кен», «Яратлыш», «Тюрейш», «Зойа Тюлек», «Ай Боке» – бу дастанларыбызны бир кесегиди. Дастанларыбызны асламы битеу тюрк дунияда тюрленип, атлары, жигитликлери келишип айтылады. Жалан бир тюрк тилде къуралгъан дастан 250 миллион тюрк дунясыны ортакъ маданият хазнасыды» (7). Ол хазнаны санында, алим айтханнга кёре, нарт таурухланы да энчи жери барды. Аны оюмуна кере, тюркю сабийле аланы башха жигитлик дастанла бла бирча иги билирге керекдиле. Ол муратны толтурур ючюн, Хасан Каллымчы нарт таурухланы эм магъаналы жигитлерин бла батырлыкъ ишлерине жоралап повесть жазгъанды. Аны «Kurnaz аүй» («Хыйлачы айю») деген китабы къарачай-малкъар фольклорну сабийлеге жораланган чыгъармаларына таянып жазылгъанды. Тарых жырла, кюйле, таурухла жазычуу «Once hurriet» («Азат къадар») деген китабыны мурдорудула. Бу басмаланган китабындан сора да Хасан Каллымчы бир къауум ишин бизни маданиятыбызгъа жоралагъанды.

2004 жылда Тюркню ара шахары Анкарада «Къарачай-малкъар дастанлары» басмадан чыкыгъандыла. Аны хазырлагъан белгили тарых алими Уфук Таукъудду. Китапны 550 бети бар-

ды. Мында нарт жырла бла таурухла, тарых жырланы уллу къауумлары басмаланнгандыла. Басмаланнган дастанланы асламы ары дери Кавказда, Тюркде да чыкъгъан китаплагъа киргендиле. Алим аланы барын бирге жыйышдырып, тюрк тилге кѣчюрюп, уллу ангылатмала бла жалчытып чыгъаргъанды. Уфук Таукъул бу уллу ишине дери да халкъыбызны кѣлден чыгъармачылыгъына жоралап талай илму иш басмалагъанды. Аны бла бирча Уфук адет-тѣрелерибизге, эрттегили ийнаныуларыбызны юсюнден да жазып, тюрк окъуучуну шагъырей этгенди. (Karacay-malkar turklerinde eski inancla // Turk kulturu. Ankara universitetisi Basi-mevi, 1990. № 325).

Халкъны кѣлден чыгъармачылыгъын тинтиуде жангы илму ишле Аппаланы Адилханнны аты бла байламлыдыла. Адилхан адабиятчыды, тарыхчыды, болсада фолькоргъа да эсин бургъанлай келеди. «Karacay-malkar turkleri» («Къарачай-малкъар тюрклери») деген китабында Адилхан халкъны ниет хазнасына тийишли эс бѣлгенди.

Тюркню тюрлю-тюрлю шахарларында къуралгъан дернекледе газет неда альманах халда хапар билдирген бюллетеньле дайым басмаланнганлай турадыла. Былада къарачай-малкъар элледен, дернекте болгъан ишледен, белгили адамланы юслеринден да билирге боллукъду. Быллай басма чыгъармалада хар заман фольклоргъа жер табылмай къалмайды. Сѣз ючюн, 2008 жылны теммуз (июль) айында чыкъгъан бюллетеньде, Агъасар эл бла шагъырейленнгенден сора, дернекни ишине тири къатышханланы юсюнден, тиширыуланы къауумуна энчи эс бѣле, тынгылы хапар айтылады. Ызы бла Белпинар элден Метин Темирджан бла (2004–2007 жыллада дернекни башчысы) ушакъ басмаланады. Метин, бийик билимли адам, халкъыбызны айырылып жашагъан жеринде сакъланыр ючюн халкъ жырланы, макъамланы уллу жамауат магъанасын ачыкълайды. Аны сѣзлерине шагъатлыкъ этгенча, бюллетеньни чыгъаргъанла «Жарлы бла жилин» деген жомакъны, элберлени береди. Байсолтанланы Алимге жораланнган жырны да халкъны кѣлден айтылгъан хазнасыча басмалайдыла.

Тюркде жюрютюлген кѣлден чыгъармачылыкъгъа Кавказда жашагъан алимле да эс бурмай амаллары жокъ эди. Нек дегенде Малкъондуланы Хамит Къабарты-Малкъар илму-излем институту 1994 жылда экспедициясына къатышхандан сора жаз-

гъанды: «Биз жерлешлерибизни миллет эслеринде фольклорну кёп тюрлю жанры алай аламант сакъланырын билмей тургъанбыз» (8). Кертиси бла да, ол жазып алгъан эм илмучулукъга къошхан аламант фольклор жырланы, таурухланы, дин назмучулукъдан юлгюлени кёребиз. Экспедицияны материаллары 2000 жылда басмалангандыла. Бу жыл къарачайлы алим Кипкеланы Зареманы «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» деген китабы да басмадан чыгъады. Зарема китабына къошакъ халда бир ненча жырны, орус тилге да кёчюрюп, береди – «Нарик улу Чора», «Азнауур», «Готман улу Илияс», «Стампулчуланы жырлары», «Рамазан бла Акъбийче». Ахыр жырны авторун да тохдашдырып, китапда энчи бёлюм берип, диаспорада миллет чачылмай тургъанында маданиятны, адабиятны, фольклорну уллу магъанасыны юсюнден айтады.

Алай бла, башда сагъынылгъан ишлеге кёре, къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгына (фольклорну) Тюркдеги алимле, жамаут адамлары уллу магъана берип басмалагъандыла эм тинтгендиле. Ата журтда ишлеген фольклорчула да ол иште эс бёлюп тебирегендиле.

2. Бусагъатдагъы кёлден халкъ чыгъармачылыкъ – жырла, ийнарла, айтгыла, элберле, жомакъла, зикирле, маулютле. Биринчи кёчгюнчюле окъуна этген ишлерине сокъуранып, кюйле къурап тебирейдиле. Ала – «Стампулчуланы жырлары» – кеслери бир энчи цикл эдиле, алай ат бла фольклорга да киргендиле, нек дегенде, Тюркден артха къайтыргъа онлары болгъанла неда хадж къылыргъа баргъанла аланы Кавказга келтирип, халкъны ичинде жайгъандыла. Къарачай-малкъар диаспорада биринчи къуралгъан жырлада бек башы термилиу эсе, аны ызындан айныгъан поэзияда гурушхалыкъ ауазла энчи жерни аладыла. Жангы тёлюле ата-бабалары эртте этген жангылыч атламны юсюнден бир жырда былай айтхандыла:

Байлыкъ излеп келдинг эсе,
къайдадыла алтын къошунларынг?
Уллулукъ излеп келдинг эсе,
къайдады патчах быстырларынг?

Къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыкъ хазнасыны бетлери жыйырманчы ёмюрню ичинде басманы кёре

тургъандыла. Алай, нарт жырла, айтыула бла элберлени айт-масақъ, башха жанрладан алыкъын бири да толу китап болуп чыкъмагъанды. Фольклор алгъынча айнымагъан кезиуде уа алай туруш аны тас этерге боллугъубузну къайгъысын туудурады. Аны бла байламлы мухажирле сакълагъан ниет хазнабызны жыйышдырыуну уллу магъанасы болгъанына ишеклик жокъду. Ёмюрледен келген халкъыбызны сёз хазнасын энчи китапла эте туруп, мухажирле сакълагъан чыгъармаланы алагъа къошаргъа керекди. Хар жырны, жомакъны, башха фольклор чыгъармаланы да вариантлары барды. Ала, жырны ара магъанасын сакъланнгандыгъа, бир энчи ышанла жюрютедиле. Ол сансыз этилген ышанлада уа алимле жылла бла излеп тургъан шартла жашырыныпдыла.

Сёз ючюн, быллай бир юлгю. Эски ишчи жырланы ичинде «Долай» деген жау ургъанда айтылычу жырны Рамазан Къарча Тюркде кесини «Къарачай-малкъар тюрклеринде малчылыкъ эм аны бла байламлы адетле» деген ишинде басмалагъанды. Ол бизде тюбемеген вариантды. Тюркде басмаланмаса, биз аны бир заманда да окъурукъ туююл эдик, дерге боллукъду:

Ой, долай, долай, дол гыбыт!
Сакълатмайын сары майдан тол, гыбыт!
Ичиндеги – къара ийнекни жуурту,
Тышындагъы – сары эчкини гыбыты,
Долай, долай, жаным, былкылай,
Ийнекле келелле, тарпан жылкылай,
Эчкиле келелле, жаяу чырпылай,
Долай, долай, энда дол гыбыт,
Бола эсенг, къайнамайын бол гыбыт,
Болмай эсенг, букъчагъынгы кесерле,
Мени да тутуп къулагъымы кесерле.
Экисин да бир-бирине байларла,
Экисин да кече тышына атарла...

Жырны бизде басмаланнган вариантларында «Ийнекле келелле черкес жылкылай» деп эшите келебиз. Мында уа – тарпан жылкы. «Тарпан жылкы» деп неге айтхан болурла, деген со-руугъа жууап къыйналып табылады. Тарпан къумалы атла орта ёмюрледе болгарлыланы сыйлы атлары болгъандыла, атла скиф кезиудеден сакъланнгандыла. Жыр басмалана-басмалана, айтыла-айтыла турса эди, сёз да турур эди биргебизге кесини дуниясы бла.

Халкъ айтыулада, нарт сёзледе, тарых таурухлада эски заманладан аллай бир уллу жашырын магъана барды, жарсыутъа, заман оза баргъан сайын ала ангылашыныудукъларын тас эте барадыла.

Халкъ ауузунда жюриген оюну, кюлкюсю, чамы, сагъышы, эски дуниядан хапары болгъан айтыуланы тинтип тебиресенг, жашауубузну минг тюрсюню алагъа кирип къалгъанын кёресе. Къызгъанчха «Акыгъанны сыкъгъан» дегенди эрттегили таулу. Къайсы тилде барды быллай жютю сёз? «Къуру басха бла кесинге тартып турма да, сенек бла ишлеп да бир кёр!», – деп андан да алаамат айтханды башха таулу «мен-мен» деп тургъаннга.

Таулуну кюню алаамат сыфатлары, тенглешидирилери болгъан сёз дунияда ётгенди. Эрттенден ингирге дери ол метадораладан толгъан тил бла сёлешгенди. Танг аласында салам бергеннге да, ахшам кезиуде алгыш этгеннге да тапханды ол тийишли жууап.

– Алан, нечик тураса? – деп соргъандыла бир къартдан.

– Арбазны ити, юйню кирити болуп турама, – деп жууаплагъанды къарт. Башхасы уа – «Бирде тартдырып, бирде тюртдюрюп», – дегенди. Аллай тил байлыкъ бла, учхан сёзле бла, айбат, неда чам сыфатла бла бизни жамауатыбыз къайда турса да къурайды адамла бла арасын. Диаспорада да ол адет толу жюриюдю.

3. Тарых жырла. Къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгында жырла саны бла биринчи жердедиле. Нарт жырла бла таурухладан сора, ала миллет маданиятны шартларын белгилейдиле. Жырланы ичинде уа тарых жырла магъаналары бла бек бийик жерни аладыла, кеслерин да быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду:

1. *Тукъум жырла* – Рачикъауланы, Къубадийланы, Жансохланы, Орусбийланы эм башха тукъумланы жырлары. Тукъум жырланы асламы сакъланмагъаныны юсюнден айтыргъа керекди. Сёз ючюн, ол шартны Шаханланы Басият «Абрам комиссиягъа тау жамауатланы жууаплашыуу» деген жазмасында тас болуп кетген тукъум жырланы сагъынады. Аны бла да къалмай, тукъумну магъанасын философия фикирни юсю бла ачыкълай, быллай тынгылы оюмну айтханды: «Халкъны келген жолу, аны эпосда алай ариу ачыкъланнган тарыхы – бир ненча тукъумну тарыхыды. Хар жыр, тау эллени хар ташы ол тукъумланы башхаладан айырмалы болгъаныны юсюнден айтады» (9).

2. *Халкъны баш эркинлиги ючюн тыш халкъла бла кюреши, къазауаты.* Ол жырланы ичинде «Ачей улу Ачемез» бурунгулу жыр болгъаны себепли, нарт таурухладан бир къауум затны кесине алгъанды. Белгилисича, мында къырым ханла бла кюрешни юсюнден барады сёз, Джуртубайланы Махтини оюмуна кёре, нартладан да озуп, бу жырдагъы Ачей эрттегили грек мифологияда Атей бла байламлыгъын окъуна эслерге боллукъду (10).

3. *Байла бла бийлени араларында болгъан чюйреликле, аланы бир бири бла кюрешлерине жораланнган жырла.* Аланы санында «Баракъ», «Гапалау», «Къанамат», «Абрек уланла», «Хасанны жыры», «Бекболат» эм башхала. Бу къауум бек уллуду дерге керекди. Быланы санына кирген бир къауум жыр патчахлыкъны зорлугъуна къажау сюелген жигитлени юсюнденди. «Къанамат», «Абрек уланла» дегенча жырлада жырчыла абреклик жолгъа таулу жашла сюйюп чыкъмагъаныны юсюнден хапарлайдыла. Жырны жигитлерини атындан къачхынчылыкъ къадаргъа тюртген патчах къуллукъчулагъа налат бериледи, халкъ жырчыла аланы жанындан болгъанлары ачыкъды былада.

4. *Орус-Кавказ урушну юсюнден жырла.* Ала хазна сакъланмагъандыла. Болсада, «Уллу Хож», «Хасаука», «Шамиль» дегенча жырлада Россей къыралгъа къошулуу къарачай-малкъар халкъгъа игилик бла бирча къайгъы, зорлукъ сынатханындан хапар береди.

5. *Мухажирлени жырлары.* «Стампулчула», «Стамбулгъа кёчгенлени жырлары», «Мухажирле» – быллай атлары бла иги кесек жыр, аланы къурагъанланы атлары белгисиз болуп, халкъны кёлден чыгъармачылыгъына киргенди. 1880-чи жылдан тебиреп, 2-чи дуня уруш башланнгынчы къуралгъандыла бу жырла, Кавказда аз тубегенликте, мухажирлени арасында была кенг белгили жырладыла. Ата журтха термилиу, жууукъларындан-тенглеринден айырылыуну къыйынлыгъы «стампулчу» жырланы баш магъанасыды, аны бла бирча, ала белгисиз къадарны аллында арсарлыкъ, апчыу дегенча сезимледен толудула.

6. *Орус-япон урушха жораланнган жырла* – «Япон урушха баргъанла», «Япон урушха кетген къарачай жашланы жырлары», «Бизни жашла чыкъдыла...».

7. *Ынкъылап бла инсан урушну жырлары* – «Таукъан», «Солтан-Хамидни жыры», «Большевикле келелле», «Назму этеме кёлюм

тола» (Кязимни жашына атагъан назмусу халкъ жыры болуп къалгъанды).

8. *Уллу Ата журт урушха аталгъан жырла*. Быланы кёбюсюню жазгъан назмучуну аты белгили болгъанлыкъгъа, ала да халкъ жырлагъа къошулуп къалгъандыла.

9. *Кёчгюнчюлюк жырла* санын санаргъа онг болмагъан алай бир суратлау мишегенди. Сюргюнню биринчи кюнюнден башлап халкъ эпос къруралгъанды. Жюзле бла халкъ жырчыла белгили назмучула бла бирге кыйынлыкъны сыфатларын ачыкълагъандыла, сталинчи жалдатлагъа налат бергенди. Кязимча акъылманла уа, артха, Кавказгъа, кыйтыр кюн келлигини юсюнден айтып, кёл этдиргенди. Бу жырла диаспорада хазна белгили туюкдюле. Кёчгюнчюлюкню юсюнден жалаңда публицистика жазмалада, неда арт жыллада жаш адамланы назмучуларында жазгъан болмаса, Тюркде, башха кыйраллада жашагъан жерлешлерибизде хазна кыр тюбемейди.

Тарых жырлада, башха халкъланыча, бизни узакъ ёмюрледен келген тарых жолубуз, жигитлерибиз, бушууду кезиулерибиз, насыплы кюнлерибиз жер тапхандыла. Заман озгъаны къадар, бирде жигитлени атлары тюрлене неда унутула, болгъан ишлени жютюлюклери кете, шургулукъ да селее, жангы болумлада кеслерине таша жер таба жашайдыла ол жырла. Болсада тарых жырла тарыхны шагъатынлай кёп ёмюрлеге къаладыла. Мухажирле эм аланы кеч туудукълары Кавказда къруралгъан жырланы иги сакълагъанларына Тюркде басмаланып тургъан неда жазылып алыннган чыгъармала шагъатдыла. Бек уллу магъанасы болгъан зат а – бизде сакъланмагъан жырладыла, неда бизде тюбеген жырланы башха тюрлюлеридиле.

Тюркде жашагъан къарачай-малкъарлыла арасында жүрюген, сакъланнган фольклор чыгъармаланы санында бек магъаналы, уллу жерни тарых жырла аладыла. Ала кёп тюрлюдюле – эски жырла, стампулчуланы – мухажирликни сылтауларын, жолларын, Тюркде биринчи кезиуде болумларын ачыкълагъан жырла, Россейни тарыхында жарсыуду ишлеге къатышхан таулуланы юсюнден жырла эмда Тюркде бола тургъан къазаутлагъа къатышхан жерлешлерибизге аталгъан жырла.

Тюркде жашагъан миллет бёлегибиз кыйралны бир жеринде жашамай башха-башха вилаетлеге* чачылыпды. Аны ючюн

* Кыйсыкъ харфла бла жазылгъан сёзлеге китапны ахырында сёзлюк барды.

болур, Кония шахарны къатында жашагъанла бла Эскишехирге жууукъ элде тургъанланы фольклорлары бири биринден башхарахъды. Сёз ючюн, килисачыла Тебердиден кёчгенлери себепли, анда жашагъан жырчыла «Экинчи эминаны» иги сакълагъандыла. Бир ненча жырчыдан кюйню вариантлары жазылып алыннгандыла. Ала Семенланы Къалтур къурагъан жырдан, башланнганындан тебиреп, кёп жаны бла энчидиле:

Орусбийлары уллу тар Басханда жашайла.
Ала кёчдюле Шам Тебердиге жашаргъа,
Муху тюзюнде будай сюрдюле ашаргъа.
Сюрген будайларын жаратхан Аллах ашатмад,
Шахар Тебердиде быланы узакъ жашатмад.
Къар эртте жауду Муху башы чатлагъа,
Эмина киргенди Орусбийланы къартлагъа...

Жыр Орусбийланы сагъынып башланнганлыкъгъа, халкъгъа жетген уллу кыйынлыкъны юсюнден айтады, эмина тозуратхан тау элени ышанларын, таулуданы сыфатларын келтиреди кёз аллыбызгъа:

Эмина тюддю бу, тюрленмеген ёлетди,
Акъыллы башланы тейри сылхыр этди, тели этди.
Неллай игилени ол жер бешикте бёлетди,
Уллу Тебердини буз ургъан кибики сёл этди.
Ёлгенлерибизни элтип бастыралла чауулгъа,
Эминадан къачханны кёймай санайла гяуургъа.
Къачмагъыз, кёчмегиз, эмина кирмеген эл жокъду,
Ой дуния юсюнде Аллах кёрмеген жер жокъду.
Шыйыгъдан юйренебиз биз, ийман-ислам шартлагъа,
Акъылны соругъуз, ныгъышда олтургъан къартлагъа.
Акъыл сормайын биз эминадан къачханек,
Тебердиден Гошаях Сыртына чыкыгъанек.

Тюркде жерлешлерибиз, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны магъанасын бийикде тута, эшитген жырларын неда къол жазмалада сакъланнган жырланы жыйышдырып, энчи коллекцияла къурагъандыла. Аллаиладан бири Къочхарланы Тахир, жыйырманчы ёмюрню 50-чи жылларындан тебиреп, аланы кесинден тамата жырчыладан жазып алгъанды. Аны жашы Эртургул ата-сыны дефтелеринде жырла бла белгили къобузчу Халюк Эсенни («Бирлешик Кафказия». Журналны 9-чу номеринде) жазып ал-

гъан вариантларын бирикдиргенди. Сёз ючюн, «Чёпеллеу» деген жырны алып кьарасакъ, Эртургул жырны битеу сюжет ызларын бирге кьошханды. Кьарачай-малкьар фольклорда кенг белгили болгъан «Загъаштокъ улу Чёпеллеу» бла башда жырны сагъынылгъан варианты аллындан башлап ахырына дери да хапарлаутгъа жангы шартла кийиреди (11). Жигитни бийчеси анга не жаны бла да кьайгъыра эсе («Юсюнге да дарийбатла жапханма, Тюбюнге да кьаназирле жайгъанма»), Тюркде сакъланнган жырда ол:

Не болгъанды бийим, тынчлыкъ тапмайса. Тёше-мёшеде рахат жатмайса, – деп тырман этеди. Жигитни чабыуулгъа баргъан жолу да «кьысхады» мында. Алай эбизелени тургъан элдеринде жесир ала туруп болгъан ишле бу вариантда толу бериле-диле, тутулгъан жашчыкъла чабыуул этгенлеге ишни болушун айтадыла:

Алай болса сора, зорда марда жокъ,
Элибизни ташасын сизге айтайыкъ.
Итле кибик жаныбызгъа кьоркыгъандан,
Журтубузну жауларыбызгъа сатайыкъ.
Улибизде адам жокъду ишделле,
Ушкок тутхан бири кьалмай ишлейле.
Юйде кьалгъан кьобалмагъан кьартыбыз,
Чабыр бауун кьысалмагъан жашыбыз.
Ой, сизден сау кьутулсун башыбыз.

Сабийлени сёзлерине ийнаннган жортуулчула, башха жерге барып, андан жесир излейдиле эм табадыла:

Андан кетип ёзен элге чапдыла,
Адам башына жетишер жесир тапдыла,
Ызы была четет элге чапдыла,
Хар бириси экишер жара тапдыла.
Бийчеге да ачы кьуугъун келгенди,
Чёпеллеу жигит юйге жетип ёлгенди.

Мухажирлени арасында сакъланнган белгили чабыууллукъ жыр кьарачай-малкьар фольклорда бир-бирде «кёнчекликге барыу» деген ат бла кьуралгъан фольклор кьауумгъа киреди. Кьуралгъан заманларына кёре, ала уучу жырладан сора барадыла. Ала орта ёмюрледе бир халкъны адамлары башха халкъгъа неда бир тау элни эр кишилери кьоншу элге чабып, анда мал, мюлк, ырысхы («кёнчеклик») неда жесир алгъанлары бла

байламлы кѳуралгъандыла. Чабыуул жырланы («Татаркѳан», «Джандар», «Батыр Басханукъ», «Загъаштокъ улу Чѳепеллеу», «Кѳобанланы кѳой бѳлек», «Бекмырзала, Кѳайсынла», «Илияс», «Заурбек», «Салимгерий») кѳуралгъан кезиулери асламында 16–18 ѳмюрледиле. Былада Ата журтун кѳоруулагъан жигитле махталадыла, душман жыйынлагъа уа налат бериледи. Аны бла бирге башха журтлагъа чабыууллукъ этиуню ачыкъ, арсарсыз сѳгюу жырлада хазна тѳбемейди, алай халкѳны терен ниетинде анга ыразылыкъ болмагъаны бу жырланы жигитлерини кѳадарлары ажимлы юзюлгенлеринде кѳрюнюп турады.

Чабыуул жырлада Ата журтха, аны адамына, ырысхысына сугъанакълыкъ ѳтгенлеге кѳаты чамлануу бар ѳсе («Бекмырзала, Кѳайсынла», «Татаркѳан», «Джандар», «Кѳарамусса», «Сарыбий бла Кѳарабий»), кѳарачай-малкѳар жыйынла кѳоншу халкѳлагъа ѳтген чабыуулну («Загъаштокъ улу Чѳепеллеу», «Чѳюерди», «Абдулкерим») жырчыла артыкъ бек жаратмасала да, жырда айтылгъаннга кѳре, уллу гюняхха санамайдыла. «Хар заманны кесини жыры» дегенлей, бу жырла кѳуралгъан заманлада чабыууллукъ кавказ халкѳлада тѳре ѳди. Аны юсюнден кѳоншу халкѳлада тѳбеген чабыуул жырла да шагъатдыла.

Мухажирликни жолуна чыкѳгъан кѳайсы миллетни алсанг да, аланы жырларыны ичинде **кѳюллени** бек уллу магъанасы барды. Алада Ата журтну тас этиуню сылтаулары, айырылулукъну кѳыйынлыкѳы, адамларын, журтларын тас этиу ѳлѳм кѳыйынлыкѳга тенг болгъаны себепли, ала кѳюлеча кѳуралгъандыла. Аны бла бирча «стампулчула» ала кете туруп болгъан тарых ишлеге да багъа береди. Сѳз ючюн, белгили жамауат адамы Байчораланы Солтан-хажиге патчах администрацияны кѳуллукѳчулары, аны жерин сыйырыугъа кѳюрѳде, кесин ѳки кере да Сибирѳге ийгенлери Тебердиден кѳчгенлени кѳз алларында болгъан иш ѳди. Жангы болумлада халкѳны ѳкили болгъаныны юсюнден жыр Солтан-хажини жууукѳларына-тенглерине да бет ѳтмей айтады:

... Боюнум чыдамайды мени Армавирде ургъан сууукѳга,
Ай, жауум а ышансын Чокуна деген кѳатын а жууукѳга.
Уллу пулошадда сени атанг да Ожайны юйлери,
Юйлени да башына кѳк да кѳгюрчюнлер да кѳоналла,
Жолоучуладан сени ѳгечлеринг хапар соралла.
– Сорсала уа сорсунла, ѳнди мени жокуп баралла,

Жоюп жибергендиле мени Армавирден узакъ да Уралгъа,
Не хата этгенем мен кесим да жашагъан кыралгъа?
Ёмюрюм кюрешди да жарлылар ючюн, жер ючюн,
Ёмюрюм а кюрешдим жарлылар ючюн, эл ючюн.
Мени жойдургъанла бири да болур сахтиянчы да чюйютлю...
Сени жашынг Туугъан да париговорну жазады,
Къатынынг а Кябахан, кечеден-кюннге азады.
Эгечинг Джанышхан да санга ырыслайд жыламайды,
Хайда, ма ит къумукълу приговоргъа къол салыргъа унамайды.
Энтта нек жазмайды, да не болгъанд Туугъанны къолуна?
Жоюлуп а бараса, хажи, энди Аллах болушсун да жолунга.

Ары дери тюбемеген ангыламла, жангы сёзле бу жыргъа кир-
гендиле, Тюркде тургъанлай окъуна, орус сёзлени ангыламасала
да, бусагъатда да жырчыла аланы кетермей айтадыла.

Шимал Кавказны халкъларыны Россейге къошулууу тынч,
мамыр халда болуп къалмагъанды. Жер-жерли жангы кырал
махемеле кеслерини ишлерин жамауатны кыйынамай
бардырыр ючюн заман да, жашау сынам да керек эди.
Ёмюрледен келген жашау турмушну бузулуууна таулу халкъла
ыразы болмазлары баямды. Бир бирлени кыралны атындан
ырбыннга тыйылгъанлары абирекликни туудура эди. Абиреклик
онтогъузунчу ёмюрню ахырында – жыйырманчы ёмюрню
аллында Шимал Кавказда кенг жайылып тебиреген эди. Аны
сылтауларыны юсюнден Шаханланы Басият былай жазгъанды:
«Кавказлы, ол сакъламагъан къонакъла аны таулары теренине дери
къыстагъанда, башха мадар болмай, партизан чабыуулукъну
жолуна чыкыгъанды. Ол иште тонау атагъандыла». Бу кыйын
болумдан къутулууну амалларын излей, малкъарлы публицист
кавказлылары ырбыннга тыйгъанларыны, жамауат жашауда
тюбеген кемчиликлени кетериуню юсюнден айтады: «Халкъны
жашауун ырысхы жаны бла байыкъдырып, игилендирир
орунуна, женгиллетир орунуна, андан да уллу кыйынлыкъ
чекдиредиле. Келедиле да, эски төрелени жангыдан къозгъап,
орус жамауатда тюбеген желбаш оюмлагъа таяна, мингле бла
кеси алларына келип, жангы низамны къурап тебирейдиле.
Аланы ичинде болмагъан затлары кыйтарып айтып тургъанла
кёпдюле, ол хапарлары ахыры уа бошалады ... бек тапсыз.
Къалай уллу терслик туады ахырында!»...

Ма аллай бир уллу терсликни юсюнден хапарлайды «Къана-
матны» жыры да. Жырда патчах къуллукъчуларыны (оруслусу,

къарачайлысы болсун) экибетлиликлерини, кюйсюзлюклерини юсюнден айтылады. Мында болган сезимлени кеси жашау сынамылары бла ётдюре, хар бир кёчген таулу мухажирликни ал заманында кесини юсюнден айта эди бу бушууду кюйню. Жырда Къанаматны къадары ёлген сагъатына дери бир-эки тизгинде айтыла эсе:

Чыкъган эдинг Сынты къабакъдан абирек.
Кеченг бёрю болуп, кюнюнг ит болуп,
Жети жылны Амгъата боюнун сакъладынг...

Жигитни ёлюм сагъаты битеу да жырны айгъакълайды. Ол зат бошдан туююлдо, жырчы да, тынгылаучула да кёз алларына Ата журтда кёрген кыйынлыкъларын келтирип, Къанамат бла бирча жангыдан зорлукъ отун сынаидыла, кюй бла жүрек жараларына балхам излейдиле.

Къанаматны суйген жууукълары, тенглери аны абирек жашаууну ахыры не бла бошаллыгъын ангылай, халны тюзетир ючюн приставха келечиле табып, башын саулай къутхарырча этерге кюрешедиле. Алай келечи тапхан да тынч туююл эди, – бирле унайдыла, бирле да таша оюм этедиле. Ахырында Учкуланнга барып, Гюллю улу Хажибекирге тюбейдиле:

Бизни кёргенлей ол гинжи кибик кийинди,
«Хошкелдинг!» – Къанамат деп, тюлкю кибик суйюндю.
Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салгъанед,
Хыйла была сауутларыбызны къолубуздан алгъанед.

Кечесинде татлы хантладан тойдурду,
Кюндюзюнде бир къара къойлай сойдурду.
– Мен барайым да, къагъыт-къалам алайым,
Санга, Къанамат, ариу къагъыт жазайым.

Киши кёрмезча сени иги жашырайым,
Паспорт алып, Тюрк патчахха ашырайым.
Алай айтып ол, бизни къоюп кетгенед,
Эшиклерибизни тышындан къадау этгенед.

Биз бир къауум тизгинин келтирген кюйню биринчи кере Дудаланы Махмуд басмалагъанды, бюгюнлюкде ол эм толу сакъланнган версиясыды жырны.

Къарачай-малкъар халкъны деменгиле тарых жырларыны бир къаууму – «Джансохлары», «Азнауур», «Чёпеллеу», «Бий-

нөгер», «Илияс», «Джандар», «Къанамат». «Чора», «Маука» дегенча диаспорада белгили, иги сакъланнган жырладыла. Аланы жангыча жырланнган вариантлары бизге кёп затны юсюнден билдирирге боллукъдула. Сёз ючюн, бусагъатда диаспорада жаш тёлю бек суйюп айтхан «Къанамат» деген жыр эки адамны бушуулу къадарларын бирикдиреди. Бери биринчи «Къанаматдан» кёп тизгин кирген эсе да, бу башха жырды. Жыр Халкечланы Имметалийни жашыны юсюнден хапар айтады. Халкечланы Къанамат 1918 жылдан башлап, большевиклеге къошулуп, Къарачайны эллеринде комиссарлыкъ этгенди. 1920–1921 жыллада Гитче Къарачай районну биринчи секретары болуп тургъанды, 1921 жылда ёлтюргендиле. Жырда айтылгъаннга кёре, аны орус аскерчиле жойгъандыла. Жигитни атындан сора да эки жырны башланыуу бирчады, аны бла да, къалмай, бушууну ачылыгъы, теренлиги эки жырда да бирча ачыкъ бериледиле:

Орайда-райда, Къанамат!
Эки кёзюнден къан агъад.
Этер эдинг санларынга бош болсанг,
Сени ургъан итле бла къазауат.

Кёкде бир жарыкъ жулдуз,
Таугъа айланып батады.
Ой, аланла, Учкуланда
Бир тулпар ёлюп жатады.

Белгилисича, орус-япон урушну юсюнден бизни халкъыбызда кёп жыр къуралгъанды. Ол кезиу мухажирлени – «экинчи стампулчуланы» кёчген заманлары бла бир кезиуге тюшгенлери себепли, диаспорада да кеслерине жер тапмай къоярыкъ туююл эди. Килийса элден белгили жырчы Юсуф Чаууш (Болурладан) аллай бир жырны бизге дери жетдиргенди. Жыр алдау бла юч жашын аскерге ашыргъан башсыз къатын Пачаханны куююдо:

Ыстауат башында жайыла болурла
Хамзатны кютген маллары.
Аллахха аманат болсунла
Хамзатны къыргъай санлары.

Кюмюш белбаула, кюмюш къамала
Бизни жашланы белинде.
Хаджимурат толу юй болгъаед,
Жашагъан, туугъан элинде.

Бизни миндиргендиле
Эки аршин чыкыгъан атлагъа.
Анам Пачаханны осуят этгенбиз
Элдеде тишсиз къартлагъа...

Анам Пачахан чачын-башын жыртады,
Артдан тюшюнюп, ойланып.
Эгечим Уста жилияйды,
Терезе тюбюне сойланып.

Халкъ жырчыла бла жыр усталары, композиторла бирча суйген жырладан бири «Гапалауду». Аны мудах макъамы, терен сезимлери кимни да жүрегине шургу саладыла. Хар жырлагъан аны кесича айтады, жангы тюрсюнле кийире. «Гапалауну» асламында эр кишиле айтадыла, аланы жырлауунда кюй Гапалауну атындан айтылгъанчады, тиширыу жырчыланы ауазларындан а ананы кюйюча эшитиледи. Бу халкъ жырны макъамына белгили композиторла кёп кере жангы аранжировкаларын этгендиле. Жырны Тюркню эм белгили симфония оркестри да алаамат айтады. «Гапалау» мухажирлени ичинде бир ненча кере жазылып алыннганды. Биз жазып алгъан вариант да энчиди, белгили жырда болмагъан шартлары барды:

Гапалаула эки элле, бир болду,
Ай, Гапалау, Эжалада сени сойгъан ким болду?
Ыстауатда багъыр башлы къазанчыкъ,
Сени сойгъан Эжаланы Мазанчыкъ.
Ыстауатынг жилин жырмаз мурсады,
Сени ёлтюрген Эжаланы Муссады.
Эжалары таш башында жашайла
Адам этин кёй этинлей ашайла...

Жырны юсюнден айтылгъан таурух да башхады: «Эжалары (Сарынорбийланы Кафказияда атлары) бла Эджелары туююшгендиле. Малчы кёшда сыйыналмагъандыла. Гапалау бла эки къарнаш. Тутгун адамла болгъандыла. Эджелары уллу тукъум эдиле. Иш чыгып, Эжаланы бир жашлары уллу Къарачайгъа кетгенди. Аны жангыз болгъанын Эджелары билгендиле, къарнашлары бла барып, Гапалауну ёлтюргендиле, малны сюрюп, эгечин да, чачларындан кёшну аркъаууна такыгъандыла, кёюп кетгендиле. Бу халны кёргенлей, Эжалары, кызып, ыстауатны кёюп, берип, кетгендиле.» (Рамазан Булур, атасы Юсупдан эм аны

жырчы нөгери Эришиден эшитгенди). Мында жигитни ачыгыаны, ол зулмугъа табийгъат да жиляганча эшитиледи:

...Жан бересе, төрт санынгы узатып,
Къанынг барад биченликни кызартып.

Жан бересе, бугъа киби́к ёкюрюп,
Къанынг барад, каска киби́к секирип.

Юйле башы тик ёргеле, чаулла,
Сени сойган Эжаланы гяуура...

Къарачай-малкъар диаспорада бюгюн бизде айтылыргъа неда басмаларгъа онг болмагъан жырла сакълангандыла. Ала бизге тарых шартларын сакълагъанлары бла багъалыдыла. Биринчиден, аллай жырлада «бий бла къул айырылгъан замандан» хапар айтадыла, юйюр-жашау халланы къатылыкъларын, адет-тёмени энчи жорукъларын да ачыкълайдыла. 2014 жылда Долат элде 87 жыллыкъ Болурланы Мисирхандан (1960 жылдан бери Стамбулда жашайды) жазылгъан «Даулетхан» деген жыр аллайладанды. Жырда аты сагъынылгъан Энейланы Жумакку Тюркге 1868 жылдан сора кёчгенин эсге алсакъ, жыр ары дери этилгенди. Жумакку белгили устаз эм алим Энейланы Алий эфендини къарындашы болганды. Жырчы айтхан таурухха кёре, Даулетхан деген ариу кыыз Энейланы жашын суйгенди, аны бла тослукъ жүрютгенди. Ахырында Жумакку кызыны алыргъа унамаганды. Алай бла Даулетхан («Алып баргъаныбыз да Энейланы туллары, дейле») суймегенлей башхагъа барады – «Берип ийдиле да, ол Кырау деген Тукъум чолакъгъа». Башына жетген кыйынлыкъны Жумаккудан кёрюп, кыыз анга къаргъыш жыр къураганды:

Ариу Даулетхан окъа тюеди
Кийиз уюкъгъа.
Гюнахым жетсин Жумакку деген
Бурма мыйыкъгъа.

Барыгъыз да, къарагъыз Аккалада
Чакъгъан жүнюме.
Жумакку амалтын къара кийгенме
Тутхан диниме.

...Атам Темир баш ашасын
Бичакълап.
Анам Гушахир жиясы
Андыз жамчыны къучакълап.

Уллу къарындашым
Жыл тутмакъда чирисин.
Гитче къарындашым да анга
Келечиге жүрюсюн.

Бу жырны Малкъондуланы Хамит жазып алгъандан кѐп башхалыгъы болгъаны эсленеди (12). Къыз ѳзден тукъумлу болгъаны себепли (жырда – Аккаладан, Хамит жазып алгъан вариантында – Беккиладан), башха айтыр затларына аны къул тукъумдан чыкъгъанын бедиш этип, кѐл кенгдиреди. Мында къыз атасына, анасына, къарындашларына да ыразы болмагъанын билдиреди.

Тюркде жашагъан къарачай-малкъар жырчыла сакълагъан дагъыда бир сейирлик жыр барды. Ол орус аскерчиге зор бла берилген кызын атындан этилген тарыгъыду:

... Эки жанымда
Эки солдат ойнайды,
Мени ичимде
Къара къазанла къайнайды.

Эрттен болса,
Фарыз оразамы тутуучем.
Ингир болса,
Тонгуз этле жутуучем.

Эрттенликде
Гяур килисadan къарайма,
Ингир болса,
Жулдузланы санайма.

Жырда зор бла берилгенни къыйынлыгъыны ышанларын санай туруп, бек башындан къыз динин алышыргъа скоймегенини юсюнден энчи айтады.

Эски скоймеклик дастанладан бизде тюбемеген, Тюркде сакъланган дагъыда «Абабны жырыды». Бу жыр къумукълу жыр болургъа болур, нек дегенде, мында аты сагъынылгъан хан дегенча ангылам халкъыбызны 500 жыл мындан алгъа жүрютюлгенди, къумукълада неда къырым татарлада уа ол титул жашау-

дан кетгенли 300 жыл болады. Аны бла бирча 19 ёмюрню жангы шартлары да, – школ дегенча, – жырда тубейдиле:

Аман Абаб, ит Абаб,
Тобукъларынгы кют, Абаб.
Эки *хончангдан* бит агъад.
Аллах бла тилейме, Мухажир,
Накъырдангы сен ташла,
Мени тилеп бир башла.
Школну башы кёк къанжал,
Шекер тузлары эрисин.
Мени жауум къыз болуп,
Жаш суйгенине термилсин...

4. Стампулчуланы жырлары. Бек биринчи стампулчуланы (мухажирлеге жырлада алай айтылады) юсюнден энчи жыр «Къарачай халкъ жырла» деген китапда басмаланнганды – 37 тизгин. Кипкеланы Зарема жазып алган текст аны бла бирчады. Малкъондуланы Хамит басмалаган жырдан юзюкде (8 тизгин) стампулчула сагъынылганлыкъгъа, ол башха темагъа жораланыпды.

Болсада, Тюркде жашаган кесегибизде мухажирлеге-стампулчулагъа жораланнган талай уллу жыр барды:

Стампулчула Стампулгъа кетдиле,
Мында къалганлагъа не кыйынлыкъла жетдиле,
Ол кюлде бизге болур болганды,
Акъ бетледен кызыл нюрле онгганды.
Бизни элибиз, къолан *худийледен* толганды.
Ол кюле машхарланы кюнюдю,
Аллай къотурбашны жети жаханим юйюдю.
Жылау болду, Тебердини уллу тойлары
Мангырай къалды, Гъата кыйынлыны
Буу Ёлгенде кыйлары.
Тебердиде кибик къара кёзу соймайла
Пара алмайын юй салкъынлагъа кыймайла.
Кемеле келелле бизни алыбызгъа чапханлай,
Биз жарлыла, Стампулдан къалмай кетерек,
Бурун кибик Тебердини тапханлай.

Бу сарын жыр 1959 жылда, Курорт Тебердиде Аджиланы Ахматдан жазылганды. Болсада, жыр мухажирлени ичинде, Тюркде, этилгенин эслеген кыйын туюкдю. Биринчиден,

жырда болгъан тюрк сёзле аны юсюнден айтадыла – худийле, пара дегенча. Экинчиден, 1887 жылда биринчилени санында кёчгенле кеслерин жангы жерге жарашдыргъынчы, бек уллу кыйынлыкъ сынаргъа тюшгенди. Ала ачлыкъны, жаланнганчылыкъны, юйсюзлюкню да сынагъандыла. Кыйынлыкъланы кеси сынагъан адам эталлыкъ эди быллай куйню да.

Килисачы Кочхарланы Тахир тамата жырчыладан эшитген халкъ жырланы энчи дефтерлеге жазып тургъанды. Аланы асламысы белгили халкъ жырладыла – «Къанамат», «Акътамакъ», «Магулаланы Идрисни жыры», «Эчкибашланы Домалай», «Жыгтыланы Къарабашны жыры». Алтымышха жууукъ жырны ичинде мухажирлени Тюркге кёчгенден сора кёрген азапларына жораланнган жыр уллу тарых, жамауат магъанасы болгъан жырладан бириди:

Мен а айтайым а Килийса элини къарангы таурухун,
Уоу, Тюркмендени уа бизге да этген артыгъ а жаулугъун, хой.
Биз чыкыгъан эдик уллу Тебердиден, уоу, къууанч была,
Ол ариу Кавказдан юзюлюп келгенек Тюрк Къыралына, хой.
Уллу кемелеге бизни да толтуруп ташыгъанелле,
Уоу, жууугъ а тенг бизни жылай, сарнай ашыргъанелле, хой.
Шамгъа барабыз деп жууукъну-тенгни къоюп кетгенедик,
Къара да тенгизни узунуна жарып биз ётгенедик, хой.
Муслийман къырал деп, келип къуюлгъанек Истанпул шахаргъа.
Сиз тынгылагъыз андан а, сора, кыйынлыкъ хапаргъа, хой..
Патчах Солтан Хамит бизни бергенеди Къония *уилаятгъа*.
Анда жашаялмай, биз келгенедик Килийса жайлыкъгъа, хой...

Бу жырда биз мухажирлени жангы къыралда жашау къурап тебиреген кезиуню тынч болмагъанындан сора да, кёчгюнчюлюле анда не иш бла кюрешгенлерин, къоншу халкъла бла ангыламлы болур ючюн къазауатларына да шагъат болабыз. Аны бла бирча жашаугъа тирнеклегенлерин, кёллерин, намысларын бийик тутханларына да:

Алай жарашыу а къартларыбыз баред, адам сукъланырча,
Тишируларыбыз адепли элле алгышда айтырча, хой.
Уоу, жашларыбыз а, алай а бёекле, алай а батырла,
Уоу, кызларыбыз а, жарыкъ жулдузлача, алай а ариула, хой.
Алай болгъанлыкъгъа, биз жарлылыкъдан жунчугъан эдик,
Тёгерек элле эниште кёрдюле, сыйсыз болгъан эдик, хой...

Стампулчуланы асламы Ата журтдан айырылган сагъатларындан башлап, сокъуранулукуну отунда куююп тебирейдиле. Алай артха къайтыргъа жол къалмаган эди – хар бири юйюн, жерин, болган ырысхысын сатып, алай бла чыкыган эдиле кыйын жолгъа. Жыйырманчы ёмюрню аллындан башлап, ёмюрню ахырына дери, кырал чеклери бегитилип, жол кесилген эди мухажирлеге артха къайтыргъа. Болсада, бир-бирле не кючлерин да жыйып, таукел болуп, бир жашырын мадарла бла Кавказгъа къайтханла да болгандыла.

Жылла оза барганы сайын стампулчулукну сылтаулары да унутула, бар сылтаула биригип, битеу дау, налат орус патчахлыкыгъа бериледи. Ол затны юсюнден халкъ жырчы Байрым Окшаш былай айтханды:

Сабийлерибизге юйретирге керекбиз
Кавказдан нек келгенибизни.
Хар кимге да эшитдирирге керекбиз
Журтубуз ючюн нек ёлгенибизни.

Орусла бек *хауаслангандыла*,
Дунияны иеси болайыкъ деп.
Орусла бла сермеширге тебирегендиле,
Орусла уа бек кёп жыйылып келгендиле.

Къарт аталарыбыз да: кёпден – кёп, аздан – аз ёлюр деп,
Орусланы аллына сюелгендиле.
Асыры кёп болганлары ючюн
Жетмейин къалганд кючлери...

Жырда болган дертчилик сезим «стампулчулукъ жырлада» тёре болуп мухажарликни биринчи кюнлеринден башланнганы сейир туюлдо. Адамгъа Ата журтун, жылы юйюн, жууугъунтенгин кююп кетер ючюн аны аркъасындан бир уллу кюч тюртюрге керекди. Узакъ, белгисиз жолгъа чыкыганланы жүреклеринде ол уллу кючге тенг ачыу да бар эди.

5. Жангы тарых жырла. Заманында жыйылып, басмагъа урулмаганны хатасындан, жүзле бла саналган къарачай-малкъар халкъ жырла тас болуп кетгендиле. Аллайладан бир къаууму Кавказ урушну кезиуюнде къуралган жырладыла. «Хасаука» бла «Уллу Хождан» сора окъуучу хазна зат билмейди. Къалай

болуп кьалды алай, аллай сур кезиуде халкъ жырчыла тынгылапмы тургъан болур эдиле? Анга ийнаныргъа кыйынды. Закий жырчыла мудах жырланы, кюйлени кьурамай амаллары жокъ эди. 80 жылны ичинде совет властыны кезиуюнде аланы не жырларгъа, не жазып алыргъа онг болмагъаныны хатасындан, жырла хазна сакъланмагъандыла. «Мубарек Шамил эфенди» деген жырдан сакъланнган кесек да аны юсюнден айтады:

Дагъыстанны орус алды,
Дуния кяфырладан толду,
Мынафыкъла бир кёп болду,
Мубарик Шамил эфенди.

Мукъминлеге кьууанч эдинг,
Гяурлагъа кьылыч эдинг,
Дунияда бир нюр терек эдинг,
Мубарик Шамил эфенди.

Аскерле сени кьуршадыла,
Гяуурла сени тутдула,
Орус патчахха элдиле,
Мубарик Шамил эфенди...

Быллай жырны совет заманда, китапла чыгып тебирегенде басмаларгъа онг жокъ эди. Ким такъгъанды бу жырны? Къайсы белгисиз жырчы, зикирчи? Бизде сакъланмагъан, хазна эшитилмеген жырны Тюркдеги жырчыла айтадыла.

20-чы жыллада Малкъарда, Басхан ауузунда кьуралгъан «Аубекирни жыры», ол жылланы кяхчынчылары бла Тюркте келип, жамауатны арасында кенг жайылгъанды. Жангы келгенле ол жырны суююп айтхандыла, нек дегенде жыр аланы энчи кьадарлары бла байламлы эди — совет властыны атындан тау жамауатлада зорлукъ чегип, юйлерин-жерлерин кьуюп, абиреклик жолну сынау, жууукъларына («ана» деген ангылам ол тизмеде биринчи барады быллай жырлада) термилиу:

Турчу, Аубекир, суюген тенгим,
Келчи былай кьатыма.
Атланайыкъ узакъ жолгъа,
Минчи тору атынга.

Тенгле минип атларына
Узакъ жолгъа кетерге.
Салам берип къартларына
Дин къазауат этерге.

Анам, жаным, сен жиляма,
Сюрт жилямукъларынгы.
Дин къазауатха барама,
Излеме къабырымы.

Жангы жырланы ичинде Анкарагъа аталгъан жыр да барды. Башха жырладан ол магъанасы бла энчи турады. Нек дегенде бу жыр Экинчи дуния къазауатындан къутулгъан къачхынчыланы жашаугъа умутларына гимн кибикиди. Бу жырны къурагъанны аты белгили болгъанлыкъгъа (Улбашланы Ибрагим), халкъ жырыча алай эшитиледи. Жыр узакъ жолда, арып, талып келген бир уллу тюрк махкемени аллында сюелген, жунчугъан таулуну кёз аллынга келтиредди. Энди аны битеу умуту, иги къуууму, къадары, насыбы да ол махкеме чыгъарлыкъ оноугъа къарайды. Аны ючюн тынгысыз ауаз эшитиледи бу тизгинледе:

Ассалуму алейкум,
Жулдузубуз, Анкара!
Ассалуму алейкум,
Келдик санга жалбара.

Сыннган жүрек талпына,
Мен аллынга келеме.
Туркияны халкъына
Кавказдан салам береме.

Къан ичинде жууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!
Ватанындан къууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!..

Онтогъузунчу ёмюрню арасында Карл Маркс китап басхан машина кёлден чыгъармачылыкъны думп этерикди деген эди. Европада ол болум халкъны чыгъармачылыгъын роман традициягъа бургъанды. Бизге аллай культура кезиу жюз жылдан сора жетгенди. Болсада бусагъатха дери да кёлден чыгъармачылыкъ жашайды, алгъынча элпек туююл эсе да аны тирилиги.

Кёлден чыгъармачылыкъ аз айный эсе да, ёмюрледен къалгъан ниет байлыкъны биз жашауубуздан кетермей сакъларгъа керек-биз, ансыз алгъа баралмабыз.

Сулейман Демирель – озгъан ёмюрню 90-чы жылларында Тюркия Республиканы президенти – «Сёз учар, хат къалыр», деп, къайтарып-къайтарып айта эди тюрк культураны курултайларында, башха жыйылыулада да. Бу сёзню шагъатха тутуп, Демирель жазма культураны айнытыргъа, илму излеулени кенгертирге, жангы технологияланы себеби бла бирликни кючлерге чакъыра эди. Кертиси бла да, жыйырманчы ёмюр бошалып, жыйырма биринчи ёмюрге ётгенде, адам улуна озуп кетген жашауда къуралгъан культураны басмалап, информация тутхан дисклеге жазып, сакъларча кёп онгла бардыла. Ол мадарланы диаспораны жаш тёлую кенг хайырланады. Кавказдан келген жырла бла чекленип къалмай, Тюркде тургъан къарачай-малкъарлыла къартладан жазып алгъан эски жырланы, неда анда къуралгъан жырланы дисклеге жазып бирден бирге ётдюредиле. Ала халкъ сёзю тас этерге жарамагъан миллет байлыкъ болгъанын ангылайдыла.

Тарых жырланы санына Тюркде къуралгъан жангы жырланы да къошаргъа керекди. Анда къуралгъан жырла жангы къырал-да бола тургъан ишле бла байламлыдыла.

Тюркде 19–20-чы ёмюрледе бардыргъан урушлагъа кавказ-лыла да тири къатышхандыла. Хал бютюнда Биринчи дуня урушну кезиуюнде эм аны ызындан келген жыллада бек осалгъа кетген эди. Европада къыралла чеклерин тюрлендирип, жангы къыралла къуралгъан кезиуде Осман империя чачылады, ызы бла Осман империяны этеклеринде болгъан къыралла Англия-ны, Францияны оноуларына тюшедиле. Тюркню кесине да уллу къоркъуу келген кезиу эди ол заман. Къыралны ингилиз эм грек аскерледен къоруулау жыйырманчы ёмюрню ал жылларында къайгъылы эм жууаплы тарых ишледе бизни жерлешлирибиз кёп махтаулукъгъа тийишли болгъандыла. Ол урушланы санында Чанаккале деген жерде бардырылгъан къазауат къырал-ны бузулмай къалгъанына себеп болгъан къазауатха саналады. Чанаккалени къоруулай, мингле бла аскерчиле шехит болгъан-дыла, ала жашауларын Ата журтну къоруулай жоюлгъандыла. Анга атап, Тюркде жюзле бла жырла, назмула къуралгъандыла. Дерс китаплада, тарых эм суратлау чыгъармалада да Чанаккале

къазауатына уллу магъана эм сый бериледиле. Бизни мухажир-
лерибиз да аны юсюнден жырла, назмула такыгъандыла:

Эй, бу ватан ючюн жанын бергенле,
Юйюне, *эвлетине хазрет* кетгенле,
Эй, бир уууч суугъа термилип ёлгенле,
Ашсыз, суусуз жыяулай келгенле.
Эй, къабырсыз, кебинсиз жатханла,
Душман *курсусуна* къурман кетгенле,
Эй, ёлюери жоллада къалгъанла,
Бу журтну бизге аманат этгенле...

Бу назму къырал идеологияны тамалларында къуралгъаны
ачыкъ кёрюнеди. Аны бла бирча къарачай-малкъар фольклор
төрелеге таяннганларын да чертирге керекди:

Сюйгенлерин артында къоюп кетгенле,
Жанларын халкъына къурман этгенле,
Иемен жолларында суусуз ёлгенле,
Жан алгъанда, ким билир, не чекгенле...

Кимге къабыр насып болду, кимге – кебин!
Журтунда къойгъан эди къабырлыкъ жерин,
Кимлени жанында берди *нефесин*,
Кёрюрю насып болмады юйдегисин...

Дагъыда бир жырны – «Иссам кетип барады» тизгинлери
бизге ананы жашына термилиуюн жетдиргенди. Аны бла бирча
жаш адамны толмай къалгъан умулларыны да юсюнден:

Иссам кетип барады
Арба туююл, кеме бла.
Мен а ёлюп барама,
Чечек туююл, кеме бла.

...Манга ишленнген отоуну,
Уруп кенгине ачсынла.
Менден къалгъан кёп хапчукну
Жарлылагъа чачсынла.

...Алма терек кёп битсе,
Алып-алып ашарем.
Мен Аллахха тюз болсам,
Исса бла жашарем.

Кавказдан кѣчюп талай заман озгъандан сора, мухажирлени жашаулары, жангы кыралда болгъан тюрлениулеге кѣре, айнып тебирейди: журтлары Кавказдагъы юйлеринден башха тюрлю боладыла, тугъан жерлеринде межам ишлерге агъач кыт болгъаны себепли таш юйле ишлейдиле. Юй керекле, жатхан жерле, сауут-саба тюрленедиле. Жангы жерде кыарыу алгъан таулула мюлк тутууну жорукъларын да башхагъа бурадыла. Энди ат бла сюрген кыалып, жамауат тракторлагъа кѣчеди. Ол зат сейир да, жангы да болгъаныны юсюнден халкъ жырчыла кеслерини оюмларын «Моторчуланы жырларында» айтхандыла:

Айт дей эсегиз, мен айтайым
Бу моторчуланы жырларын.
Абук улу Харшим
Терсине бура эди
Ингилиз моторну хырларын.
Ток улуну уа сиз сорсагъыз,
Тишлик тишлей тура эди.
Абук улу Харшим
Моторну туталмай,
Аллына хуна ишлей эди.
Сюлейман да мотор алгъанды дейле,
Эки ёгюзден файдалыды деп.
Моторну айлана эди тегерегинде,
Боюнун кысхан жерлери кыайдады деп.
Ток улуну мотору уа кюнде жюз килону атады,
Эзо улуну мотору уа кыарным ауруйду деп,
Жатма тюбюнде жатады...

Кавказдан узакъда кыуралгъан жырны автору басханчы жаш Будайланы Азретни «Телефонундан» хапары болмагъанлыкъгъа, ала бирча кыарайдыла жашауда жангылыкълагъа. Жангы сауут-саба эскилени дуниядан кыалай бла кетергенини юсюнденди бу чам жыр.

Болсада жангы тарых жырлада окъуна Ата журтха термилиу, Кавказны тансыкълау таркъаймай тургъан темады. Бусагъатдагъы жырчыла озуп кетген ишлеге, ата-бабаларыны кыадарлары сюрген жолну юсюнден сагъыш эте, кеслерини сезимлерин ачыкълайдыла. Сынтыл болгъан жараланы кыозгъай, халкъ жырчыла мудахлыкъдан толу тизгинлени кыурайдыла. Аны бла бирча жангы кыралда башларын кыалай бла жарашдырып

жашагъанларыны юсюнден да жаш төлю ангыларча уллу балладала кыурайдыла. Измирде 1995 жылда халкъ жырчы Кыудайланы Сажитден жазылып алынган жыр аллайды:

Кавказ таулада уллу терекле шууулдап зикир этелле,
Жел ургъаны сайын энишге ийилип, Аллахха *сежде* этелле.
Этеклеринде олтурадыла Кыарачайлыла жайылып,
Бирер эл болуп жашайдыла, ариу жашаулагъа сыйынып.

Минги Тау дейдиле Кыарачайлыла, Эльбрус тауну атына,
Салкъын кыулакълардан кыйнап а чыгъаелле алай сууукъ кыра суула.
Кыарачайны ол жайлыкъларда кечимлери игиед,
Жарлылыкъ кёрмейин, не затдан да эркинед.

Эндиге дери айтылгъанланы уа кыартлары бизден эшитгенбиз,
Мындан сора уа болгъан затланы кесиби кыарап кёргенбиз.
Ол кыартларыбыз тауусулуп калдыла, ала саудан билмедик.
Айтхан хапарларына иги тынгыларгъа алай а керек кёрмедик...

6. Сюймеклик жырла. Диаспорадагъы фольклорну иги сакъланган, кёп жюрютюлген жанры жырладыла. Халкъ жырланы ичинде сюймеклик жырла барындан да асламдыла. Сюймеклик жырла, бурунну жырла болмасала да, бек эрттеден келедиле. Аланы кёбюсю бир кызыны не жашны сезими бла байламлы болгъаны себепли, бир жаш адамны атын жюрютедиле. «Ариу Батай, акъ Батай», «Кемисхан», «Кулистан», «Кулина», «Алакёз», «Фатимат», «Алий», «Таукъан» дегенча жырла, башха жанрла бла тенгешдирсек, кеч кыуралгъандыла, аны себепли алада энчи атла да сакълангандыла. Башда айтылгъан жырладан иги да алгъа кыуралгъан сюймеклик жырла «Эшиклени ары бир ач», «Тарыгъу», «Сазым ойнай, саз ойнай» сюймекликни бир белгили адамны аты бла байламлы этмей, инсанны терен сезимине багъа бердиле, быллай жырланы айтхан биринчиден кесини сезимини юсюнден айтады неда сюйгенини таралуун.

Тюрк поэтле адабиятны айнытыуда борчларын бек башындан дуниягъа айтылгъан белгили дастанланы кеси халкъларына жууукъ этиуде кёргендиле. Тюрк халкълада жазма болмагъан кезиуде, ол кыурала тебиреген чакъда да «Тахир бла Зухра», «Юсуф бла Зулейха», «Лейля бла Межнун», «Бужжигит» дегенча поэмала жазма адабиятны борчун толтургъандыла. Хар бир поэт битеудуния поэзияны айырмалы юлгюлери бла кеси миллетин

шагырей этер ючюн халкъ жашауну суратларын хайырланады. Кязимни ол дастанлагъа кёре жазылган поэмалары алагъа хазна белгили туююдю. Аны себепли мухажирле ол дастанланы кеслери кёчюрюп, ана тиллеринде айтадыла.

Мухажирле Ата журтдан кете туруп, Семенланы Калтурну бла Къочхарланы Къаспотну назмулары, жырлары битету халкъгъа белгили болгъанлары себепли, аланы чыгъармалары да сакъланнгандыла, бираз башха ёлчемле да алып.

Къочхарланы Къаспотну «Айжаякъ» поэмасындан бир юзюкню, тюрлендирип, халкъ жыргъа бургъандыла:

Башынгдагъы жап жаулукъ,
Керти да былай махтаулукъ,
Салып юйюгюзге мен барсам, ариу,
Сени ючюн келед дейдиле.
Кёзюнге къарап ышарсам,
Сени ючюн ёлед дейдиле.
Юйюгюзден кетип тебиресем, ариу,
Сени алып барад дейдиле.
Мен мындан къарап таныйма
Огъары жандан келгенни,
Сен а суймегенинги билдирдинг,
Оу, жер кётюрюп сени амалтын ёлгенни.
Ах, мындан да таныйма огъары жанлы атлыны
Мен а дуниямда кёрмедим,
Гур, суймекликни татыуун...

Суймеклик жырланы санына кирген ийнарланы халкъ кёбюсюнде айтыш халда жюрютюп келеди. Бу төре Тюркде жашагъан къауумубузну жашауундан алыкъын кетмегенди. Беги-рекда элдеде бардырылган тойлада айтыш ийнарланы жырлагъан устала тубейдиле. Айтыш ийнарны кезиуюнде къыз бла жаш, эки тенг къыз неда эки жырчы бир темагъа кёре, жырны юсю бла эришедиле. Жашла къурагъан жырла, адетде болуучусуча, суйген къызларына чамны оздуруп ийгенча алай къураладыла:

Суу аллына эчкиле сюргенем,
Айлана барсанг, кёрюрсе.
Узун чачларынг, къара кёзлеринг,
Суу бабыш кибик келесе.
Дунияны багъасы бир ышаргъанынг,
Сауну тилсиз этерге.

Билалмайма, не этейим?
Сени кёлюнге жетерге?!

Мухажирледе жүрюген сүймеклик чам жырла иги да тюрленгендиле. Сёз жүчүн, бу ийнарда ахыр тизгинледе «Кылыч жара сау болса да, Сүймелик жара сау болмаз» деген айтым унутулуп, аны орунуна суратлау магыанасы бираз эниш болган тизгинле бардыла:

Суу боюнунда жатама,
Тартып ушкок атама.
Сени кибик кызланы
Сирнек топха сатама.

Тауладан бийик тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Жангыз терекден бау болса да,
Жангыз жүрекде жау болмаз.

Ийнарланы сүймеклик жырла бла байламлыклары кючлюдү. Аны себепли биз ийнарлада белгили сүймеклик жырлада тубеген сыфатланы, сезим белгилени кёребиз. Ала бла бирча ийнарлада сезимлени башхалыгын да эслемей болмайбыз. Ала бир кесек учхарадыла, терен туююлдуле, сүймеклик жырлада болган таралыу хазна жокьду. Таралыуну юсюнден айтылса да, ол терен болмаганы ачыкь кёрюнүп турады. Ма бу тизгинледеча женгилди ийнарланы сезимлери:

Кекелими тарайма,
Терезеден кырайма.
Сүйгенинг келед деселе,
Чабып эшикден кырайма...

Неда:

Чабып бардым юйчюкге,
Этегим тагылды чюйчюкге.
Аллах айтса барырма
Кесим кибик бирчикге...

Тюркде кыуралган сүймеклик жырлада болган жангы шартланы ичинде бир болумну юсюнден айтыргыа тийишлиди. Жырчыла кырачай-малкыар эллени кыатында жашагган тюрклю кыоншуларындан эшитген жырларын кеси тилибизге кёчюрүп алай айтадыла. Сёз жүчүн, «Ракыма» деген жыр аллайды:

– Кюн тийгенди баулагъа,
Батып барады таулагъа.
Келлик эсенг, кел, Ракъима,
Кёчюп барама *жайлагъа*.

– Хай, не манга жайлада,
Мени кёзюм байлада.
Хожа кызы болгъанлы,
Ойнамайма тойлада.

– *Дагъы Юзюнде* кёшум бар,
Мени тойлада не ишим бар?
Келлик эсенг, кел, Ракъима,
Беш минг алтын *пешим* бар...

Жыр къарачай-малкъар ийнарланы кеминде этилгенин эслеген кыйын туюлду. Аны бла бирча жырны ниети биздеги жырладан башхады. Къарачай-малкъар ийнарлада байлыкъны юсюнден хазна айтылмайды. Айтылса да, ахча-бохчагъа магъана берилмейди. Бу жырда уа лирика жигит суйген кызына кесини байлыгъын айтып махтанады, аны бла алдаргъа кюрешеди.

Кюйген, кюйген, кюй, таякъ.
Суйгениме тий, таякъ.
Суйгениме тиймесенг,
Отха тюш да кюй, таякъ...
Къолумдагъы *хар* ийнем
Бюгюлмейди, сынмайды.
Сени кёргенли бери,
Сабий жүрегим тынмайды...

Тюркде сакъланган жырланы юсюнден хапарыбызны бошай туруп, бир уллу маданият магъанасы болгъан шартны чертирге керекди. 1996 жылда Килийса элде Абекир Чекенден кызы «Аймуш» деген уллу мифология эм суратлау магъанасы болгъан жырны жазып алганды. Бу жыр бизге белгили вариантладан башха болгъанын эслеген кыйын туюлду. Жырны эм толу варианты «Къарачай-малкъар фольклор» деген китапда басмаланганды (14). Аны бла тенгледирсек, хапарлау бирча болгъанлыкъгъа, сёз энчилик, жырны аллы бла ахырында болгъан башхалыкъла, сюжет ызда тюрлениуле эсленедиле.

Сизге айтайым мен Аймушну болгъан жомагъын,
Иги тынгылагъыз омакъланнган омагъын.
Аймуш болур эди бир талай жашны кичиси,
Этерик ишлерин сайлап алдыла ючюсю.
Алай айта эди жомакъны айытхан хапарын,
Уллулары малгъа аууред, болду тууарчы.
Экинчи Зомахай омагъед, алды тойчулукъ,
Аймуш сенгил эди, анга да къалды къойчулукъ.

* * *

Къойланы жыяргъа жалчыны кючю жетмеди,
Не бек кюрешсе да, чыртда къарыу этмеди.
Эм артда бир акъсакъ токълуну тутуб тыялды,
Аймуш келгенинде, жерге кирирлей уялды.
Тили тутулуп, жаш селешалмай къалгъанед,
Аймуш токълусун жашны къолундан алгъанед.
Алгъаны кибики да кетюрюп келге атханед,
Кеси да артындан келге секириб кеттенед.
Аймуш да, малы да ол уллу келге ташайды,
Ол кюнден бери Аймуш ол келде жашайды.
Аны кърмегенча ауруу, талау да кърмейик,
Быллай болмазлыкъ ишлеге ийнан бермейик!

7. Чамла. Халкъны ниети аны келден чыгъармачылыгъында ачыкъ болады. Дуниягъа къарамы, иги кyuууму, ич дуниясы, тыш халы – бары да бери сыйыныпдыла. Ол жаны бла алып къарасакъ, фольклор хар нени да айгъакълагъан системады. Бизни халкъыбыз, сынагъан къыйынлыкъларына да къарамай, жарыкъ халкъды. Аны себепли чам, лакъырда, оюн халкъыбызны жашауунда уллу жерни аладыла. Тенгле бир бири бла, аппа туудукълары бла, жолчу бла къонакъбай бек алгъа чамны юсю бла айтадыла айтыр затларын. Ол төре диспорада да жүрюйдю, миллет ышаныбызлай къалады. Анда жаратылгъан чамла бек кепдюле, ала асламында элде жашау бла байламлыдыла. Юлгюге, «Къызла, неме кюлесиз?» деген чамда элчи къызла малчы жашны чам этип хорлаялмагъанларыны юсюнден барады сёз:

«Машук деп бир тынч жаш къошдан эннгенди да тойгъа барганды. Ала кёре турмагъан жангы жаш келгенинде, къызла кyuшмуш болгъандыла, бир бирлерине кез къысып, аякъ басып, кюлюрге къалгъандыла: жаш халахостаракъ жаш болганды, кийимлери санларын къапмай, ышым бауу, бел бауу, тюймеси-илгити тап жа-

рашмай, бөркю кёзлерине тюшерек; санларын да ариу кьатдырып тутмай, бираз гёбелирек. Къызланы кьуш-мушларын эслеп, жаш жунчугъандан артыкъда бек чагылгъанды, кьатышханды. Къызла тохтамагъандыла. Сора Машук алай айтханды:

– Къызла, сиз мени неме кюлесиз? Сыфатыма кюле эсегиз, Аллаха кюлесиз! Кийимиме-кийгениме кюле эсегиз, анама кюлесиз! Сёлешгениме, халиме кюле эсегиз, кертти да манга кюлесиз!

Къызла уятлы болгъандыла да, кюлгенни, кьуш-мушну кьойгъандыла. Кеслерин эстерип, тойгъа жарашхандыла».

Бу чам хапар кьурагъанны аты белгисиз болгъанлыкъгъа, бир энчи хатны жүрютеди. Хат энчилик тилни суратлау жаны бла хайырланнганы бла чекленип кьалмай, чам дунияны ишленмегинде да эсленеди. Анга шагъатха дагъыда бир чамны келтирирге боллукъду. Бу чам да Эскишехирде жазылып алыннганды:

«Жууукъ жетген жаш тилегенди да, Гардыу деп бир кьыз бир ариу кийиз бөрк этгенди. Жюнден этилип, чыммакъ, акъ бөрк. Кенг этеклерине, белине-тёппесине ариу шайтан чалыу тигилип. Башында бары-жогъу билинмезча, жукъа, женгил бөрк. Четени бла тамычы агъызмай суу ташырча, уста басылгъан кьаты бөрк. Аяз кьакъса, ойнагъанына кьарап турурча, төппесинде окъа чачакъчыгъы. Къысхасы, жетген жаш тойгъа кие турурча, айбат, омакъ, сюрюучю жаш тауда-тюзде киерча, жай да, кюз да киерча, деменгили бөрк.

– Чомакъбай, кьарындашым, ма, кьууанчха кийиучю бол, сау жырт! – деп, алгъыш этип бергенди Гардыу бөркню.

– Ой, сени кьууанчынга кийип тепсейим мен муну бла! Сау бол, эгечим, кёп жаша! Деп кьууаннганды Чомакъбай. – Мунга кьара, бу алапат затха! Кьалай да эталгъанса былай! Адам муну кёзю кьыйып кийаллыкъ да тюйюлдю. Бир адамда быллай бир усталыкъ да кьалай болады! Бармакъ учунда бу чемерлиги болгъан кьызны табалгъан жаш да не барды, не жокъду! Бар эсе, бир барды, жокъ эсе да, жокъду! Быллай эгечим болуп, мени не хатам барды!...

– Ай, Чомакъбай! – деп аны сёзюн бёлгенди Гардыу. – Мени махтасанг, жашланы кьатында махтайт тур!»

Чам жырла, хапарла жарыкълыкъдан толудула, кеслери да бек эрттеден белгилидиде, ол жырланы бурун формалары сакъланнганлыкъгъа, асламыны магъанасы тас болгъанды. Ол затны сылтауу – чам жыр битеу жамауатха магъанасы аз болгъан затны ачыкълагъаны, неда бир адамны иши, инсанлыкъ шарты

бла байламлы болганы себепли, ала, сёз ючюн, тарых жырлача, кенг жайылып, битеу халкъ билген жырла туююдюле. Чам жырланы бек эрттегисин 19 ёмюр бла байламлы этерге боллукъду: «Сандыракъ», «Тепена», «Жёрме», «Чилле Гоша». Аладан кеч къуралган – «Кечеги тойлагъа хауле айлана», «Эки къыз бир жашны суюдюле», «Эки къатынлыны жыры», «Гелефейле», «Къалакъ», «Бухара», «Къатын къоючу кишилеге».

1878 жылда къуралган белгили «Жёрме» деген жырны халкъыбыз кёп тюрлюсюн айтады. Кавказдагы версиялада аскер жыйында болган къарачайлы жашланы атлары жырда саналдыла. Тюркде айтылганда уа, ол атла унутулуп, жырны магъанасы да тюрленнгенин эслерге боллукъду:

Былай ары бардым да
Бир кёк улакчыкъ тутдум да.
Алып келип, жети жёрме этдим да.
Къарадым да, санадым да,
Жёрмеледен бири жокъ.
Жёрме урларгъа
Доттулада Шымаухадан тири жокъ.
Былай ары жёрме озуп кёрюмегиз?
Олсагъатха жёрме урларгъа бёрюмегиз?
Мени жёрмем багъанадан базыкъ эди,
Мени жёрмем жыл жүрюгеннге азыкъ эди.
Мени жёрмеми тыш чегиси
Беш эшекте жип болду,
Мени жёрмеми ич жауу да
Беш эшекте жүк болду.
Аны урлагъан тюбю бла тюп болду.

Алай бла, жырда Кавказда къуралган жырны жигитлеринден жаланда Шымауханы аты сакъланыпды, тукъуму да Чотчаладан Доттулагъа тюрленип.

Халкъ ауузунда жүрюген, жаз тил бла айтылган тамсиллени да чам къауумгъа къошаргъа боллукъду. Быланы асламыны жигитлери жаныуарла бла хайыуанла болганлыкыгъа, адам улуну харкюнлюк жумушларындан хапар айтадыла.

«Эчки, Бёрюге тюбегенинде, соргъанды къайгылы:

– Алан, сени желкенг къалай базыкъды, къалай этгенсе ол желкени алай жайлыкъча?

Бёрю:

– Эрттен сайын танг атмагъанлай туруп, отун этерге барама. Ингир болса уа, эрттенбла аудургъан тюкгючлени сюйрейме ар-базгъа. Дагъыда тойда, жыйында, байрамда этилген тутушха – кюрешге кьошулама, жашла бла жыгъышабыз, – деп, ушакъгъа тансыкъ болуп, тюрлю-мюрлю жууап этгенликге; барыбызда билебиз желкесини базыкълыгъын къалай бла болгъанын...».

Кенделенден, Чегем ауузундан кечгенлени да (аланы асламы Измир шахар бла Долат элде жашайдыла) кеслерини энчи халкъ жырлары барды. Биргелерине ата-бабалары алып келген чамны айтыргъа да ёчдюле:

Чегемлиле чек этерле,
Эки эшикни бек этерле,
Арпа унну элеменлей,
Как этерле ...

8. Таурухла. Чанаккалени юсюнден халкъны ичинде жырладан сора да, кёп таурух жорюйдю. Тюркде жигитлик этген къарачай-малкъар шехидлерине аталгъан интернет биригиуледе аланы эл – элден тизмелерин кбурагъан бла бирча жигитлени юсюнден эстериуле, тарых магъанасы болгъан таурухла басмаланып турадыла. Аллаи таурухладан бири урушда атасын тас этген жашчыкъгъа аталгъанды.

«Суюмхан деген бир къарт ананы жылына кёре бир акъыллы туудукъчугъу бар эди. Атасы Зекерияны аскер нёгери – хоюбуздан Хажымырза ызына къайтып келгенинде, Зекерияны анасы Санага «Зекария шехит болду кюлум бла алай тургъаныча кийимлери бла бастырдым, деп хапар айтхан сагъатында жашчыгъы тынгылап тура эди. Хажымырза кетгенден сонгра, бармакъчыкъларын бир бирине чырмап, «Туу, Аллах жанынгы аллыкъ, Хажымырза, дегенди. – Быллаи бир бусхулчукъдамы тапмагъанент ол жарлы атама кебин салыргъа», – деди. Къарт анасына: «Мени бешикке салып жукълатыгъыз», – деди. Ала да бешикке салдыла. Атасыны героун кёкюрегине юсюне салдырып алай жукълады, салмасала, бир тюрлю жукъларгъа унамай турду. Атасын бир да тилинден тюшюрмей айтып турду. Къарт атам Хангерий муну бек суйгенди: «Аллах муну бизге сынап кюйгъанды, урушмагъыз, не десе, этигиз, бу элден тюрлю бир башха балады жылына кёре, деп кёп къарагъанды, не тапса да, шахардан келтирип, сабийлеринден алгъа анга бергенди, амма кёп жашамагъанды ...иште быллай ачыланы сынап жашагъанды».

Жангы таурухланы асламы диаспорада белгили адамла бла байламлыдыла. Биринчи таурухла онтогузунчу ёмюрню ахырында кьуралгъандыла. Ала да жангы жерде орнала туруп, кьоншула бла бир бирлерин ангылагъынчы даулашла, кютюу жер, сабан, кьышлыкъ-жайлыкъла ючюн демлешген кезиуде эл элден чыкыгъан жигитле бла байламлыдыла. Неда бир насыпсыз скоймеклик бла (Акъбийче бла Рамазаны, Марият бла Борюкайны жырлары дегенча).

Аладан кечирек таурухла Чанаккалени жигитлерини юсюнден айтадыла. Экинчи дуния уруш бошалып, урушну кьачхынчылары – мюлтежиле келгендиле. Аланы асламы артда Америкагъа кетгендиле, Тюркде кьалгъанлары уа диаспорагъа жангы билим, жангы ниетле эм адетле келтиргендиле. Аланы ичинде бек кёп таурух Акъболатланы Абдулла бла байламлыды. Аны атын бир ненча тюрлю айтадыла – Жанакъаит улу Абдулла, «орус Абдулла»...

1931 жылда «Чегем кьазауатындан» сора Абдулла Гюржю бла аууп Тюркге кьачады. Кьозгъалыуну башчыларындан болгъаны себепли, аны тутсала, ёлтюрлюклерин билип, гюржю шуёхларыны болушлугъу бла кьачады. Долат элде, тохтап, жашап тебирегенди, юйюр кьурамагъанды. Сыннганны, чыкыгъанны тийре элледен да келтирип, анга бакъдыргъандыла. Окъууду-билимми болгъаны себепли, элни кёп жумушуна жарагъанды. Кавказда кьалгъан эгечлерини атындан бир белгисиз жырчы анга кюй кьурагъанды:

Жанакъаит улу да жигит Абдулла
Бир кюн тауладан тайгъанды.
Жарыкъ жулдузум да кьарангы болгъанды,
Къарындашым ёлген болурму...

Бюгюн-бюгече да долатчыла аны адамлагъа бакъгъан фахмусун айтып бошамайдыла, элге кире баргъан жерде Абдулланы деменгили юйю иесин излегенча терезелери бла сырт башындан элге къарап турады.

9. Сабий жырла бла назмула. Къарачай-малкъар фольклорну, психология жаны бла алып къарасакъ, бек тынгылы кесеги сабийлеге жораланнганды. Сабийлеге аталгъан жырланы таматала кьурагъаны баямды. Аланы ичинде биринчи бёлляу жыр-

ла айтыладыла. Гитче сабийчикге жумушакъ ауаз бла, жылы макъам бла айтылган биринчи сёзле аны жашауда биринчи жыр сынамыды, дерге боллукъду. Ата журтдача, диаспорада да анала бла ыннала жангы туугъан сабийчик бешикден туруп, атлап тебирегинчи, анга бешик жыр айтадыла. Ол жырла ийнакълаудан бла скоймекликден толудула. Сабийине къоркъган ана Аллахдан анга иги къадар тилейди, жашаууну хар келлик кезиуюн сагъышларында аллына келтире, алгъыш айтады:

Бёлляу, бёлляу, бёлляу бёледим,
Къызчыгъымы къолун къаты бёледим.
Бёлляуумда бёлляуума бек болсун,
Гитчечигими жашар кюню кёп болсун.
Арбазында алтын терек орналсын,
Баш бурушу жудузланы санасын.
Хайда, хайда, хайдасы,
Бу къызчыкны болсун бизге файдасы.
Хайда кишиу, кишиу, кишиуле...

Сабийни скоймеклик дунияда кечиндире билген халкъыбыз, аны тилге тынч юйретирча ненча тюрлю тынгылы амал тапханды. Аны жыл санына кёре, биринчи дуниягъа сейири туугъан сагъатдан башлап, оракъчы бла чалгъычы болгунчу, тюрлю-тюрлю жырчыкъла, жомакъла, айтыула, элберле жашау нёгерлери болгъандыла. Аны бла да къалмай, сабий тил, сабийлени энчи халде ийнакълау бла эркелетиу да жүрюгендиле.

Алай гитче сабийчикни дуния бла шагъырей этер ючюн, аны бла энчи жумушакъ тил бла сёлеширге тийишлиди. Сабий айталырча сёзле бла. «Сабий «таш» дегинчи тулусу къатмайды» деген ийнаныу жүрюгенди таулулада. Хакимле айтханы да анга келишеди – жыл бла жарымгъа деричи сабийни тулусу къатмайды. Бу сагъынылган ийнаныу жалаңда бир гитче юлгючюкдю сабий этнопсихологиядан.

«Сабий тил» миллет тилде не жаны бла да энчиди. Аны фонетика, грамматика, синтаксис жорукълары башхадыла. Ол тилни къарачай-малкъар тилни саулай билмеген ангыларыкъ туююлдо, аны къой, хар диалектни сабий тили башхады. Диаспорада сабий фольклорну да кесини энчилиги барды. Ол энчилик Ата журтдан келген жырчыкълагъа жангы макъамла къошуудады. Аны бла бирча битеу тюрк дунияда сабий фольклор кёп жаны бла бирчалыгъын эслерге къыйын туююлдо. Юлгюге, къанат-

лылагъа жораланнган тилбургъучланы алсакъ, бизде «Къара къаргъа, къаргъа къара», дей эсек, тюрклюдеде – «Тал къалкъар, къартал къаркъар» (Тал къалкъды, къаргъа къар-къар этди») дегенча формасы бла жууукъ сёз барды. Бу сабий жырчыкъда уа тюрк жырчыкъ бла бирликни эслерге боллукъду –

Жау, жау, жауун, тегенеге хамур бер,
Аллахым, жыжым кирик жауун бер!

Сёз ючюн, «Олала» деген жырчыкъ 2–3 жыллыкъ сабийни юйдегиле бла, юйню тегерегинде айланнган жанла бла да шагъарей этеди. Жырчыкъны атындан башланады жарыкълыкъ – «Олала». Бу сёз сабий тилде, «р» харфны айталмагъан сабийчикни тилинде, «Орайда» деген сёздю.

Ата олала айта,
Ынна кютюге къайта,
Аппа хау-хаугъа бара,
Анния мамий бишире.
Олала, олала,
Оразайда тобарла
Орта айда къобарла,
Кеч эшикни жабарла.
Олала, олала,
Тегерекге туралла,
Гитчечикни суралла,
Келмесе, юйге баралла.
Ата олала айтды.
Ынна кютюге къайтды,
Аппа хау-хаугъа барды,
Анния мамий биширди,
Олала, олала,
Кютю косугъа бара,
Хау-хау бошуна юре,
Анния мамий бере...

Бу назмучукъну магъанасын сабий тилин билмеген ангыларыкъ туююлдо. Белгиленнген сёзле сабий дуниядандыла. Ала-ны энчи магъаналары эски жашаудан келедиле, «ораз ай» бла «орта ай» – бурунгу рузламадан, «кютю» деген сёз жазма тилибизден кетгенликге, бир-бир тюрк халкъланы бююннгю тилеринде сакъланыпдыла, бирсилери да бусагъатда башха сёзлеге алышыннгандыла, алай сабийлеге айтыргъа тынч келедиле.

Алайды да, бу назмучукъну сабий тилини энчи сёзлюкчюгюн кьуаргъа боллукъду.

Сабий тилде:

Олала – орайда.
Кютю – кьой.
Косу, коссай – эчки.
Хау-хау – итни юргенине кёре берилген ат.
Мамий – гыржын.
Оразайда – кышха тюшген ораза айда.
Тобарла – бузлагъан кьар жуммакла.
Орта ай – Тотур (март-апрель) ай,
кьар жуммакла эриген ай.

Сабийлеге жораланнган халкъ жырчыкълада аслам жерни булжутуула аладыла. Аланы да, магъаналарына кёре, энчи кьауумлагъа бёлюрге боллукъду. Биринчилери – бешик жырла бла бёлляуладыла. Экинчи кьауум – кьайтарылып айтылып турурча назмучукъла бла жырчыкъла. Аллайладан бири «Аппа бизге келгенди» деген жырчыкъды.

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кёргенди,
Анга кырдык бергенди,
Ол а сютюн ийгенди,
Сора аппа кюлгенди,
Уммону бек сюйгенди,
Сютюн таза сюзгенди,
Жез кьазанда кьайнатып,
Айран этип бергенди.

Ой, аппа, ой, аппа!
Ийнек кырдыкдан тойгъанды,
Желини сютден толгъанды.
Ынна челек алгъанды,
Аппа саууп кьойгъанды,
Бузоу ичип тойгъанды.

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кёргенди,
Анга кырдык бергенди...

Бу назмучукъну кьайтарып-кьайтарып айтып, сабийлени алай бла булжутхандыла. Айтылган назмучукъгъа психология

борчу бла «Уммола келелле» деген жырчыкъ жууукъду. Муну бёлляу халда да айтхандыла таматала, ууакъ сабийчикле да жырлагъандыла. Жырчыкъда бирде «Къара тѣш», бирде «Туру тѣш», башхасында «Къара сырт» неда бирси жер атла айтыладыла. Фольклорда болуучусуча, жырчы тынгылагъаннга ангылашынмагъан жер атланы белгилилеге алышындырып къояды.

– Туру Тѣшню неси бар?
– Арты-къурту кеси тар.
Тѣбен жаны улуу жар,
Ортасына терек сал.
Уммола келе, келе,
Туру Тѣшде желге жете,
Бек чапсала, жѣтел эте,
Солусала, тыншчыкъ кете...

«Уммола келе» деген жырчыкъны бирде сабийни жукълатыр ючюн къайтарып-къайтарып айтадыла. «Туру Тѣшню неси бар?» деген сорууну жууабы узакъгъа созулуруна жырчыкъны кесинде онг барды. Санаутгъа сабийчик билген затланы, ол таныгъан адамланы къошуп, айтыргъа боллукъ эди бу булжутууну.

Атлай тургъан сабийчик жыгъылса, анга да айтхандыла жапсарыу жырчыкъ, назмучукъ:

Ой, тѣгерек, тѣгерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тѣгерек, тѣгерек.
Бизге энди оюн керек!
Тѣгеректе турдула,
Къолланы бирге урдула,
Бири бирин создула.
Оюндан да оздула!
Ой, тѣгерек, тѣгерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тѣгерек, тѣгерек,
Бизге энди топ керек,
Топну уруп учурдум,
Аягъымда чуругъум,
Кѣкге къарап кычырдым,
Жыгъылмай ёрге турдум.

Быллай сѣзлени эшитген сабийчик, жиямай, ёрге къобуп, ойнап тебирегенди.

Назмучукъ сабий ангыламлагъа жууукъду. Халкъ назму кирли сабийни тозурагъан халын кѣргюзтюп, алай аны бырнак этмей, тизгинин жыяргъа юйретип – «чабырларын тизип, кѣнчегин жамап», оюннга къошаргъа боллугъун айтады. Сабий къауумчукъ-гъа биринчи жамауат, инсан ангыламны береде, аны кирсизликге, жарашыулу болургъа да юйретеди.

Сабий фольклорда алапат чыгъармала бардыла. Аланы ичинде сабийни санаугъа юйретген, бир бла кѣп дегенча ангыламлагъа юйретген, аланы дуня бла шагъырейлендириу магъаналары болгъан назмучукъла. «Чуу, чуу, чуу ала», «Бара бара кетдим», «Бирден – биреу...» дегенча назмулада жаныуарланы дунясы, табийгъат болумла, битимле, юй керекле – сабийни тегерегинде болгъан затла бу назмулагъа киргендиле. Анга назму халда хар нени билген тынчыракъ болгъаны баямды. Тюркде жазылып алынган сабий назмулада да башхалыкъны эслерге боллукъду:

Бара-бара базлагъа,
айып тюшдюм тазлагъа.
Тазла айтды. Мен къайтдым.
Жолда бир таракъ тапдым.
Таракъны аммагъа бердим.
Амма манга жау баппу берди.
Жау баппуну итге бердим.
Ит манга кючук берди.
Кючукню къойчугъа бердим.
Къойчу манга къамичи берди.
Къамичини жерге урдум.
Жер манга кѣмюк берди.
Кѣмюкню тапха салдым
Киштикле ой-ой-ой жетдиле...

Жырчыкъ бу вариантында алай бла бошалады. Кавказда тюбеген вариантларында жырны ахырында кѣмюкню (сютню) «Цийкъанланы-Бийкъанланы киштиклери келдиле, ичдиле да кетдиле». Диаспорада ол тукъумланы юсюнден хапарлы болмагъанлары себепли, жырны ахыры да сакъланмагъанды. Андан сора да бизде жюрютюлген жырчыкъда къамичини къонакъ береди, къойчу уа къозу береде. Аллаи келишмеуле да диаспорадагъы фольклорну энчилигинден бириди.

Бир, эки, юч, төрт, беш,
Бар да бузну сен теш.

Тешмейме, дейсенг а, кетебиз,
Сенсиз оюн этебиз.

Ууакъ сабийлеге аталгъанлыкъгъа, сабий назмуланы, жырланы хар биринде бир уллу сезим, бир керти билим, бир сейирлик суратлау тюрсюн тюбейди. Аланы жашырын фикирлеринде озуп кетген дуниядан тынгылы хапар табаргъа боллукъду.

10. Жомакъла. Дунияда ненча миллет бар эсе да, анча тюрлю миллет жомакъ барды, жомакъла адам улу бла бирге жаратылгъандыла дерге керекди. Жомакълада адам улу ангылаялмагъан затларына жууап излегенди. Бизни жомакъларыбыз да аллайладыла. Сёз ючюн, «Ким уллуду?» деген жомакъ. Бу жомакъда халкъ дунияны жаратылгъанын, аны уллулугъун-гитчелигин, кыйырын-чегин, бийиклигин-теренлигин ангыларгъа итиннгени ачыкъ кёрюнеди. Неда «Хан бла чыпчыкъ» атлы жомакъ. Бу гитче жомакъчыкъда халкъны иги кьуууму, кыйынлыкъгъа чыдамлыгъы, аны ётюрлюлюгю ачыкъланадыла. Жомакъла былай уллу кьауумлагъа юлешинедиле: жаныуарланы юсюнден, ажайып жомакъла, юй турмушну юсюнден, батырланы юсюнден. Сабийлеге бек сейирлик кёрюннген, ала суююп тынгылагъан жомакъла жаныуарланы юсюндендиле. Аллай жомакъла сабийлени эслерин жютю этерге уллу себеп боладыла, табийгъат бла, жаныуарланы дуниясы бла иги шагъырейленирге онг бердидиле.

Сабийле дуниясына иги келишген, ала суююп тынгылагъан жаныуарланы юсюнден жомакъладыла. Бу жомакълада дайым тюбеген жаныуарла – Айыу, Бёрю, Къоян, Тюлкю, Арслан, Къарылгъач, Къуш – хар бир жомакъгъа бир энчи турмуш кийиредиле. Башха халкъланы жомакълары бла тенгleshдирсек, башда сагъынылгъан жаныуарланы халлары асламында бирчадыла. Юлгюге, Тюлкю хыйлачыды, Бёрю кюйсюздю, Айыу – къарыуу аслам, акъылы – жарты, Арслан – жаныуарланы бийлери. Алай бизни жомакълада жаныуарланы халлары башха халкъланы жомакъларындан айырмалыдыла. Эшек – кьоркъакъды, Къарылгъач – эслиди, Чыпчыкъчыкъ жарыкъ кёллюдю. Жомакъчы жаныуарланы юсю бла адамланы жашауларында тюбеген эриши ышанланы сёктенди, кюлкюге салгъанды.

Кёп юлгюню юсю бла жомакъланы бурунну заманладан кьалгъанларын ачыкъларгъа боллукъду. Сёз ючюн, бизни жомакъла-

да таулада жашагъан жаныуарлагъа – кийиклеге, доммайлагъа неда къанатлылагъа хазна тюбемейбиз, жалаңда тюзде жашагъан жаныуарла бардыла къарачай-малкъар жомакълада. Ол шарт жомакъла къуралгъан заманда халкъыбыз уллу тюз жерледе тургъаныны юсюнден айтады. Бу шарт тарыхчылары айтханлары бла да толу келишеди. Тюркде жүрюген къарачай-малкъар жомакълада энди алагъа жангы къошулгъан «жигитлени» кёребиз. Ала асламында юй хайуанладыла, тюрк жомакъланы «жанлы» дуниясына таянып, алай бла къураладыла. Тюркде жашагъан таудулары жомакъларында бек кёп тюбеген дагъыда Насра Хожады. Ол да анстан болмаз, мухажирле аслам жашагъан элле Эскишехирни къатында болгъанын эсте алсакъ. Бу шахар Насра Хожаны туугъан жерине саналады эмда ол тюрк дуниясыны хыйлачы жигитине мында эсертме салыннганды. Ол къошулгъан жомакъланы сюжетлерине кёре салыннган суратла бу эсертмени тегерегин алыпдыла.

Жомакъланы, фольклорну башха чыгъармаларында болуучусуча, кеслерини ишленмек энчиликлери барды. Биздеги жомакъла «эртте-эртте» деп башлана эселе, Тюркде айтылгъанлада биринчи сёзлери «бурун заманда» дегенди. Быланы мифология темеллери да башха болгъанын эслерге боллукъду: бурун ангыламланы кёбюсюнде ислам динни ангыламлары бла алышыннгандыла.

Башха халкъладача, къарачай-малкъар жомакъланы кёбюсюнде тюзлюк ючюн кюреш барады. Жомакълада жут байла, эсирик бийле, эринчек жашла, зар къызла, кюйсюз ёге анала сёгюледиле. Алагъа къаршы чомартла, ариула, жигерле, ишчи кёллю тюз адамла сюеледиле, аланы юсю бла тюзлюк дайым хорлагъанлай келеди. Сёз ючюн, ёксюз къызчыкъ бла аны ёге анасы, битеудуния жомакълада жүрюген сюжетледеча, бизни жомакъларыбызда да тюзлюк хорлап, ёксюз къызчыкъ насыбын табады. «Хан къошулмай жомакъ болмаз», дейдиле таудула. Бу кеси аллына бир атала сёзю болуп къалмай, тарыхыбызны магыналы кезиуон – орта ёмюрледе Малкъарда, Къарачайда да халыкъла болгъанын кёртюздеди, тарых шагъатла бла бирча.

Тюркде жашагъан жерешлерибизде хар заманда айтылып тургъан ажайып жомакъладыла. Ала бир ненча суратлау амаллагъа кёре къураладыла. Биринчиден, жигитле уллу къарыулары болгъан пелиуанладыла, алагъа къаршы тургъан кючле –

обурла, эмегенле, желмауузла, къртурхала, сарыуекле кёбюсюнде эриши сыфатлы, тизгинсиз, аман акъыллыдыла. Ала кеслерини къара кючлерине базынадыла, хыйла бла хорларгъа кюрешеди-ле. Тюзлюк жолну сайлагъан жигитле уа хыйлалыкъны хазна билмейдиле. Ариу ниетлени жюрютгенлеге адам тилин билген атла (Баракъ, Гемуда), къара къуш (Гъанкъа къуш), къарылгъач эм башха огъурлу жаныуарла болушадыла. Жигитлени сауутлары да (къама, кыпты, сырпын, кюзгю, биз, гоппан, токъмакъ...) кеслери алларына жумуш тындыргъан затладыла. Быллай жомакъланы асламысыны ахыры бирча бошалады: жигит кесини кишилигин, ётюрлюлюгюн, эслилигин ачыкълайды, – аны ючюн юч кыйын сынаудан ётеди. Быллай жомакълада бек уллу саугъа – жигитни ханны кызына тенг этип, бир юйюр къурауду. Ол да бошдан туююдю – халкъ сезими жамауатда ырахат жашауну, тюзлюкню да бирча кюсейди.

Жомакъланы ичинде юй-турмушха жораланнганла да бардыла. Была ишленмеклерине эм суратлау амалларына кёре кысха хапарлагъа, ётюрюкlege, Насра Хожаны юсюнден чамлагъа жуукъдула. Юй-турмуш жомакълада жалчыла бла байла, къулла бла бийле дегенча бир бирлерине чюйре келген жамауат къауумла «жашайдыла», былада халкъны жашаутъа къарамы, адетлери, адамла арасында келишиуле, чюйреликле ачыкъланадыла. Ханла, бийле, ёзюрле кеслерин андан да кючлю этерге итине эселе, унукъгъан жалчыла, жарлыла къол кыйынларыны хакъын толду алыргъа, башларына эркинлик табаргъа излейдиле. Жамауатны тюрлю-тюрлю къауумлагъа бёлген жамауат-саясат болумла жашаудан кетгенлерине къарамай, Тюркде быллай жомакъла алыкъын да кёлден чыгъармачылыкъны бир уллу кесеги болгъанлай къаладыла.

11. Элберле. Диаспорада элберлени сабийлени юйретиуде магъанасыны юсюнден бусагъатда Эскишехирде жашагъан, сабийлиги Белпинарда ётген, кеси да жангы жомакъла къурагъан Къасым Акъыл былай айтханды:

«Биз сабий сагъатда жомакъ элбер айтыучан эдик. Жомакъда кёкде жашагъан бир эмеген бола эди. Жерге бир къудору урлукъ ата эди. Ол эрлай ёсюп, башы кёкге чыгып кете иди. Биз да ёрлеп, эмегенни юйюне бара эдик. Нек ёрлейек, нек барайек

алайын унутханма. Жангыз жомакъда «ас-бус, адам ийис», деп бир сёзле болуучу эдиле.

Бир да элбер сора эдик. Юй элберледе – бир юйде бир ана, бир ата, анча къыз, мынча жаш, бир гитче сабий дегенча юйледе ненча киши болганын сора эдик. Билалмагъандан бир сахар алып, жуабын алай айта эдик. Сёз ючюн, Анкараны бер десек, ол да: «огъай, Эскишехирны берейим», деп айта эди. Биз уллу сахар излейек, ол гитче сахар берирге сую эди. Шахарны алсакъ, «игилиги мени, аманлыгъы кери», деп башлагъан бир алгъыш да болуучу эди. Элберлени бир да сёзле сорулганы бар эди, энди мен аладан эки-ючюн сорайым, билалмасагъыз, сахарыгъызны къолугъыздан алырма. Айтды-айтмады демегиз. Жууапны анга кёре беригиз:

1) Арымайды, талмайды, ат артындан къалмайды?

2) Мен барама, барама, балта узуну баралмайма?

3) Жандан жангыз тууар, жангыздан жан тууар?

4) Ол чапмайды, юрмейди, юйге киши иймейди?

5) Ичи от кибик, тышы топ кибик, билигиз неди?

Билалмагъанла сахарларын берсинле, жууапланы алсынла...»

12. Айтыула, нарт сёзле. Хар кюн сайын жашауубузда тюбей тургъан тил байлыкъ, ниет зауукълукъ, ариулукъ, халкъ сёзюнде болгъан кертилик бла тымлыкъ, келир заманлагъа, келлик төлюлеге ачыкълыкъ, къайсы бирин айтхын, – миллет турушубузну тутурукъларыны къыйырсыз-чексиз, тенгизча угъай, талайча элпеклигиди, анга ахырына дери тюшюнюрге бир энчи инсанны къолундан келмезлигиди. Кертиси бла да ёмюрлени ичинде минг-минг инсан къурагъан байлыкъгъа толу тюшюнюрге бир адамны да онгу болмаз. Ай-кюн, юй керек, адыр, сауут-саба, битимле, жанууарла, адамланы араларында болумла, инсанны сезимлери, сагъышлары, «зыгъырдан башлап жулдузгъа дери», – хар нени юсюнден халкъ санга дери сагъыш этип, анга ат да, сыфат да, жан да, къан да берип бошап, сен а жалаңда аланы башыңга жаратыргъа къалып тургъанчады.

XIX-чу ёмюрде халкъыбызны ниет байлыгъын тинте айланган алиме жазма адабиятны борчун кёлден чыгъармачылыкъ жалчытып тургъанын чертгендиле. Ахшам сайын чалгъычы жыйында, мал къошлада абаданла кёрген, эшитген затлары-

ны юсюнден хапарла, жырла айта, къартла да эски таурухланы къайтара, кечиннгендиле. Элде къууум болгъан жерде да не зикир, не жыр айтылмай къалмагъанды. Жыргъа, хапаргъа, сёзге устала къайсы элде да болгъандыла, аланы жамауат сыйлы кёргенди, керти сёзлерин эсде тутаргъа кюрешгенди.

«Жырсыз кюн батмаз, Ишсиз къарын тоймаз», – дегенди халкъ, иш бла жырны бир тизгиннге сала, ала болмасала, жашау да болмазлыгына ийнанып.

Неда: «Сёз кюмюш, жыр алтын», – дегендиле дагъыда, кёлден чыгъармачылыкъда тюрю-тюрю формаланы жашауда мағаналарына кёре бир-бирден айыра. Жырчылагъа, эжиучюлеге, макъамчылагъа, къобузчулагъа неден да уллу сый бергенди халкъ, уста хапарчылары атларын а, тёлуден-тёлуге ётдюре барды. Аллай устала сакълагъандыла багъасыны ёлчеми болмагъан хазнабызны – ниет байлыгыбызны. Тюркде, башха тыш къыраллада жашагъан бёлегибизни ичинде да сёзню терен мағанасын билген, анга сый бергенле кёпдюле. Ол себепден сакъланган болурла жюзле бла саналгъан айтыула бла нарт сёзле.

Айтыулары ичинде халкъ кёбюрек жүрютгенле аш-суу бла байламлыдыла. Сёз ючюн, айранны тюрю-тюрю затла бла тенгешдирип, аны таулу халкъны жашауунда мағанасын чыгъарадыла.

Айраннга ачы деме, гыржыннга къуру деме.

Айран ичген къутулду, жугъусун жалагъан тутулду.

Айраннга суу къош, телиге жол бош.

Сют тёюлсе, неси къалыр, айран тёюлсе, жугъусу къалыр.

Бирде жырда болгъан айтыула нарт сёз болуп да къаладыла. Сёз ючюн, «Холамлы келин кюн кёрмез, Тенгиз кёлге суу бермез» деген айтыу тарыгыу жырны эки тизгиниди. «Къатындан айырылгъан жети жыл термилир, журтундан айырылгъан ёмюрю термилир» – деген сёз мухажирлени бек сюйген нарт сёзлериди, аны къартла, осяут этгенча, къайтарып-къайтарып айтадыла.

Диаспорадагъы бир-бир эсли адамла къарачай-малкъар ата-ла сёзюне жангы жашау бередила, алагъа ушатып неда белгили айтыулары тюрлендирип, жангы нарт сёзле, айтыула къурайдыла. Бир кесек замандан ала халкъ чыгъармачылыкъгъа сингип къаладыла. Аллай затны бир юлгюсюн назмучу Сафие Оналан Якапынар элде къартладан жазып алгъанды:

Адам юйретир, жашау тюзетир.
 Адамны ышандырма, ышандырсаңг сындырма.
 Тышы жылтырауукъ, кеси кялтырауукъ.
 Бир кьолу бир кьолуна ышанмагъан.
 Не игини, не аманны билмеген.
 Кесин билмеген нёгерсиз кялыр.
 Жюрегинде Аллах болгъан.
 Ашагъаны ичине жукъмагъан.
 Айтырын-къайтырын билген.
 Жууап этмей, сууап этген.
 Хар мадарны билген, сабырлы адам.
 Осал адам ийнанмаз, ийнанса да, ышанмаз.
 Асыл адам айта билир,
 Терс айтса да, къайта билир.
 Аманны неси да аман,
 Игини неси да иги.
 Уят билмеген тоймаз.
 Уят билмеген аллына келгенни ашар.
 Жарлыны эшигин махтау жабар.
 Иги къатын кирсиз болур,
 Игини, аманны да эшитмез, тилсиз болур.
 Ашхы адам болушуп этер,
 Осал адам урушуп этер.
 Ашхы адам кёргенин айтыр,
 Аман адам бергенин айтыр.
 Тели да бол, эсли да бол,
 Элинг, жеринг бла бирге бол...

Сафие жыйышдыргъан бу халкъ сёзледе тюрлениулени эс-лейбиз, ол да мында сакъланнган ата сёзлерибиз тыш кыралда башха болумланы кеслерине алгъанларына шагъатдыла.

Нарт сёзле бла айтыула мухажирлени харкюнлюк жашауларында жырла бла бирге бек уллу жерни аладыла. Аланы уллу, гитче да хайырланады. Болсада биз аланы жюрютюуде, тюркча айтсакъ, «дейишмекни» (бири бирин алышындырыуну) шартларын эслейбиз. Сёз ючюн, эки тизгинли ата сёзле кёбюсюнде бир тизгинли болгъандыла:

Акъырынны терк жетмез.
 Баш бол, сохан башы болсанг да.
 Бир башчы – минг ишчи.

Неда бир-бир нарт сёзлерибиз тюрк ата сёзлери бла къатышханын кёребиз. «Атам манга акъыл юйретгинчи, итибиз он чибин

жутду» дер орунуна «Атам манга акъыл юйретгинчи, итибиз он севирсек жутду», дейдиле. Мында чибин ургъуйгъа (тюркча – севирсекге) алышыннганына нарт айтыуну эшитгенле эс да бурмайддыла. «Турдум, турдум, турнаны кёзюне урдум» дегенча айтыулань къайда жаратылгъанын тохташдырыргъа къыйынды.

Бизде тюбемеген алаамат ушашдырыу сёзле, тенгледидириуле мухажирлени арасында ангылашыныулукъну ачыкъ, дамылы этерге онг бергенлерини юсюнден айтыргъа боллукъду. «Чертлеуюк чыпчыкъ кибик», дейдила ала дауурчу сабийни юсюнден. Неда – «Иш сенден таушун (къоян) кибик къачар», «Той тобукъдан озду», «Ач къарыным – тынч къулагъым», «Къызгъанчланы бетлери бир башха тюрлю жыйырыладыла»...

Бир-бир билимли адамла дефтерлеринде аталарындан, аппаларындан эшитген сёзлени жазып аладыла, ала тас болмасын деген къайгыгъа кирип, жыйышдырадыла. Сёз ючюн, Язылы элде туугъан, бусагъатда Измирде жашагъан Жахит Айдоганны дефтеринде быллай ата сёзлери барды («бу сёзле мени къарт атам Солтанбийни сёзлеридиле», – дегенди ол):

Кишиден арт борчха жукъ алма.
Артда сени ачыуландырлыкъ сёз эшитсенг да, къыйналма.
Эт жуугъунгу элден айыра бил,
Андан алгъа къоншу хакъынгы алгъын да бил.
Инсан огълуну не эти ашалады,
Не териси кийиледи.
Къулакъда къаллыкъ эки ариу кёл алгъан сёз.
Ауузунгдан чыкыгъанны сайлап-санап иерге керекди
Туурангдагъынгы беишин кёрсенг, жабаргъа къара.
Кереклисин кёрсенг, тындырыргъа къара.
Жарлылыгъын кёрсенг, аркъа бол.
Жараулу адам эсе, тенг бол.
Жараусыздан да кенг бол.
Сёз ташыучу болма.

13. Маулютле, зикирле, мунажатла... Къарачай-малкъар кёлден чыгъармачылыкъда дин назмула, мунажатла, зикирле магъаналы жерни аладыла. Ала ниет борчлары бла башха жанрладан узакъ турадыла. Аны себепли дин жырланы, назмуланы айтханла да асламында дин ахлуларыдыла. Дин назмучулукъ, адабиятны башха бёлюмлериндеча, тюрлю-тюрлю жанр формалагъа юлешинеди. Зикир, маулют, мунажат, ийман-ислам – была хар бири уллудугъу-гитчелиги бла, магъа-

насына кёре, назмучулукъ тизгинлерине кёре башхадыла. Дин назмуланы тыш формалары башхаладан байыракъ болгъанлары ачыкъ кёрюнедиле. Аланы тизгинлеринде рифма, ритмика, строфика дегенча затла тазадыла, кючлюдюле.

Ислам адабиятны бек магъаналы бёлюмю – файгъамбарланы юсюнден таурухладыла. Бу таурухла къарачай-малкъар адабиятта назму формада да жүрюгендиле, къара сёз бла да айтылгъандыла. Мухаммат, аны туудукълары Хасан бла Хусейин эмда Ибрагим, Исса, Нух, Дауут файгъамбарланы юслеринден назмула, зикирле, хапарла къарачай-малкъар дин адабиятны ал атламларыдыла. Файгъамбарланы дин ючюн этген жигитликлерин белгилей, аланы бийик инсанлыкъ даражаларын ачыкълай, назмучуларыбыз аланы сыфатлары, тутхан ишлери да окъуучулагъа жууукъ болурча этерге фахмуларын аямагъандыла.

Алай бла, ислам динни юсю бла келген назмучулукъ төреле къарачай-малкъар поэзияны айныу жолунда магъаналы жерни алгъандыла. Ол төреле, поэзия формаланы түрлендирип къойгъандан сора да, жангы ниетле бла халкъны ниет культура-сын байыкъдыргъандыла.

Дин назмулада Шаркъ поэзияны кёп түрлю тизгин жыйышдырыу адетлери түбейдиле – бейтле, түрк туюгъу. Түрк назмучулукъ төреледе бурун дуниядан бери улуу жерни «турки» / неда «туюгъ»/ форма алып келеди. Быллай назмулада юч тизгин бирча бошалып, төртюнчю тизгин назмуну ахырына дери хар төрттизгинни айгъакълап барады. Сёз ючюн, «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назму къауумда болум алайды. Диаспорада жашагъанлагъа Хачирланы Юсуф эфендини алай назмусу (басмалагъан Йилмаз Невруз) бюгюн да суратлау юлгю болгъанлай къалады.

Дин адабиятчылыкъда, суратлау культураны башха формаларындача, жанр байлыкъ да барды. Назмула, поэмала, түрлю-түрлю ууакъ жанрла, къара сёз бла жазылгъан ууазла бла фатыуала, файгъамбарланы юслеринден хапарла бла повестье эм дастанла. Аланы хар бирини жанр борчу, къуралыуу амаллары башхадыла. Барын да бирикдирген дин ниетледиле. Ол ниетлени ачыкълауда назмучула түрлю-түрлю формаланы хайырланыргъа онг тапхандыла.

Поэзия формаланы юсюнден сёз баргъанда, биз бек алгъа зикирни энчи белгилерге керекбиз. Нек дегенде дин адабиятны

бу жанры кѣп теманы ачыкъларгъа онг береди. Зикирледе назмучула бек башындан Аллахха ийнанмакълыкъны магъанасын ангылатхандыла, инсанны таза, гюняхсыз жолгъа чакътыргъандыла, жаханымни ачы суратларын ишлегендиле. Зикирлени айтыргъа тиширыула бегирек скойгендиле. Зикирлени хаж кыйлгъанны, жолоучулукъну, ёлгенни, окъууун таууханны, бир дин тѳерени эм кѣп башха затланы юсюнден къурагъандыла, тюрлю-тюрлю макъамла бла да айтхандыла. Малкъарда бла Къарачайда ислам дин терен сингнгенден сора, XVIII–XIX-чу ёмюрледе, зикир къурау тѳе кенг жайылгъанды. Зикирни назмудан башхалыгъы аны макъам бла айтылыуундады. Аны себепли, зикирлени жарашдыргъанланы сѳзге чемерликден сора да, ариу ёнлери болургъа керек эди. Ол затха медирселеде уллу эс бургъандыла. Къуранны окъута туруп, хар устаз аны ариу макъам бла айтып, сохталарын да дин назмуланы Къуранны музыка тѳересине тийишлиликде юйретгендиле.

Къарачай-малкъар маулютле Мухаммат файхамбаргъа жораланадыла. Аны туутганына, жашау жолуна, мирадж кечени – Аллах файгъамбарны кесини келечиси этген кечени сыйлылыгъына, дин ючюн къазауатлагъа, файгъамбарны жууукъ-ахлу, тенгине – бу затланы барысына да тийишли багъа берилип, салауатла салынадыла. Маулютлени ичинде жалаңда салауатладан къуралгъанла да тюбейдиле. Къысха айтханда, къарачай-малкъар маулютле уллу ниет кючлери болгъан чыгъармаладыла. Ала диннге кертиликни бегитгенден сора да, аны тарыхы бла да шагъырей этедиле. Аны бла бирча, алада суратлау кюч да элпекди. Маулютню бир-бир суратлау, къурулуш амаллары къарачай-малкъар жазма адабиятха кѳчгенин да эслеген кыйын туюлджю.

Мухажирледе тюбеген маулютлени тинте туруп, файгъамбаргъа аталгъан энчи назмула тюбегенин да айта кетерге керекди. Ата журтда ол зат жокъну орунундады. Аллаи бир юлгю:

Ашхаду анагъабду а Расуллухи

Уа ашхаду мен ниет этеме

Кѳкде да, жерде да бир Аллахдан башха

Аллах болмагъанына.

Уа ашхаду мен дагъыда шагъатлыкъ этеме

Жюрегим бла ийнанып, тилим бла шукур болуп,

Дагъыда мен ниет этеме

Ала Мухаммат файгъамбар

Арафлы болганына,
Арабда Мекканы болганына,
Меккада кюрейши-тукъум болганына,
Атасы Абдуллах болганына,
Анасы Айшат болганына,
Кеси сыйлы болуп, Меккада туууп,
Бадимада зиярат этип
Андан да дуниядан кетген
Ма ол Мухаммат файгъамбар
Дуниягъа – халкъгъа дин юйретирге.
Келечи да болганына
Мен ниет этеме...

Ислам динни жорукъларын ангылатыуда бек уллу магъанасы болгъан чыгъарма ийман исламды. Сёз мында исламны беш фарзыны юсюнден барады – Аллахны бирлигине бла файгъамбарланы барлыгына ийнанмакълыкъ, намаз этиу, ораза тутуу, хаж къылыу, зекят чыгъаруу. Бу дин жорукъланы ангылатыр ючюн, къарачай-малкъар назмучула энчи жанр ышанлары болгъан «Ийман-ислам» балладаны төрелерин къурап айнытхандыла.

Къарачай-малкъар дин сезимледе магъаналы жерни адам улуну ёлгенден сора болуму алады. Ислам динде, Къуранда ол затха уллу эс бёлунеди. Гюняхлыкъ-сууаплыкъ, игилик-аманлыкъ, тюзлюк-терслик, ийнанмакълыкъ-иймансызлыкъ дегенча бир-бирге чюйре тургъан затла мунажатланы баш темаларыдыла.

Дин адабиятчылыкъны айнытхан авторланы атлары бюгюнлюкге аз сакъланнганды. Аны сылтауу да белгилиди: алгъа жазма болмагъан кезиуде, кёлден айтылыннган чыгъармала унутулуп, уллу суратлау кючлери уа аланы халкъны ниет хазнасында сакъларгъа онг бергенди.

Диаспорада дин назмучулукъ асламында тиширыуладан жазылып алыннганды, ала маулютланы, зикирлени эки тилде да айтадыла, хар бирин энчи макъам бла. Ол чыгъармаланы ишленмеклери бираз башхаракъды: зикирни аллында неда аны окъуп бошай туруп, араб тилде дууаланы, Къорандан сураланы айтадыла. Тюркде жазылгъан маулютле асламында не Кязимни-киди, неда Акъбайланы Исмаилны (Чокуна-эфенди), ала хазна тюрленмегендиле. Хачирланы Юсуфну къаламындан чыкъгъан мунажатла бла зикирле Эскишехирни төгерегинде жашагъан мухажирледе иги сакъланнгандыла.

Бисмиллях деп башлайыкъ, салат, салам айтайыкъ.
Адет этип кюнде жетмиш биз тобагъа къайтайыкъ.

Жёнгеригиз ол болур, Къуран-Керим окъутуз,
Ийбадатны субайлыкъсыз этигиз.

Ючюнчюлюк айтырым: кишиге зарлыкъ этмегиз,
Дуниядан жарыкъ алмай, къабырыгъызгъа кетмегиз.

Чырагъыгъыз ол болур, – оразаны тутугъуз,
Халал, харам айырмайын бек къуруду умутугъуз.

Къуран бла кёргюзтгенди ахыратны жолларын,
Уллу Аллах кечиучюдю тоба этген къулларын.

Беш намазны кылыгъыз, озуп артха къалмасын,
Ёле туруп ийнанмагъагъызны иблис налат алмасын.

Бир сагъатны ичиндеди ууахтыны келиую,
Сексен минг жыл болур бир намазны тёлеую.

Жетидиле жаханамле, сегиздиле жаннетле,
Ахыратха ойланыгъыз ахырзаман юмметле...

Бу зикирни Хикмет Нешриет 2006 жыл Стамбулда чыкъгъан «Онже хурриет» деген романында бергенди. Зикир «Тёре» деген дергини 1978 жылда 8-чи китабында, Анкарада басмаланганды. Хожа Хамзат Ууардан жазылганды, деп айтылады зикирни ангылатмасында.

Къайсы жамауатны санында да жырчыла, тойчула болмай амалы жокъду. Ала жашаутга жарыкълыкъ береди, дин назмуланы, жырланы къурагъанла уа – сабырлыкъ. Аллаи назмучулан санында Тюркде Тёппеланы Татархан хажи, Адилланы Унус (аны уллу атасы Тюркге бек биринчи келгенди дейдиле), Харамчыкъладан Хамзат хожа Килисадан, Чанкаланы Гюлхан.

14. Жырчыла, къобузчула, харсчыла. Халкъны кёлден чыгъармачылыгъын сакълауда жырчуланы, макъамчуланы, къобузчуланы бек уллу кыйынлары болгъанын чертирге тийишлиди. Нек дегенде диаспорадагъы сёз байлыкъны асламы жырды, жыр а макъамсыз жүрюмейди. Фольклорну бу эки ышаныгъы, къуралыу дуниясы эки затха таяныуу аны сакъларгъа да эки кюч береди.

Аны бла бирча, ол эки ышандан бири жетишмесе, жыр да сакълан-маз. Аны себепли хар элни белгили кьобузчулары болгъанды, бу-сагъатда да жаш адамланы ичинде кьобузну ойната билгенле кёп-дюле, алагъа бек улуу сый бериледи.

Халкъ белгили кьобузчуланы, макъамчыланы атларын унут-май турады, ала кьурагъан макъамланы да айырып жорютеди. Килисadan Къылчораладан (Байчораладан) эки къарындаш – Жюнюсчюк бла Хажимахмут, Биджиланы Ача, Жазылыда Ёз-денлары (ала тукъумлары бла бары да кьобузчудула дейдиле мухажирле), Долатдан Байкъазылары Асланукъа, Кёселаны Алий, Къысхаланы Кязим, Чарыкъланы Мухаммат (Дашы), Ме-мет Бичер, Боллуланы Айшат, Белпинардан Байрамукъланы Мустафа эм кёп башхала халкъдан ыразылыкъ алгъандыла. Ала-ны ызындан келген тёлуде бек белгили кьобузчула Халюк Эсен (Семенладан), Орхан Шадан (Къубадийладан), Ягълыпинар элни дернек башчысы Толгъа Генчер (Хатууладан), Эскишехир-ден Нуртан Узун (Байрамукъладан), Агъасарлы Илияс Кипке эм башхала.

Бир-бир жырла той макъамла болуп къаладыла, жырда бол-гъан ритмика, иги жарашдырылгъан тизгин кесини ичиндеги музыкасы бла тепсеуге тарта эсе, ол той жыр болургъа боллукъ-ду. Сёз ючюн, «Кюбюрчек» деген жарыкъ жырны макъамын, сёз-лерин да кьобузчу Аджиланы Ача кьурагъанды, ол тепсеу жыр болуп къалгъанды.

Кьобузчулукъ төре мухажирлеге улуу искусствогъа да жол ачханын чертирге керекди. Къарачай-малкъарлыладан би-теу кыыралгъа белгилеле – гитарны устасы Боташланы Алпер, макъамчы эм жырчы Метин Аролат, белгили жырчы Филиз Трам – Анкараны радиосуну солисти. Белгили актёр эм жырчы Хумейра Акбайны ата-бабалары Тюркте 1864 жылда кёчгендиле Стамбулгъа, болсада анычала кеслерини Ата журтларын унут-майдыла.

Тыш кыыраллада жашагъан халкъ бёлегибизни культурасы-ны юсюнден айта туруп, тепсеулени сагъынмай жарамаз. Ан-дагъы тепсеуле башха тюрлюдюле, бизде хазна тубемейдиле. Ол тюрк маданият бла байламлы туююдю, анда сакъланнган тепсеулени асламы бизни жашауубуздан кетгендиле. «Мычкы» (2 жаш бла бир къыз тепсеуню башлап, артда къыз бирин сай-лап, алай тепсейди), «Капатеина» (2 къыз бла бир жаш тепсеп

башлайдыла, жаш аладан бирин сайлап, ахырына дери тепсейди), «Агълатма кыафасы» – суйгенле юйленирге излегенде тепсейдиле, «Зиябий» – дайым тойлада тюбеген (бир ненча жаш бла кыз); «Вик» биздеги абезехте ушайды; «Чика-чика» – баш бармакылада тюз тепсеу. Тюркдегиледе харс этиуню формасы да башхады – жаш жыйын кыбузчуну кыатында туруп, агъач кесекле бла харсны этедиле. Туурада кызла жыйыны сюеледи, хар бири, кезиу жетсе, тепсеуге чыгъадыла. Эжиуню, бирде, жырчыгъа болуша, жырны да кыбузчуну кыатында жашла этедиле, кызла жырчыгъа кыошулмайдыла.

* * *

Тюркияда, дуняны башха кыралларында бир жерде жашагъан миллет белегибиз жюз жылдан артык заманы ичинде кесин тас этмей, бююнлюкге жетген эсе, ол болум бизни халкыбызны ниет кючу уллу, терен, тирликли болганына шагъатды. Ана тилде не окъур, не жазма журютюр амал болмагъан жерде Кавказдан биргелерине алып баргъан ниет хазна алагъа кыйын кюнде жапсарыу, байрамда уа – жарыкчылык берген кючдю. Аны уста билген халк жырчыла, макъамчыла, тойчула маданият шартланы тас этмезге уллу кыйын салгандыла. Жамауатны хар бири уа – аланы сёзлерине, жырларына эслерин, сезимлерин бергендиле. Халк чыгъармачылыкны бир-бир бөлүмлери энди аланы ичинде журюмейди, сёз ючюн, арт элли жылда бир кере да нарт жырла жазылып алынмагандыла, аланы билген бююн да жокъду. Билгенле да Кавказдан келген аудио, видео жазыуладан биледиле. Мифология, бурун урунуу жырла, учу жырла да хазна тюбемейдиле. Эски дуня кесини бурун ышанларын сакълаямаганды тыш жерде. Болса да жырла, жомакъла, ата сёзлери, сабий дунясына жораланган чыгъармала элпекдиле.

Бююнлюкде тыш кыраллада жашагъан халкыбызны юзюлген белеги кесини сёзю, жыры, тою-оюну бла жашайды. Биргесине Ата журтдан алып баргъан халк чыгъармачылык хазнаны сакълап, бирде аны байыкдырып, бир-бир ышанларын а тас этип. Ниет хазнабызны сакъланган кесеги миллет маданиятыбызда болгъан улу кючюню, кыарыууну, терен эм кентмагъанасы болганыны юсюнден алжаусуз шагъатды.

Эсгертюле бла хайырланган ишле

1. Karacayca birkac metin – Къарачайча бир талай жазма. Istanbul–Ankara, 1951.
2. Karacay Halk Edebiyatında Avci Biyneger – Fuad Köprulu. Armarani–İstanbul, 1953. Dogum yili munasebetiyle Fuad Koprulu almagani. İstanbul, 1953. 93–112 с.
3. Birlesik Kafkasya. Sayı: 2, Eskishehir 1995.
4. Yilmaz Nevruz, Eski Cirla, Birlesik Kafkasya Dergisi Yayini, Eski shehir, 2000.
5. Turk urtlari, 1990. № 4.
6. Биттирланы Т.Ш. Фахмуну ышаннгылы атламлары. 1991, 25 сент.
7. «Kavkaz bahadirlari». 3 бет.
8. Малкондугев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000. 164 с.
9. Шаханов Б.А. Избранная публицистика Текст; сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 1991. 56 с.
10. Джуртубаев М.Ч. Происхождение карачаево-балкарского и осетинского народов. Нальчик, 2013. С. 78.
11. Эски жырла. Басмагъа хазырлагъан Джуртубайланы Х.Ч. Минги Тау, 1993. № 4.
12. Малкондугев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры ... 154 б.
13. Къарачай халкъ жырла. Москва, 1969 ж., жарашдыргъанла Гочияланы С.А., Ортабайланы Р.А.-К., Сюйюнчланы Х.И.
14. Къарачай-малкъар фольклор. Нальчик, 1996 ж., хазырлагъан Хаджиланы Т.М.

ТЮРКДЕН СУРАТЛА

Къарачайлы мухажирле 1907 ж.
султан Абдулхамит ишлетген юйлени алларында, Башюйюк

Долат элде Батчаланы Наныуну юйюрю, кёчюп келген жыллада

Мухажирлени бир къаууму, 20-чы ёмюрню ал жыллары, токатчыла

Измир. 1885 жылны мухажирлеринден бир юйюр

Чанаккалени жигитлери – таудула Осман Акюрек,
Мехмед Замахай, Бетул Къарча Теке

Башюйюкню къарт аскерчилери
Кония шахарда кырал байрамда

Ташкёшорден кёчген
Къубадийланы (Дюлгер) Рамазан юй бийчеси Айша бла

Инсан урушдан сора тыш кыраллагъа кёчген малкъар
бийле Солтан, Юрал, Джанхот Айдаболлары

Мюлтежилени къаууму. Махмудия эл, 1960 жылла

Мухажирлени тойлары, 1960 жыла

Башюйюкде тепсеу къауум, жыйырманчы ёмюрню 70-чи жыллары

Якапынар элни къартлары. 1980 жылла

Халюк Эсен, айтхылыкъ къобузчу

Къобузчу Орхан Дюлгер
(Къубадий)
(12.03.1953–19.06.2009)

Суат Ёналан, журналист

Азиз Тузман, жырчы эм къобузчу

Назмучу Мамурхан (Фатош Хазнедар), 1960 жылла, Анкара

Эскишехирде жашагъан таууланы тамата къяууму

Эскишехирни бир сураты

Белпинар эл

Измирни мэриясында, 1995 ж.

Стамбулду кавказ дернегинде. Солдан биринчи –
Йилмаз Невруз. 2007 ж.

Дудаланы Махмудну китабыны биринчи бети

Профессор Садык Дуда,
Каролина штатда Сен-Огастинс
колледжни гуманитар бёлюмню
таматасы

Белгили физик,
тарыхчы Марк Хубий

Эскишехирни дернегини тиширыу кьаууму

Аламат ауазлы архитектор Мерве Ёналан

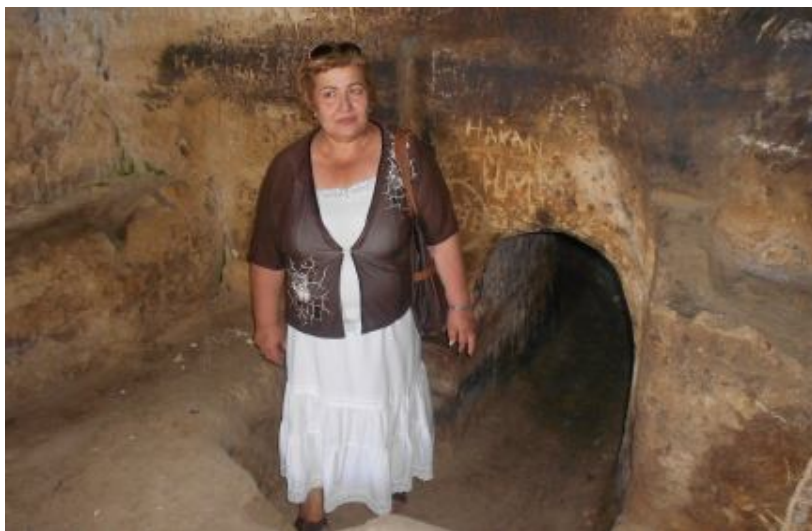

Язылы кыяны кыатында табийгъат сейири

Язылыкъяа элни мухтары (таматасы) Батчаланы жашлары

Тюркдеги жерлешлерибиз ма быллай узакъ ёмюрледен кьалгъан
эспертмелени кьатында жашайдыла

Эскишехирни дернегини тири адамлары
Шефкет бла Назан, Кипкеледен

Тюрклюдени тойларына мухажирле да къатышадыла

Уллу жыйылыу, 2012 ж., Долат

Уллу жыйылыуга Эльбрусдан келген кыонакыла

Эскишехирни дернегинде тиширыуланы кюнюнде

Таулу эллени араларында жол жанында сабанла –
диаспорабызны ырысхысыды

Кипкеланы Шабан,
мухажирлени арасында уллу намысы болгъан тауду

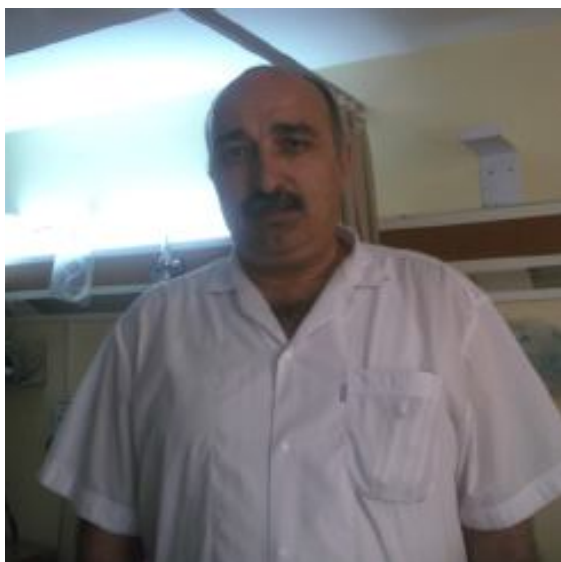

Чомаланы огъурлу къартлары

Айтхылыкъ устазла Салих Ёзжан бла Назлы Къулакъсыз

Ёскишехирде белгили ортопед Бурхан Ёналан

Кавказдан келтирилген,
Тюркде сакъланган миллет маданиятыбызны шартлары

Бу жыйрыкны Къубадиylаны тишиpyулары Кавказдан келтирип,
бюгюннге дери сакълагъандыла

2014 жылда улуу Жыйылыуга кыатышырга тегейли
кыыз Лариса Садикоева бла Кыабардокъланы Зухра да келген эдиле

Диаспорабызны белгили адамлары – архитектор Селим Итез,
иш адамы Акын Созай, тюрккю алим, устаз Хасан Каллымжы,
тарихчи Уфук Таукул

Солдан онгнга: белгили тележурналист Уфук Тузман, Биттирланы Тамара, назмучу Бурхан Ёл бла кызычыгъы. Эскишехирде Тюрк дунияны жазыучуларыны китап кёрмючлеринде. 2014 ж.

Апсат Демирок (Жабелладан) «Кюзгю» журналны журналистлеринден бири

Болдуланы Нежия, Баразланы келинлери, уста жырчы, хапарчы

Долатны орамларында

Кавказдан келген кезиуде ишленнген юле быллайла эдиле

Тойну аллында

Якапынарда Чомаланы тукъумдан жырчыла, хапарчыла

Стамбулну бир кыйыры

СЁЗЛЮК

Аба – тамата эгеч
Акин, факат, амма – «алай» деген байлау.
Амма – алайды да, алай
Белки – не болур, ким билди таби – алайды да
Вилает – губерния
Дагъы Юзюнде – Доглат элни къатында жерни аты
Дарийбат – дарийни бир тюрлюсю
Даха, гена (тюркча – гына) – дагъыда
Ийани – алай
Жайлагъа – жайлыкъгъа
Затен – алай да
Илги – жалгъашуу
Къаназир – дарийни тюрлюсю
Мархамат – ариулукъ
Нефес – солуу
Нуфус – адам саны
Пара – ахча
Пеки – хо, болсун алай
Пеш – бир къауум
Сагъал-сагъал – секкел-секкел
Сежус – намаз
Субай – офицер
Иеген – эгечден, не къарындашдан туутъан
Уилаят – валийлик, губерния
Фалан (филан) – дагъыда аны кирик – д.а.к.
Хар ийне – гуржаба эшген ийне
Хауасланыу – таукел болуу
Хонча – жаякъ жанларында чач
Худийле – ётюрюкчюле
Эвлетине хазрет – юйдегиге эсенлик

БИБЛИОГРАФИЯ

I

Байзулаева Т. Бир суратны тарыхы. Тырныауз. 2006. № 54.

Ата журтну ийнакълап ... (С любовью к родине отцов...) Научный аппарат: Предисловие, очерки об авторах, литература, глоссарий Т.Ш. Биттировой. Нальчик, 2014.

Улакъланы Махти. Сирияда жшагъан таудулада къонакъда (О научной экспедиции в Сирию). Минги Тау, 1991. № 2.

Аппаланы Адилхан. Ол Тюркню президенти бла шохлукъ джюрютгенди. Къарачай, 2007. № 84–85.

Аппаланы Билял. «Къарча» джарыкъ джолда. Къарачай, 2005. 22 июля.

Аппаланы Билял. Тюркде ахлуларыбыз. Къарачай, 1993. 18 августа.

Къагъыланы Назифа. Дудаланы Садык. Ас-Алан, 2001. № 1.

Къонакъланы Хасан. Джазлы Къаяда уллу байрам. Къарачай, 2006. № 67.

Къонакъланы Хасан. Мени борчум къыралланы арасында культура байламлыкъны игилендирирге. Къарачай, 2006. 19 августа.

Лайпанланы Билял. Америкада къарачайлыла. Ас-Алан. 2001. № 1.

Лайпанланы Билял. Дудаланы Махмут бла Йылмаз Невруз. Къарачай, 2009. № 1.

Лайпанланы Кази. Джаш фахму. Къарачай, 2006. № 27.

Невруз Йилмаз. Дудаланы Махмут. Ас-Алан, 2001. № 1.

Невруз Йилмаз. Рамазан Карчадан бир мектуб. Ас-Алан, 2001. № 2.

Семенланы Амина. Исси салам бередице. Къарачай, 2003. № 92–93.

Шаманланы Ибрахим. «Кюзгю» хапарлайды. Къарачай, 2007. № 66.

Шаманланы Ибрахим. Алтын тот болмайды. Къарачай, 1999. 6 январь.

Шаманланы Ибрахим. Ахлубузну илмуда джетишимлери. Къарачай, 2004. 9 июль.

Шаманланы Ибрахим. Ассалам алейкум. Къарачай, 2003. 27 январь.

Шаманланы Ибрахим. Тюркде къонакъда. Ленинни байрагъы, 1990. 6 март.

Социально-экономическое, политическое и культурное развитие народов Карачаево-Черкесии (1790–1917) / сост. В.П. Невская, И.М. Шаманов, С.Г. Несмачная. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1985. 228 с.

Органы государственной безопасности и общество. Кабардино-Балкария (1920–1992) / сост. А.В. Казаков. Нальчик: Эль-Фа, 2007. 376 с.

Абаев М.К. Большой вопрос // Этюды о Балкарии. Сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик, 2007. С. 139–140.

Абрамов Я. Кавказские горцы. Майкоп: Возрождение, 1990.

Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Под ред. Х.М. Думанова. Нальчик: Эль-фа, 2000. 272 с.

Алибеков С.Ф. Лезгинская диаспора в Турции // Эмиграция северокавказских народов в Османскую империю (вторая половина XIX начало XX вв.). Махачкала, 2000.

Алиев Б.Р. Северокавказская диаспора: история и современность (вторая половина XIX–XX вв.). Махачкала, 2001. 212 с.

Бадаев С.-Э.С. Вайнахская диаспора в Турции, Иордании и Сирии, (история и современность): автореф. дис. канд. ист. наук. Грозный, 1998.

Бадерхан Ф. Северокавказская диаспора в Турции, Сирии и Иордании (вторая половина XIX начало XX в.). М.: Институт востоковедения РАН, 2001. 171 с.

Березгов Б.Н. Черкесская диаспора // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Борлакова Ф. «Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции: автореф. дис. канд. ист. наук. Карачаевск, 2009.

Боташ Х. Проклятая поляна. Москва: Акцепт, 1993.

Вдали от Родины (К 130-летию окончания Кавказской войны /1864-1994/) / сост. Х.М. Думанов. Нальчик: Эль-Фа, 1994.

Жабелова Л.Ж. Проблема функционирования карачаево-балкарского языка за рубежом (в Турции, Сирии и Иордании) // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Казаков А.В. Возникновение северокавказских политических эмигрантских организаций // Литературная Кабардино-Балкария, 2005. № 3. С. 190–195.

Казаков А.В. Деятельность органов безопасности Кабардино-Балкарии по нейтрализации подрывных акций эмигрантских организаций в 20-х – 50-х гг. XX века: автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 2005. 174 с.

Касумов А.Х. Геноцид адыгов (Из истории борьбы адыгов за независимость). Нальчик: Логос, 1992.

Кидирниязов Д.С. Переселение ногайцев Северного Кавказа в Турцию в XIX в. // Эмиграция северокавказских народов в Османскую империю (вторая половина XIX – начало XX вв.). Махачкала, 2000.

Кипкеева З.Б. Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.
Кипкеева З.Б. Карачаевская этническая община в Турции // Этнические проблемы современности. Ставрополь, 1998. Вып. 3.

Кипкеева З.Б. Земельная реформа как основная причина переселения карачаевцев и балкарцев в Турцию // Политические и социально-экономические проблемы истории Северного Кавказа в XVIII–XX вв. Армавир, Ставрополь, 2000.

Кумыков З.Т. Вопрос о выселении адыгов в Турцию в 50–60-годах XIX в. в историческом кавказоведении. Нальчик: Эль-Фа, 1998.

Кучмезова М.Ч. Карачаево-балкарская диаспора в Турции и странах Ближнего Востока (История и современность) // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Кушхабиев А.В. Очерки истории зарубежной черкесской диаспоры. Нальчик: Эль-Фа, 2007.

Кушхабиев, А.В. Черкесы в Сирии. Нальчик: Возрождение, 1993.

Лайпанов Х.О. К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // Труды Карачаево-Черкесского НИИЭИЯЛ. Серия историческая. Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1966. Вып. 5.

Малкондугев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры. Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв.: сборник статей. Под ред. Ю.А. Полякова и Г.Я. Тарле // сост. Г.Я. Тарле. М.: ИРИ РАН, 2001. 329 с.

Тетугев А.И. Карачаево-балкарская диаспора в Турции: история и современность // Вестник института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. Нальчик, 2008. Вып. 15.

Тишков В.А. Где и когда российская диаспора? // Русский архипелаг. 2001. № 2. *Тишков В.А.* Феномен диаспоры. Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв.: сборник статей // под ред. Ю.А. Полякова и Г.Я. Тарле // сост. Г.Я. Тарле. М.: ИРИ РАН, 2001. С. 13–38.

Туганов Р.У. Мухаджиры (по страницам русской и зарубежной печати). Мир культуры. Нальчик, 1990.

Узденов А.М. «Песня Хыйсы» и вопрос о первых карачаевских мухаджирах // Известия Карачаевского научно-исследовательского института. Черкесск, 2006. Т. II.

Улаков М.З., Толгуров Т.З. «Этнос-диаспора» как модель функционирования социокультурного пространства // Кавказоведение. 2003. № 4. С. 44–52.

Улаков М.З., Махиева Л.Х. Карачаево-балкарско-русский словарь лингвистических терминов. Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2008. 104 с.

Хатчаева Т.Х. Внешние факторы, влияющие на развитие языков // Региональное кавказоведение и тюркология. Традиции и современность: материалы всероссийской научной конференции. Карачаевск, 1998.

Чхеидзе К.А. Страна Прометея. Нальчик, 2004. 224 с.

Шаманов И.М. Некоторые аспекты этнокультурных процессов карачаевцев, проживающих в Турции // Всесоюзная сессия по итогам годовых исследований. Алма-Ата, 1990.

Шаманов И.М. Из поездки к турецким карачаевцам // Среднеазиатско-кавказские чтения. Ленинград, 1990.

Шаханов Б.А. Избранная публицистика. Вступительная статья, библиографический очерк // сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 1991.

Этюды о Балкарии: Урусбиевы, Мисост Абаев, Басият Шаханов. Вступительная статья, библиографические очерки // сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 2007.

Ялхароева М.А. Литературно-публицистическая деятельность ингушской диаспоры в Турции. Назрань, 2008.

III

Adiloglu Adilhan. Bashüyükünü tarihinde ülusu bardı. Küzgü. 2007. № 3. B. 19–25.

Adiloglu Adilhan. Karaçay Malkar Türkleri. Ankara, 2005. 232 b.

Adiloglu Adilhan. Makaleler ve incelemeler. Ankara, 2005. 204 b.

Eskisehir Kuzey Kafkas Karaçay Baıkar Kültür ve Yardımlasma Derneği. Bülteni. 2008. № 5. B. 5.

Hayati Bigi. Kafkasyadan Anadoluya göçler. Ankara, 1991.

Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür / derleyen Ufuk Tavkul. Ankara: KaraM, 2003. 204 b.

Mahmut Aslanbek. Karaçay ve Malkar Türklerinin faciası. Ankara, 1952.

Mahmut Aslanbek. Simali Kafkasyada Karaçaylıları imhası. Kafkasya. 1951. № 4–5. B. 18–29.

Mehmet Baraz. Biz tas bolub mu barabız? Küzgü. 2005. № 1. B. 8.

Miziev [Mızı ulu] I.M. Merkezo Kafkaz'ın Etnik Tarihinin... Turk Dunyasi Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993.

Murat Tarcan. Köylerimiz // Küzgü. 2005. № 1. B. 23–27.

Musa Korkmaz. Karaçay-Malkar Halkım // Küzgü, 2007. № 3. B. 77.

Nartları toy küni. Birlesik Kafkasya. 2005. № 3. B. 57–58.

Nurettin Aydogdu. Cazili. Küzgü, 2007. № 3. B. 38.

Ramazan Karga, Hamit Zübeyir Kohay. Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvanlık ve Bununla ilgili Gelenekler. Ankara, 1954.

Sefer Ersin Berzeg. Kafkasya Bibliyografyası. İstanbul, 2005. 224 b.

Silpagarları Y.N. Türkiyede Yasayan Karagay-Malkarlarda Demografik durum ve Nüfus Hareketleri. AKBA. 2004. № 2. B. 4045.

Silpagarları Yılmaz. Kart atam Geriy Efendi. Kart Curt, 1997. № 2. B. 2–3.

Silpagarları Yılmaz. Körgenlerim, esitgenlerim, bilgenlerim. Kart Curt, 1996. № 1. B. 1–4.

- Tekelani Yasar Sanci*. Yazilikaya. Birlesik Kafkasya. 1995. № 4. B. 51–54.
- Ufuk Taukul*. Kafkasya daglilarinda hayat ve kùltùr. Karaçay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapi ve degisme üzerine bir inceleme. Istanbul: Ötüken, 1993. 254 b.
- Ufuk Tuzman*. Belpinar Köyünde G09Ü. Küzgü. 2006. № 2. B. 46–47.
- Üral Yesil*. Draudan su degil. AKBA, 2005. № 3. B. 1015.
- Vedat Balkan*. Doglat köyü. Birleşik Kafkasya, 1995. № 3. B. 5556.
- Yilmaz Nevruz*. «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti» nin kısa ömürlü olusunun sebep ve saikleri. Birlesik Kafkasya. 1997. № 10. B. 26–30.
- Yusuf Hebu*. Tarihini silik sayfaları. AKBA. 2004. № 2. B. 88–93.

Интернет-ресурсы

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Турхал (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacayderneegi.com>

Kafpedia (Kafkasyan ensiclopedia) Кавказская энциклопедия: Международная электронная энциклопедия. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.tr.kafpedia.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Эскишехир (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacaybalkar.org>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в п. Башхүйюк Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.bashuyiik.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Афион-Карахисар (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.afvonkaracav.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Анкара (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacay-balkar.org>

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Измир (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacaymalkar.net>

АКБА — Интернет-портал Американской карачаевской благотворительной ассоциации (США): Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.akba.com>

Башлары

Ал сёзю	5
I БЁЛЮМ. Суратлау публицистика	21
1. Биринчи атламла	21
2. Къарачай-малкъарлыла мухажирчилик публицистиканы ал сатырларында	24
3. Къачхынчы лагерьледен къарачай-малкъар тилде къагъытла	30
4. Дудаланы Махмуд	35
5. Йилмаз Невруз	38
6. Бусагъатдагъы публицистика	39
II БЁЛЮМ. Тыш къыраллада жашагъан жерлешлерибизде назмучулукъ бла къара сёз	51
III БЁЛЮМ. Кёлден чыгъармачылыкъ	89
1. Кёлден чыгъармачылыкъны басмалау эм тинтиу	89
2. Бусагъатдагъы кёлден халкъ чыгъармачылыкъ – жырла, ий-нарла, айтыула, элберле, жомакъла, зикирле, маулютле	97
3. Тарых жырла	99
4. Стампулчуланы жырлары	111
5. Жангы тарых жырла	113
6. Сюймеклик жырла	119
7. Чамла	123

8. Таурухла	126
9. Сабий жырла бла назмула	127
10. Жомакъла	133
11. Элберле	135
12. Айтыула, нарт сёзле	136
13. Маулютле, зикирле, мунажатла... ..	139
14. Жырчыла, къобузчула, харсчыла	143
Тюркден суратла	147
Сёзлюк	175
Библиография	176

Научное издание

Биттирова Тамара Шамсудиновна

**ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ ДИАСПОРЕ**

Макет и техническое редактирование

И.Х. Кушховой

Редактор

Л.Б. Кучмезова

Художественное оформление

И.Х. Кушховой

Подписано в печать 02.09.2015 г.

Формат 60х84 ¹/₁₆. Гарнитура Palatino Linotype

Усл. печ. л. 10,6. Тираж 500 экз. (1-й завод – 100). Заказ № 133

The federal state budgetary science establishment
The Kabardian-Balkarian institute of humanitarian research

360000, KBR, Nalchik, 18 Pushkin's street

E-mail: kbigi@mail.ru

Федеральное государственное бюджетное научное учреждение
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»

360000, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18. Тел. 8 (8662) 42-50-94

E-mail: kbigi@mail.ru